

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

UZOQ JO'RAQULOV
KOMILJON HAMROYEV

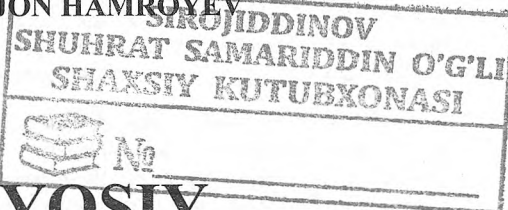
QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

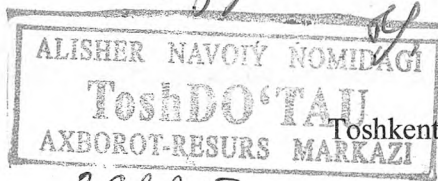
UZOQ JO'RAQULOV
KOMILJON HAMROYEV

QIYOSIY
ADABIYOTSHUNOSLIK

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

Мини ағдаётимиз ва
туманимиз фидойисе, оқанга
новбатимизе: профессор
Ильясови Сафармуродов ва
Изу Тимуров ило
Ильясмуродов.

Toshkent - 2021

201.01.2021

36825

UO'K: 82.0; 82.09 (073)

KVK:83.3ya72

J 91

Jo'raqulov U.va boshq.

U.Jo'raqulov, K.Hamroyev. Qiyosiy adabiyotshunoslik. O'quv qo'llanma. – T.: "LESSON PRESS" nashriyoti, 2021. –186 b.

Ushbu o'quv qo'llanmada jahon xalqlariga xos tarixiy, madaniy, falsafiy, estetik, adabiy hodisalar o'rtasidagi tipologik xususiyatlar, adabiy aloqalar masalalari xususida so'z yuritiladi. Qiyosiy adabiyotshunoslik ilmi xulosalari asosida tasnifiy istifoda etilgan ilmiy-adabiy manbalar jahon adabiyotining ilk davrlaridan bugungi kungacha bo'lgan namunalarini qamrab oladi. O'quv qo'llanma mavzulari Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti "Qiyosiy adabiyotshunoslik" fani o'quv dasturi asosida ishlab chiqilgan.

"Qiyosiy adabiyotshunoslik" deb nomlangan ushbu o'quv qo'llanma O'zbekistondagi barcha Oliy o'quv yurtlarining gumanitar fakultetlari talabalari uchun mo'ljallangan.

В настоящем учебном пособии рассматриваются характерные народам мира типологические особенности исторических, культурных, философских, эстетических, литературных событий и литературных отношений. Научные и литературные источники, использованные в классификации, основанной на результатах сравнительного литературного анализа, охватывают образцы мировой литературы с самых ранних периодов до наших дней. Тематика учебного пособия разработана на основе учебной программы Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои «Сравнительное литературоведение».

Учебное пособие "Сравнительное литературоведение" предназначено для студентов гуманитарных факультетов всех высших учебных заведений Узбекистана.

Mas'ul muharrir:

Sh.S.Sirojiddinov – filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

U. Hamdamov – filologiya fanlari doktori

G.Xalliyeva – filologiya fanlari doktori

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021-yil 1-martdagi 110-son buyrug'i bilan 5120100 – Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek filologiyasi) ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida nashrga tavsiya etilgan.

O'quv qo'llanma Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti uslubiy kengashining 2020-yil 20-avgustdagi 1-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-7710-8-2

© U.Jo'raqulov, K.Hamroyev, 2021

© "Lesson press" nashriyoti, 2021

KIRISH

Mustaqillikka erishganimizga o'ttiz yil bo'ldi. Uzoq asrlar davomida o'nlab saltanatlar qurgan, dunyoga o'zining ham madaniy, ham siyosiy, ham ilmiy-ma'rifiy, ham adabiy-estetik ta'sirini o'tkazib kelgan turkiy davlatchilik etiketi, milliy intellekt va etika bu davrga kelib, yangi bosqichga o'tyapti. Bas, shunday ekan, mustaqillik davri milliy etika va estetikamizni qat'iy tarzda shakllantirish, mustahkamlash uchun ikki jihatga jiddiy e'tibor qaratishimiz lozim. Birinchisi, milliy tariximiz, madaniyatimiz, ilmiy-ma'rifiy, adabiy-estetik manbalarimiz ildizlarini chuqur o'rganish, shu asosda yangi tipdagi, zamonaviy madaniyatga asos solish, ikkinchisi, jahon ma'naviyati, ilmi-fani va madaniyatini o'z madaniy-tarixiy manbalarimiz bilan solishtirish, teran idrok etishdan iborat. Buning uchun bizga "Qiyosiy adabiyotshunoslik" fanining milliy asosda ishlab chiqilgan aniq konsepsiyalari kerak bo'ladi. Mazkur o'quv qo'llanma xuddi shu ehtiyoj va talablarga ko'ra, Oliy ta'lim sohasining dolzarb masalasi hisoblanadi.

O'quv qo'llanmaning mazmun-mohiyati talaba-yoshlarda milliy o'zlik tushunchasini shakllantirish, ularning adabiy-estetik dunyoqarashini boyitish, jahon badiiy-falsafiy tafakkuri haqidagi tasavvurlarini mukammallashtirish, qalblarida go'zallik tuyg'ularini qaror toptirishga qaratiladi. Shu nuqtai nazardan bugungi kunda Sharq va G'arb adabiyotining o'zaro ta'siri va adabiy aloqalarini qiyosiy o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Negaki, o'zlikni anglash, o'z tarixini mukammal o'rganish davr taqozosi. Ming yillik tariximizning guvohlik berishicha, qadimgi Sharq G'arb madaniyati, ilm-fanining shakllanishida muhim rol o'ynagan. G'arb madaniyati, falsafasi, ma'naviyatining shakllanishida ulug' ajdodlarimiz – Imom Ismoil al-Buxoriy, Burhoniddin Marg'iloniy, Ahmad Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Boburlarning ta'siri benihoya katta bo'lgan. Ayni paytda, turkiy davlatchilik taraqqiy etgan, madaniy doirasi kengaygan, ayniqsa, islom tamadduni gullab-yashnagan davrlarda milliy mutafakkirlarimiz jahon xalqlari madaniyati bilan uzviy aloqada bo'lib kelgan. Bu jarayon XX asrning 30-yillari – jadidchilikning qatag'on qilinishiga qadar izchil davom etgan. Mitlatimizni ijtimoiy, siyosiy, madaniy va ruhiy-ma'naviy jihatdan o'z mustamlakasiga aylantirgan sobiq sovetlar tuzumi mana shunday qonuniy an'analardan bizni uzib

qo'ydi. Mustaqillik bergan eng yirik imkoniyatlardan biri mana shunday an'analarni qayta tiklashdirki, "Qiyosiy adabiyotshunoslik" nomli o'quv qo'llanmamiz shu yo'lda qo'yilgan xayrli qadamlardan bo'lishiga umid bog'laymiz.

Qiyosiy adabiyotshunoslik masalasi jahon olimlari tomonidan izchil o'rganib kelinadi. "Tarixiy poetika", "komparativistika" yo'nalishlari, "madaniy-tarixiy", "mifologik" maktablar, "qiyosiy-tarixiy" va "qiyosiy-tipologik" metodlarning maydonga kelishi bevosita jahon xalqlari badiiy tafakkur namunalarini solishtirib o'rganishning natijasidir. Shuningdek, muqoyasaga u qadar ehtiyoj sezmaydigandek tuyuladigan "formal", "biografik", "psixologik", "sotsiologik", "struktural" metodlar, "germenevtika" singari kompleks talqin usullari ham u yoki bu darajada qiyosiylikka asoslanadi. Umuman, odamzot nima haqida fikr yuritmasin, ikki yoki undan ortiq narsa-hodisani solishtirish yo'lidan boradi. Bu esa qiyosiy adabiyotshunoslikning jahon ilm-faniga xos kompleks ehtiyoj ekanini ko'rsatadi.

Qiyosiy adabiyotshunoslik ilmi asoslarini ishlab chiqqan olimlar sifatida og'a-ini Vilgelm va Yakov Grimmlar, A.N.Veselovskiy, F.I.Buslayev, N.I.Konrad, V.M.Jirmunskiy, Y.E.Bertels, o'zbek adabiyotshunosligida G'.Salomov, F.Sulaymonova, N.Komilov, B.Qosimovlar e'tirof etiladi. Bundan tashqari, qator adabiyotshunoslarning tadqiqotlari borki, biror adabiy siymo, janr, syujet, obraz, motiv yoki detal qiyosiy adabiyotshunoslik aspektida o'rganiladi. Bunday xarakterdagi ishlar jahon adabiyotshunosligida ham, milliy adabiyotshunosligimizda ham kam emas.

Qiyosiy adabiyotshunoslik, mohiyatan, jahon madaniyati, falsafasi, ilm-fani va adabiyoti yagona doirada o'rganish, kompleks qabul qilish, tarixiy haqiqatdan chekinmay xolis talqin etishdir. Ammo qiyosiy adabiyotshunoslikka doir barcha ishlar ham bu talabga javob bera olmaydi. Ularning ba'zilarida olingan material qamrovining torligi, boshqalarida biryozlamalik, yana bir xillarida yuzakilik ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, "markazlashtirish" muammosi (hamma narsani o'ziga tortish) mavjud qiyosiy adabiyotshunoslik ilmining eng katta kamchiligi hisoblanadi. Qiyosiy adabiyotshunoslikning kompleks asosga ega ekani shunda ko'rinadiki, u kichik bir manbaga xolis niyat, mehnatdan qochmaslik va chuqur bilim bilan yondashgan tadqiqotchini tarix, badiiyat o'tmishining o'ta olis nuqtalariga olib boradi. Azaliy, o'lmas haqiqatlarni kashf etish imkonini beradi.

Mazkur o'quv qo'llanmaning maqsadi – mavjud ilmiy metod va yondashuvlar, alohida tadqiqotchilarning sub'yektiv nuqtai nazarlaridan qochish, G'arb mutaxassislarining “yevropani markazga qo'yish” (yevropasentrizm)dek biryoqlamaliklarini chetlab o'tish, tor miqyosdagi talqinlardan yuqori turish, masalaga kompleks va umuminsoniy manfaatlar mezonini bilan yondashishdan iborat.

Fanning vazifasi – dunyo xalqlari, xususan, Sharq va G'arbning shoh asarlarini o'rganish va estetik tahlil etish, bu asarlarning insoniyat hayotidagi ahamiyatini tushuntirish; hech qaysi xalq, elat boshqa xalqlardan uzilib, o'z holicha yashamaganligi, jumladan, adabiy-madaniy aloqalar ham uzluksiz davom etib kelganligini badiiy asarlar misolida ko'rsatib berish; milliy va umuminsoniy, adabiy-nazariy an'analarning o'zaro bog'liqligini, Sharq va G'arb dunyosida madaniy, iqtisodiy rivojlanishning navbatma-navbat kelishi va ularning bir-biriga ta'sirini anglash; Markaziy Osiyo, jumladan, Mavorounnahrda qulay geografik sharoit mintaqada madaniyat, adabiyotning juda qadimgi davrlarda shakllanishiga sabab bo'lganligini adabiyot, san'at asarlari qiyosi asosida ko'rsatishdan iborat.

Fanning predmetini jahon xalqlari badiiy tafakkurining sinkretik shakldagi hali estetik bosqichga o'tmagan, badiylashmagan ibtido davrlaridan bugungi adabiy jarayongacha bo'lgan adabiy tamoyillar, maktablar, yo'nalishlar, oqimlar, ijodiy metodlar va individual ijodkorlarga xos poetik usul va kashfiyotlar tashkil etadi. Ayni paytda, azaldan davom etib kelayotgan Sharq va G'arb tarixiy, ijtimoiy, madaniy, falsafiy, adabiy aloqalari, bunday aloqalar tufayli paydo bo'lgan manbalar va ularning badiiy mohiyatini o'rganish orqali adabiyot tarixi, nazariyasi bilan bog'liq muhim xulosalar chiqarish mumkin.

Barcha fundamental fanlar singari “Qiyosiy adabiyotshunoslik” fani ham o'zining aniq va o'zgarmas tarkibiy qismlariga ega. Bular sinkretizm, tipologiya, sintetizm, adabiy ta'sir, adabiy aloqalar, tarjima va tarjimashunoslik bo'lib, har birining qiyosiy adabiyotshunoslik muammolarini tushunish, jahon badiiy tafakkurini kompleks qabul qilish, adabiyot tarixini bosqichma-bosqich o'rganish, jahon adabiyotiga xos nazariy masalalarni anglashda alohida o'rni bor.

Boshqa fan sohalari bilan aloqadorligi jihatidan “Qiyosiy adabiyotshunoslik” fani o'ta keng qamrovga ega. U mavjud fanlarning deyarli barchasi bilan uzviy aloqaga kirishishga mas'ul. Chunki “Qiyosiy adabiyotshunoslik”ning qiyoslanadigan manba va nazariy

muammolari, predmetlari oldiga qo'yiladigan metodik va metodologik vazifalar shuni taqazo etadi. Ayni paytda, dinshunoslik, tarix, geografiya, falsafa, siyosatshunoslik, jamiyatshunoslik, estetika, psixologiya, tilshunoslik, manbashunoslik, matnshunoslik kabi gumanitar sohalar ko'magisiz "Qiyosiy adabiyotshunoslik" fani boshi berk ko'chaga kirib qoladi.

"Qiyosiy adabiyotshunoslik" fani o'zining geografik qamrovi, xronologik davrlashtirilishiga ko'ra global miqyosni egallaydi. Jahon xalqlari badiiy tafakkuri namunalarining har qanday namunasi – u diniy, mifologik yoki folklor, klassik yoki modernistik adabiyot namunasi bo'lishidan qat'i nazar – qiyosiy adabiyotshunoslik manbai bo'lishi mumkin.

"Qiyosiy adabiyotshunoslik" fani chek-chegarasiz manbalarni ikki jihatdan o'rganadi: nazariy va amaliy. Fanning nazariy masalalari adabiyotdagi sinkretiklik, tipologiya, adabiy ta'sir va adabiy aloqalar asosida ijodiy metodlar, oqimlar, adabiy turlar, janrlar, badiiy asar syujeti, kompozitsiyasi, badiiy motiv, detal, uslub kabi jihatlarni qamrab oladi. Tarjimashunoslikning soha amaliyoti, tanlash, tasniflash, bir tildan boshqa tilga o'girish, uslub singari tomonlari "Qiyosiy adabiyotshunoslik"ning amaliy masalalari hisoblanadi.

Ushbu o'quv qo'llanmada qiyosiy adabiyotshunoslikka doir nazariy masalalar ma'ruza mashg'ulotlari tarzida taqdim etiladi. Jahonning turli xalqlari badiiy ijodiga doir epos, roman, qissa, novella, hikoya, tragediya, drama, komediya va o'nlab she'riy asarlarni mutolaa qilish va qiyosiy tahlillash o'quv fani amaliyotini tashkil qiladi.

O'quv qo'llanmaning "Kirish", "Qiyosiy adabiyotshunoslikda sinkretizm masalasi", "Ilohiy kitoblar va mifologik tafakkur masalasi", "Eng qadimgi drama qiyosiy adabiyotshunoslik kontekstida", "Sharq va G'arb klassitsizmi: umumiylik va xususiylik", "Sharq va G'arb badiiy tafakkurida sentimentalizm, romantizm, naturalizm, realizm", "XIX-XX asrlar Yevropa romanchiligi va Sharq zamonaviy nasri", "Yevropa modernizmi va XX asr yangi o'zbek adabiyoti" bo'limlari filologiya fanlari doktori Uzoq Jo'raqulov, "Sharq va G'arb eposi tipologiyasi", "Qadimgi davr jahon lirikasining tipologik xususiyatlari", "Platon, Aristotel, Farobiy va Ibn Sinolarning adabiy-estetik qarashlari", "Sharq va G'arb adabiyotida O'rta asrlar masalasi", "Uyg'onish davri badiiy tafakkuri tipologiyasi", "Sharq va G'arb ma'rifatchiligi tipologiyasi: fransuz va jadid ma'rifatchiligi" bo'limlari filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori Komiljon Hamroyev tomonidan yozildi.

Umuman, “Qiyosiy adabiyotshunoslik” fani talabalarni jahon adabiyoti va adabiyotshunosligining umumiy hamda xususiy tomonlarini qiyosiy jihatdan o‘rganishga tayyorlaydi. Milliy adabiyotimiz ilg‘or tamoyillarini anglash, tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Jahon miqyosida fikrlash, o‘zlikni anglash, o‘z xalqi tarixi, madaniyati, adabiyotini targ‘ib etish imkonini kengaytirishga xizmat qiladi.

QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIKDA SINKRETIZM MASALASI

REJA:

1. *“Tarixiy poetika” va sinkretizm nazariyasi qiyosiy adabiyotshunoslikning badiy-tarixiy, ilmiy-estetik asosi sifatida.*
2. *Sinkretizm nazariyasi: kashf etilishi, tarixiy-madaniy asoslari, ilmiy-nazariy kriteriylari: sinkretizm va tipologiya.*
3. *Sinkretizmning tarixiy tadrij bosqichlari: din, mif, adabiyot sinkretizmi.*
4. *Jahon adabiyoti namunalariining kompleks shakllanishi, taraqqiyotida tipologiklik tamoyilining o‘rni.*

Tayanch tushunchalar: Sinkretizm, “tarixiy poetika“, tipologiya, adabiyotgacha bo‘lgan davr, sintetizm, janr, syujet, motiv, obraz, qahramon, kompozitsiya, uslub tipologiyasi.

Mohiyatan, har qanday badiiy-estetik hodisa an’anaviy, ya’ni tarixiydir. Tarixiy poetika mana shunday an’anaviylikka xos qonuniyatlarni o‘rganadi. Bunday qonunlar tizimi badiiy talqinning barcha umumiy va xususiy tomonlarini qamrab oladi. Shu nuqtai nazardan u muayyan ijodkor yoki milliy adabiyot doirasida cheklanib qolmaydi. Umumestetik, umumnazariy mohiyat kasb etishi bilan birga, ba’zi badiiyat manbalari timsolida, insoniyat estetik tafakkuri hududlaridan ham oshib o‘tib, yuksak ideallar, samoviy ma’rifat va ma’naviyat sarhadlarigacha daxl qilishi mumkin.

Tarixiy poetika tushunchasi zamonaviy adabiyotshunoslik ilmiga XIX asrning oxirlarida kirib keldi. Uning koshifi sifatida rus olimi A.N.Veselovskiy e’tirof etiladi (“Tarixiy poetika” istilohi ilk bor A.N.Veselovskiy tomonidan 1893-yilda “Tarixiy poetikaga kirish” navzusidagi ma’ruzada qo‘llangan. 1894-yilda rasmiy nashrlarda chop etilgan.). “Poetika” umumestetik prinsip va istiloh o‘laroq ilk bor Aristotel tomonidan qo‘llangan. Shundan keyin badiiy adabiyotga tatbiq etilgan va XIX asrning o‘rtalarigacha umumestetik kategoriyalik nohiyatini saqlab kelgan”. A.N.Veselovskiy “tarixiy poetika” ushunchasini olib kirib, adabiyot nazariyasi istilohiga aylantirdi, ushbu o‘z mazmunini o‘zgartirdi. Bu jahon adabiyoti tarixining olim

tomonidan ilgari surilgan muhim konsepsiyalaridan biri edi”,– deb yozadi bu haqda prof. A.B.Muratov.¹

Bugun tarixiy poetikaning qator nazariy mezonlarlari, tadqiqot yo‘sinlari ishlab chiqilgan. Ammo bu degani tarixiy poetika bor-yo‘g‘i bir yarim, ikki asrlik o‘tmishga ega, yangi tadqiqot usuli degani emas. Mazkur usul aksariyat milliy adabiyotlar, jahon xalqlari badiiy tafakkuri silsilasida adabiy-tarixiy amaliyot va nazariyani uyg‘unlashtiruvchi quvvat manbai o‘laroq yashab keladi. Agar nazariy poetika adabiy hodisalarning kanonik xususiyatlarini, ularda asrlar osha yuzaga kelgan tarkibiy o‘zgarishlarni, ya’ni narsaning mohiyatini talqin etsa, tarixiy poetika mana shu narsaning qay yo‘sinda, qachon va qanday unsurlardan vujudga kelgani, bir so‘z bilan aytganda, narsaning tarixan uch tarkibli zamon-makonda shakllanish jarayonini o‘rganadi. Shu sababdan tarixiy poetika adabiyot nazariyasi, hatto bir butun adabiyotshunoslik ilmining poydevori hisoblanadi. Bu ikki talqin yo‘li uyg‘unlashgan nuqtada nazariy adabiyotshunoslik maydonga keladi.

Demak, ushbu tezis har qanday adabiy tur, janr, syujet, kompozitsiya, obraz va uslub, o‘zining badiiy kanonlik darajasiga yetishuvida, bir qadar kanonlashmagan shaklda yashab kelgan mazkur estetik “ajdod”larning o‘ziga xos ulushi bor, degan xulosaga kelishimizga asos beradi. Keyingi tarixiy bosqichlarda mustaqil yoki zamonaviy o‘laroq qabul qilingan biror badiiy talqin usuli, biror badiiy asar, janr, biror badiiy komponent yo‘qki, tom ma’noda sintetiklikdan xoli bo‘lsin. Bu hodisa faqat muayyan turlar, janrlar va badiiy komponentlarning genetik aloqadorligida emas, bir qarashda bunday munosabatlar yo‘qdek tuyuladigan, o‘zaro o‘xshash bo‘lmagan estetik birliklar sathida ham an’anaviylik, ya’ni qonuniylikni namoyon etadi. Shu nuqtai nazardan bir adabiy tur, janr yoki badiiy komponent yakkash o‘z mazmun-shakl doirasi bo‘ylab harakatlanmaydi, balki tamomila begona o‘zanlar bilan qo‘shilib oqadi, o‘zanlar ichra yangi tarmoqlar hosil qiladi, ularning yangi shox-butoqlar bilan boyishi, boshqa ta‘m, hatto boshqa shakldagi meva tugishi uchun xizmat qiladi. Ayni jarayon faqat janr o‘zgartiruvchilik xossasinigina namoyon qilmaydi, balki u kompozitsiya, syujet yoki obraz mazuni va strukturasiga ta’sir o‘tkazishi, kanonik o‘zgarishlarga turtki berishi yoki o‘zi ham xuddi shunday aks ta’sirni qabul qilib olishi mumkinki, tarixiy poetikaning vazifasi ayni tarzdagi murakkab holatlarni o‘rganish va qonuniyatlarini aniqlashdir.

¹Потебня А.А. Теоретическая поэтика.-М.: Высшая школа, 1990.– С. 7.

Badiiy qamrovdorlikning voqe bo'lishida, asosan, uch omil yetakchilik qiladi. Bularning birinchisi, badiiy asar dunyosiga jalb etilgan diniy, mifologik, real, maishiy voqelik bo'lib, ayni omil asar zamon-makon ko'lamini minimumdan maksimumgacha kengaytirish imkonini beradi. Ikkinchi omil, asarning qanday badiiy an'analar bilan munosabatda dunyoga kelganiga qarab ko'lamdorlik, qamrovdorlik darajasini namoyon etadi. Bunday an'anaviylik, yuqorida qayd etganimizdek, badiiy asar janridan boshlab, syujet, kompozitsiya, motiv, obraz, detal, uslub singari poetik komponentlar doirasida voqe bo'lishi mumkin. Uchinchi omil ham adabiy-tarixiy jarayonni harakatlantiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Buni bir so'z bilan muallif sub'yekti tarzida ifodalash mumkin. Agar biz ushbu uch omilni G.V.F.Gegelning mashhur ob'yekt+sub'yekt+ob'yektsub'yekt formulasiga soladigan bo'lsak, unda birinchi omil – ob'yekt, uchinchi omil – sub'yekt, ikkinchi omil esa, umumlashtiruvchi – ob'yektsub'yekt vazifasini bajarishi ma'lum bo'ladi.

Jahon adabiyotida davom etib kelayotgan adabiy-tarixiy jarayonni yagona badiiy maydon sifatida tasavvur etadigan bo'lsak, ushbu uch omil o'rtasida kechadigan munosabatlarning o'tgan zamon-makon hududlari osha aynan uch bosqich va shaklda namoyon bo'lganini kuzatamiz. Bularning avvalgisini taqlid bosqichi, ikkinchisini klassik(namunani badiiy aks ettirish – mimesis, uning o'xshashini qayta tiklash, namunaga javob yoxud an'ana negizida yangiga asos solish) bosqich, nihoyat, uchinchisini paradoksal sintez tarzida nomlash mumkin.

A.N.Veselovskiy o'zining "Tarixiy poetikadan uch bob" nomli tadqiqotida san'at va badiiy ijodning ibtidosi bevosita ritm bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Bu haqda: "Uning (ya'ni badiiy ijod ibtidosi bo'lgan ritmning – U.J.) tarixiy mohiyati ibtidoiy poeziya sinkretizmidadir (ta'kid muallifniki – U.J.). Bu chatishuv ostida men qo'shiq-musiq va so'z unsurlariga ega ritmlashtirilgan, raqslashtirilgan harakatlarni nazarda tutaman",—deb yozadi olim.² Uningcha, qayd etilgan bu holatni to'g'ridan-to'g'ri poeziya sifatida qabul qilsak, xato bo'ladi. Chunki raqslashtirilgan, qo'shiq-musiq va so'z unsurlari qorishiqligida namoyon bo'ladigan ritmik harakatlar hali tom ma'noda poeziya bo'la olmaydi. Ushbu ibtidoiy sinkretik shakl ilk odamlarning ismoniy yuklardan xalos bo'lish ehtiyojidan tug'ilgan bir jarayon,

Веселовский А.Н. Три главы из исторической поэтики /в кн.: Историческая поэтика.-М.: Высшая школа, 1989.- С. 155.

xolos. Bu go'yo ayollarning ruhiy-jismoniy yengillikka erishish uchun ko'z yosh to'kishlariga o'xshaydi. Ammo ayni holatni poeziyadan tom ma'noda uzoq yoki mutlaq mustaqil hodisa deb emas, balki keyingi rivojlangan, mukammallikka yetishgan poeziyaning ilk sinkretik shakli sifatida tushunish maqsadga muvofiqdir. Mazkur sinkretik shakl esa ibtidoiy odamlar hayoti uchun estetik vazifa bajarishdan ko'ra, asosan, psixofizik katarsis vazifasini bajargan. U estetik katarsis bosqichiga yetguniga qadar qator differensiasiyalashuv jarayonlarini yashab o'tgan. Bunday jarayonlar kechadigan bosqichlarning o'zi sinkretizm nazariyasiga ko'ra o'rganiladi, ayni paytda, tarixiy poetikaning birlamchi va muhim ob'yekti hisoblanadi.³

A.N.Veselovskiy ibtidoiy poeziyaning psixofizik katarsis uchun xizmat qilgani va aynan u madaniy-tarixiy tafakkurning ilk shakli sifatida keyinchalik diniy, marosimga xos hamda kult asosidagi katarsisga shakl bergani, bularning barchasida taqlid yetakchi omil bo'lganini aytadiki, olimning ushbu fikrlarini mutlaq haqiqat sifatida qabul qilish mumkin emas. Shundan bo'lsa kerak, jahon adabiyotshunosligi tarixida A.N.Veselovskiy qarashlariga o'xshamagan yoki unga tamomila zid bo'lgan fikrlar ham oz emas. Olimning o'zi ushbu tadqiqotida mazkur qarashlariga u qadar mos kelmaydigan, boshqacha aytganda, olim nuqtai nazarini to'la ifoda etmaydigan, ba'zan hatto zid bo'lgan boshqa olimlar fikr-qarashlarni keltirib o'tadi. Lozim joylarda ular bilan bahsga ham kirishadi.⁴

Bu o'rinda biz uchun muhimi, A.N.Veselovskiy bilan boshqa olim va faylasuflarning fikrlari bir nuqtada, ya'ni poeziyaning ibtidosi kimgadir, nimagadir, qay bir yo'sinda taqlid etish orqali shakllangani masalasida uyg'un kelishidir. Chunki insoniyat bolalik pallasida, xuddi bugun dunyoga kelgan chaqaloq kabi, yozilmagan oq varaq edi. Xuddi chaqaloq tarbiya, o'git-nasihat, tajribaviy yo'l-yo'riqqa muhtoj bo'lganidek, insoniyat bolaligi ham bunday vositalarsiz dunyo hayotini yo'lga qo'yishi mumkin bo'lmagan. Demak, uning kimgadir taqlid etishi ruhiy-ma'naviy, ijtimoiy-madaniy zarurat edi.

³ Bu haqda qarang: Веселовский А.Н. Историческая поэтика.-М.: Высшая школа, 1989.- С. 156-187.

⁴ A.N.Veselovskiyning "Tarixiy poetikadan uch bob" nomli tadqiqotida Gegeldan boshlab, Leon Gotye, tarixiy-etnografik maktab vakillari – Myullengof, Vakkernagel, Kobershteyn, fon Lilenkron, Uland, Vilmans, Y.Grimm, Sherer, Lakomb singari qator olimlarning ilk poeziya haqidagi o'zaro uyg'un yoki qarama-qarshi fikrlarini keltiradi, ularga o'z munosabatini bayon etadi (- U.J.).

Bu jarayon kechgan davr xronologiyasini ham, geografik hududlarini ham aniq belgilash mumkin emas. Chunki ilk taqlidiy sinkretik san'at mansha'li bashariyat hayotining ibtidosiga borib bog'lansa-da, xuddi shunday san'at namunalarini keyingi ikki bosqich yetakchilik qilgan zamonlarda ham uchratamiz. A.N.Veselovskiy tarixiy poetikaga doir qarashlarini sivilizatsiyaga erishgan XIX asr zamoni chegaralaridan turib bayon etar ekan, ayni davrda ham papuaslar, Janubiy Amerika hindulari, Afrika qabilalari, yoqut va boshqa dunyo elat hamda millatlari orasida ibtidoiy san'at namunalari uchrab turishini qayd etadi. Bevosita ushbu xalqlarga xos marosim shakllari tahlili asosida fikr yuritadi. Ibtidoiy san'at shakllarini to'la saqlab qolgan millatlar ijodi namunalari bilan uni nisbatan yoki to'la yo'qotgan millatlar ijodi namunalarini solishtiruv jarayonida muayyan umumlashmalarni ilgari suradi. Ularni "madaniy" va "madaniy bo'lmagan" millatlar tarzida tasniflar ekan, madaniy bo'lmagan xalqlar ijodiyotida to'la saqlanib qolgan sinkretik san'at namunalari madaniy xalqlar og'zaki va yozma ijodida biror janr tarkibida, sintetik shaklda yashashda davom etayotganini qayd etadi.⁵ Bundan kelib chiqadiki, san'at va adabiyotning taqlid bosqichi muayyan xalq, millat, elatning tarixiy, madaniy, ma'rifiy, ijtimoiy, psixologik spesifikasiga ko'ra, tom ma'noda sub'yektiv mohiyat kasb etadi. Aynan millat sub'yektining madaniylik yoki zamonaviylik tomon harakatlanish bosqichlari uning adabiy-estetik tafakkuri darajasini ham belgilaydi. Shunga ko'ra, biz taqlid bosqichi intihosi va keyingi bosqich ibtidosini belgilashda xronologik mezonlarga emas, estetik mezonlarga tayanishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bundan kelib chiqadiki, adabiy-tarixiy jarayonning taqlid bosqichi nisbiy ma'noda eng qadimgi davrlardan ilk differensiasiya jarayonlariga qadar davom etadi. Ushbu jarayonning qaysi nuqtasida, qay bir millat, xalq adabiyotida mustaqil janr shakllanib taqlidiy san'at namunalari shu janr tarkibidagi badiiy unsur sifatida yashay boshlasa, shu nuqtada ikkinchi bosqich ibtido topadi.

Demak, boshqa ma'rifiy, ijtimoiy, iqtisodiy, maishiy, madaniy muammolar yechimida bo'lganidek, aynan poeziya – adabiyot borasida ham ilk odamning taqlidga asoslanganiga shubha yo'q. Poeziyaning qanday paydo bo'lgani, uning ilk sinkretik qiyofasi qaysi shaklda ekani, ilk odam kimga yoki nimaga taqlidan ilk poeziya namunalarini

⁵ Qarang: Веселовский А.Н. Три главы из исторической поэтики /в кн.: Историческая поэтика.-М.: Высшая школа, 1989. – С. 168-189.

shakllantirgani xususida A.N.Veselovskiy, shuningdek, boshqa olimlar fikrlarini yoqlash, ular bilan bahsga kirishish, bu borada o'zgacharoq talqinlarni ilgari surish, ushbu talqinlarni qator dalillar orqali isbot etish mumkin. Ammo biz uchun bu o'rinda poeziyaning ilk bosqichi taqlidga asoslanishi haqidagi xulosaning o'zi kifoya qiladi.

Taqliddan keyingi, ya'ni klassik bosqichda differensiasiya jarayonlari bilan parallel ravishda adabiy janrlar, syujet, kompozitsiya, obraz, motiv, uslub singari badiiy komponentlarning kanonlashuv mexanizmi ishga tushdi. Ya'ni sinkretik shakldagi ibtidoiy san'at namunalarida fizik portlash hodisasi voqe bo'lib, o'zidan bizlarga ma'lum turlar, janrlar va boshqa badiiy birliklarni estetik tafakkur osmoniga sochib yuborgan bo'lsa, mana shu parchalar ba'zan alohida, ba'zan esa yiriklari kichigini tortish orqali sintetik tur va janr namunalarini maydonga keltirdiki, bu jarayon bugunga qadar davom etmoqda.

M.Baxtin tarixiy poetika metodologiyasiga izchil rioya etilgan "Romanda zamon va xronotop shakllari" nomli tadqiqotida roman janriga xos bunday sintetiklashuv jarayonlarini nozik ilg'aydi va ishonarli bayon etadi: "Romanning yuqorida biz qayd etgan syujet, tasvir, ritorikasiga doir jihatlar yangilik da'vo qilmaydi. Chunki ular barchasi Antik adabiyotning boshqa janrlarida ham ko'zga tashlanadi. Xususan, muhabbat motivlari (ilk uchrashuv, oniy ehtiros, iztiroblar) ellinlar ishqiy poeziyasida, boshqa motivlar (bo'ron, kema halokati, urush, o'g'irlash) Antik eposda, bilib qolish motivlari Antik tragediyada, tasvir usullari qadimgi geografik romanlar hamda tarixiy asarlar (masalan, Gerodot)da, mushohada va nutq esa ritorika janrlarida mukammal darajada ishlab chiqilgan. Yunon romanining tug'ilishi (genezisi)ga omil bo'lgan ishqiy elegiyalar, geografik romanlar, ritorika, drama, tarixiy janrlar ta'sir ko'lamini turli darajada baholash mumkin, ammo bu ayni janr tarkibi sinkretik jarayonlar hosilasi ekanini inkor etishga sabab bo'la olmaydi. Umuman, yunon romani Antik adabiyotga doir barcha janrlar xususiyatini o'z tarkibiga singdirib olgan, deyish mumkin".⁶ Yunon avantyur romani tahlili asosida kelingan bu xulosaviy fikrlar A.N.Veselovskiy qarashlarining davomi, ayni paytda, dalillar bilan mustahkamlangan, sof tahliliy isboti sifatida namoyon bo'ladi. Bu ikki olim fikrlarining umumlashmasi esa klassik (sintetik) bosqich

⁶Baxtin M. Romanda zamon va xronotop shakllari. Tarixiy poetikadan ocherklar.-T.: Akademnashr, 2015.- B. 49.

adabiyotining poetik tarmoqlanuv, tabaqalanuv, kanonlashuv mexanizmini bir butun tasavvur etishimizga imkon beradi.

Ikkinchi bosqichga xos poetik tafakkur taqlid bosqichi bilan bevosita bo'lmasa ham bilvosita aloqador. Chunki san'at namunasi har ikki bosqichda muayyan obyektga nisbatan subyekt vaziyatida turadi. Uning shakllanishi, mavjudligi va harakati o'sha obyektga bog'liq bo'ladi. Faqat ilk bosqichda paydo bo'lgan sub'yekt, obyektning asli (yadrosi)ga yaqinroq turadi. Mazmun va shakl nuqtai nazaridan undan yiroqlashib keta olmaydi. O'z ob'yektiga aynan bo'lmasa-da, maksimal darajada o'xshaydi. Bu bosqichning taqlid deya nomlanishiga sabab ham aslida – shu. Klassik bosqichda esa namuna-obyektga nisbatan mustaqil, sof germeneytik munosabat yetakchilik qiladi. Bunday sub'yekt muayyan obyektga o'ziga maqbul yo'sinda, istagan shakl va mazmunda badiiy aks ettirish huquqini qo'lga kiritadi. Uning istalgan qismini, o'zi xohlagan shaklda aks ettiradi. Namunaga nisbatan harakat doirasini istalgan nuqtaga qadar kengaytiradi, o'z ob'yektiga qancha xohlasa shuncha yaqinlashadi. Ikkinchi bosqichga xos mana shunday huquq va imkoniyatlar uning ilk shakllanish davridanoq mustaqil turlar, janrlar va boshqa badiiy komponentlarning yuzaga kelishini ta'minlaydi.

Adabiy-tarixiy jarayonda eng ko'p davom etgan, bashariyat uchun samarali va tizimli xizmat qilgan bosqich ham xuddi shu – ikkinchi bosqich (klassik yoki sintetizm) hisoblanadi. Uning boshlanishi hech bir jihatdan XVII asr Yevropasida maydonga kelgan klassitsizm adabiy-falsafiy oqimiga aloqador emas. Uni klassik bosqich deb nomlashimizning bir nechta jiddiy sabablari bor. Birinchidan, insoniyat badiiy tafakkuri bu davrga kelib, "namuna" ("klassik" namunaviy, ideal, dastlabki va eng oliy fenomen degan ma'nolarni bildiradi)ni tanlash, uni o'z ma'naviy ehtiyojlari yo'lida foydalanish, o'ziga maqbul yo'sinda badiiy aks ettirish darajasiga erishdi. Ikkinchidan, xuddi shu davrdan e'tiboran keyingi davrlar adabiyoti uchun asos bo'lgan eposlar, boshqa epik, lirik va dramatik janrlar maydonga keldi. Uchinchidan, badiiy syujet, kompozitsiya, badiiy obraz, uslub singari adabiyot uchun eng muhim komponentlarning kanonlari shakllandi. To'rtinchidan, u og'zaki yoki yozma ijod namunasi bo'ladimi, bundan qat'i nazar, badiiy asar namunasi ustiga individual, milliy, umumbashariy doiradagi aniq estetik konsepsiya yuklandi.

Shularga ko'ra, biz ayni bosqich ibtidosini ilk lirik janrlar va epos naydonga kelgan eng qadimgi zamonlarga bog'laydigan bo'lsak, bu nasala talqinida jahon adabiyotshunosligi qo'lga kiritgan konkret

dalillarga tayanishimizga to'g'ri keladi. Faqat shu asosdagina ikkinchi bosqich ibtidosi haqida taxminiy ma'lumotlarni umumlashtirish imkoniga ega bo'lishimiz mumkin. Chunki hali dunyodagi biror fan, ilmiy tadqiqot ilk adabiyot, ilk ijodkor, ilk adabiy janr xususida aniq to'xtamga kelgan emas. Bizningcha, buning imkoni ham yo'q. Demak, biz bu masalada faqat mavjud dalillarga tayanib, shu asosdagi fikrlarni umumlashtira olamiz, xolos.

S.N.Kramerning "Tarix Shumerdan boshlanadi" deb nomlangan olamshumul ishida ushbu qadim millat madaniyatiga doir sopol taxtachalardagi bitiklar e.a. 2500 yillarga mansubligi aytiladi.⁷ Ammo bu sopolkitoblarda aks ettirilgan ma'rifiy, maishiy, siyosiy, falsafiy, iqtisodiy, etik, sud-huquq, tibbiyot, bog'dorchilik, dehqonchilik, chorvachilik, xususan, badiiy tafakkurga xos axborot va bilimlarning yoshi mazkur sopolkitoblar yoshi bilan teng degani emas. Insoniyat tarixidan ma'lumki, muayyan axborotlar, bilimlar, voqea-hodisalar jamiyat ongida tizimlashib, ularning ifoda shakllari topilguncha oradan bir necha asrlar, hatto ming yillar o'tib ketishi mumkin. Shu nuqtai nazardan S.N.Kramer qayd etgan yigirma besh ming yil sanasi sopolkitoblarda aks ettirilgan yozuvlar ibtidosini bildirmasligi aniq. Faqat undagi yozuvlar mazmuni, ularni boshqa manbalar bilan solishtirish asnosida bu madaniy davr xronologiyasining taxminiy chegaralarini tasavvur etish mumkin.

S.N.Kramer shumer adabiyotiga oid uchta mashhur manbani keltiradi. Bularning birinchisini umumiy tarzda "Munozaralar" deb nomlaydi va undagi uchta syujetni qayd etadi. Dastlabki syujet cho'pon va dehqon o'rtasidagi munozara, keyingisi bu munozaraning shumerlar ma'budi (ya'ni xudosi) tomonidan ajrim qilinishi va dehqon xizmatining ustun qo'yilishi, uchinchi syujet shu ikki shaxs (shumerlar e'tiqodiga ko'ra cho'ponlar ma'budi Dumuzi, dehqonlar ma'budi Enkimdu) o'rtasida bir qiz, ya'ni Inananing talash bo'lishi, natijada qiz tomonidan Enkimduning tanlanishi. Olim ularning har birini alohida poemalar sifatida talqin etadi. Har uchala poemaga alohida-alohida sarlavha qo'yadi. Ammo diqqat qilinsa, Kramer tomonidan mustaqil syujetlar sifatida taqdim etilgan uch "poema"ning Injil va Qur'onda keladigan, Odam alayhissalomning ikki o'g'li "Hobil va Qobil" haqidagi bir qissaning parchalari ekani ma'lum bo'ladi. Kramer tomonidan "To'fon" deb nom qo'yilgan ikkinchi sopolkitob bitigi o'z mazmun-mohiyatiga

⁷Крамeр С.Н. История начинается в Шумере.-М.:»Наука» Главная редакция восточной литературы, 1991.- С. 18.

ko'ra yuqorida zikr etilgan ilohiy kitoblarda bayon etilgan "Nuh to'foni"ning aynan bo'lmasa ham, bir oz buzilgan, miflashgan shaklidir. Uchinchisini esa Kramer "Jannat" deb ataydi. Bu manba mazmunini ayolning erkak, ya'ni Odamning chap qovurg'asidan yaratilishi haqidagi Injil nuqtai nazariga bog'lib talqin etadi. Mana shu uchta eng qadimgi badiiy talqin namunasi, Kramer ta'biri bilan aytganda uch "poema", klassik bosqichga oid dastlabki manbalar hisoblanadi. To'g'ri, bu o'rinda Injil va Qur'onda hikoyalangan voqealar xronologik tartibi Kramer tomonidan bir oz buzib berilgan. Zotan, manbalar xronologiyasi va tarixiy mantiqqa ko'ra avval jannat hayoti, bashariyat vakillarining yaratilishi, keyin Hobil va Qobil qissasi, oxirida esa Nuh alayhissalom to'foni voqeasi kelishi lozim edi. Lekin, shunga qaramasdan, hozircha jahon xalqlari badiiy tafakkurining ilk namunasi sifatida qaralayotgan manbalar janr sifatida nisbatan tugal shaklda ekanligi, ularning bevosita ilohiy kitoblarda bayon etilgan axborotlar bilan mos kelishi ma'lum bo'ladi. Bu xususiyat klassik bosqichdagi an'anaviylik va namunaga madaniy munosabatning ustuvorligini yana bir bor ta'kidlaydi.

Klassik bosqichning keyingi pog'onalarida namuna ham, namunaga munosabat ham, namunani talqin etish yo'sinlari va shakllari ham o'zgarib bordi. Bu jarayon muayyan hududlar, milliy adabiyotlar, davrlar, ijtimoiy holatlar, muayyan shaxslar doirasida yuz berdi. Bu jarayonlarning qadim Misr, qadim Hind, qadim Xitoy, qadim Turk, qadim Eron adabiyoti doirasida kechish tartibi, shakl-shamoyili turlicha va ularning har biri maxsus yondashuv usullarini talab etadi. Mana shu silsilaning eng kenja "vakili" hisoblanadigan qadim Yunon adabiyoti esa Yevropa adabiyoti uchun bugunga qadar ma'lum ma'noda "namuna" vazifasini o'tab keladi. Sharq-islom adabiy an'alarini istisno etganda, qadim Yunon adabiy an'analari Yevropadan tashqaridagi (arab, xitoy, hind, yapon, turk, rus va h.k.) zamonaviy adabiyot namunalari ham janr, syujet, kompozitsiya, obraz, motiv, detal tarzida yashashda davom etyapti. Ayni paytda ulkan adabiy-tarixiy jarayondagi paradoksal sintetizm bosqichi ham, asosan, qadim Yunon adabiyoti an'analari negizida maydonga kelgan.

Paradoksal sintetizm bosqichi deganda biz qisman Yevropa Uyg'onish realizmi va sentimentalizmida, ko'proq tanqidiy realizm va modernizm adabiyotida kuzatiladigan noan'anaviy estetik talqin namunalarini ko'zda tutamiz. Realizm adabiyoti Antik Yunon adabiy an'alariga zid ravishda badiiy adabiyotning muhim vazifasi real hayotni aks ettirishdir, degan estetik konsepsiyani ilgari surdi. Bunda

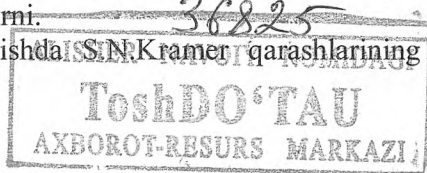
tasvir etilgan voqealar, qahramonlar, xususan, badiiy zamon-makon ham o'quvchi ko'z o'ngiga real hayotning o'xshashini namoyon etishi lozim edi. An'anaviy syujetlar, o'tmishda kuylangan qahramonlar, hatto badiiy asar kompozitsiyasi kabi nisbatan texnik komponentlar ham realizm adabiyotida tamomila o'zgacha shaklu shamoyil kasb etdi. Ammo faqat yuksak umuminsoniy ideallar, muhabbat, hayot-mamot, fojia va kulgu singari asosiy masalalarda realizm qay bir qirralari bilan Antik estetika rishtalariga borib tutashadi. Bu esa realistik estetikada Antik adabiyot an'analarini to'g'ridan-to'g'ri inkor etish maqsadi bo'lmaganini ko'rsatadi. Sentimentalizm adabiyoti syujet, badiiy obraz, uslub talqinida muayyan paradoksallikni namoyon etgan edi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Yevropada paydo bo'lgan modernizm esa realizm estetikasining inkori o'laroq maydonga kelganidek, Antik Yunon adabiyoti an'analarini tom ma'noda inkor etadi. Antik adabiyot namunalari nisbatan aniq paradoksall munosabatini namoyish qiladi. Antik janrlarni tarkiban buzadi, qahramonlariga tamomila zid qahramonlarni, xarakterlariga teskari xarakterlarni, syujet va kompozitsiya hatto badiiy uslublariga tamomila ters bo'lgan poetik qurilish shakllarni taqdim etadi. Antik adabiyotdagi ulug'vor ideallarni, estetik konsepsiyalar, umuminsoniy falsafalarni turli poetik o'yinlar vositasida inkor qiladi (bu o'rinda J.Joys, F.Kafka, S.Bekket, A.Kamyu, J.P.Sartr singari modernistlar qalamiga mansub asarlarni eslash kifoya).

Umuman, muhtasar ekskursning o'ziyoq jahon adabiy tafakkurida shu paytgacha kechgan tarixiy jarayonlar o'ta serqatlam, murakkab bo'lganini ko'rsatadi. Biz qayd etgan har uchala bosqich o'zining ulkan ko'lami bilan alohida-alohida amalga oshiriladigan qiyosiy tadqiqotlarni talab etadi. Jahon badiiy tafakkuri namunalari sintetik bosqichdan boshlab bugungi kungacha solishtirib o'rganish badiiy adabiyot hodisasining universal miqyosini tushunish va milliy adabiyotimiz mohiyatiga chuqurroq kirish imkonini beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. "Tarixiy poetika" deganda nimani tushunasiz?
2. A.N.Veselovskiy ilmiy faoliyati haqida so'zlab bering.
3. Tarixiy poetikada "sinkretizm" tushunchasi va uning adabiyot namunalari qiyosiy o'rganishdagi o'rni.
4. Sinkretizm masalasini o'rganishda S.N.Kramer qarashlarining o'rni va tanqid etilgan jihatlari.

5. Jahon badiiy tafakkurining uch bosqichi: “sinkretizm”, “sintetizm”, “paradoksal sintetizm” tushunchalarini farqlab tushuntiring.

Asosiy adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni./ Xalq so‘zi. 2017 yil. 8 fevral. №28 (6722)

2. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir // Xalq so‘zi, 2017. 4 avg.

3. Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi. –Toshkent:O‘qituvchi, 1969.

4. Boltaboyev H, Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi. – Toshkent: Mumtoz so‘z. 2013.

5. Веселовский А.Н. Историческая поэтика.-Москва: Высшая школа, 1989.

6. Jo‘raqulov U. “Alisher Navoiy “Xamsa”sida xronotop poetikasi”. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2017.

7. Jo‘raqulov U. Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop.– Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy iyi, 2015.

8. Конрад Н.И. Древнейшие литературы Азии и Африки. Зведение / История всемирной литературы. Т. 1. – М.: Наука, 1983.- 53.

9. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. – Москва: Наука, 991.

10. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. – Toshkent: O‘zbekiston, 1997.

11. Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

www.ziynet.uz

www.edu.uz

www.o‘zbek.adabiyoti.com.

[http// dic / akademik / ru/ dic.nsf /](http://dic/akademik/ru/dic.nsf/)

[http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat/ru/)

ILOHIY KITOBLAR VA MIFOLOGIK TAFAKKUR MASALASI

REJA:

1. *Ilohiy kitoblar bashariyat poetik tafakkur namunalarining asosi sifatida.*
2. *Ilohiy kitoblarda kelgan qissa, hikoya, rivoyatlar, shaxslar tarjimai holining miflarda aks etishining sabablari.*
3. *Ilohiy kitoblar va epos.*
4. *Ilohiy kitoblar va boshqa sinkretik janrlar.*

Tayanch tushunchalar: *Ilohiy kitoblar, adabiyotgacha bo'lgan davr, "ilk syujet", ilohiy "qissa", ilohiy "hikoya", rivoyatlar, ilohiy kitob "qahramonlari", epos syujeti, "oshiq-ma'shuqa-raqib uchligi, "ilk syujet" asosidagi folklor asarlari, folklor janrlari, yozma janrlar.*

Bizgacha yozilgan ilmiy tadqiqotlar, darsliklar, o'quv qo'llanmalarda badiiy tafakkurning adabiyotgacha bo'lgan ilk davri mifologiya degan fikr ilgari surib kelingan. O'rganilayotgan mavzu shu kabi fikr-qarashlar, xulosalarning biryoqlamaligini asoslash, "ilk manba" haqidagi an'anaviy tasavvurlarni boyitish maqsadida kiritildi. Sababi adabiyotning ilk davri haqidagi mifologik talqin materialistik, marksistik nuqtai nazarni ifodalaydiki, garchi mustaqil fikrlash huquqini qo'lga kiritganimizga o'ttiz yil to'lgan bo'lsa-da, hamon tarix, adabiyot, geografiya, biologiyaga doir darslik, o'quv qo'llanmalarda ayni qarashlar saqlanib qolmoqda.

Materializm, mohiyat e'tiboriga ko'ra, barcha voqea-hodisalarni materiyaga bog'lab tushunish, tushuntirishdir. Pozitiv isbotini topmagan har qanday voqea-hodisa materialistik talqinda inkor etiladi. Afsona, uydirma yoki mifga nisbat beriladi. Marksizm esa o'zining yuz yildan ortiq faoliyati davomida "ateizm" tushunchasini targ'ib etib keladi. "Ateizm"dagi "a" yo'q yoki inkor, "teizm" esa Yaratgan, Tangri, Ilohni inkor etish tushunchalarini ifodalab keladi. Hobuki, dunyo xalqlari an'anaviy falsafa ta'lumotida, Sharq-islom ilmida Yaratganni tadqiq etish, Uning mohiyatini bilish mumkin emasligi (a`gnostika) aksiomadir.

Materializm yoki materializmning o'ta chuqurlashtirilgan, sistemalashtirilgan ko'rinishi marksizm o'zining barcha nazariyalarini aynan ateizm tushunchasining ustiga qurgan. Uzoq vaqtlardan beri (deyarli bir yarim asr) yashab kelayotgan bu ta'limot bir qator Yevropa mamlakatlarida, bu ta'limotga moyil jamiyatlar, tashkilotlar, shaxslar

tomonidan mutloqlashtirib kelindi. Mustaqillikkacha o'zbek xalqi va O'zbekiston Respublikasi mansub bo'lib kelgan sobiq SSSR (sovet sotsialistik respublikalar ittifoqi)ning barcha mafkuraviy tushuncha, nazariya va fanlari marksizm asosida shakllantirilgan. Shunga ko'ra, borliq va mavjudotlar, odamning paydo bo'lishi, ilk odam, ilk jamiyat, mif, tilning paydo bo'lishi kabi va hokazo muhim masalalar markscha yoki materialistik (moddiyunchilik) nazariya asosida tushuntirilgan. Marksizm odamning paydo bo'lishini odamsimon maymunlarga bog'laydi. Yashash ehtiyoji, shartli reflekslar, mehnat jarayoni natijasida odamsimon maymunning evolyutsion bosqichlarni bosib o'tib, hozirgi odam qiyofasiga kirganligi haqidagi konsepsiyani ilgari suradi. Marksizmga xos bu kabi talqin tarafdorlari hali ham mavjud. Ayni qarashlarni bir oz soddalashtirib, ommaga moslab, omma psixologiyasiga ta'sir etadigan shaklda davom ettirayotganlarning xarakterli bir misoli sifatida O'zbekiston hududida yaqinda paydo bo'lgan "Sapiyens" kitobini ko'rsatish mumkin.

Marksizm mif va adabiyotning paydo bo'lishini ham "ateizm" nazariyasiga ko'ra tushuntiradi. Bunga ko'ra, fikrlash darajasi va nutqi hali u darajada shakllanmagan odamsimon maymunlarning turli tabiat hodisalari, tug'ilish, uyqu, tush ko'rish, alahsirash, o'lim kabi hodisalarni tushunish yo'lidagi sodda urinishlari natijasida mif paydo bo'lgan. Ular ayni voqea-hodisalarning ilmiy yoki materialistik asosini anglash salohiyatiga ega bo'lmaganlari bois turli ma'budlar, jin-ajinalar, ezgulik va yovuzlik kuchlari, "yer osti" dunyosi haqida miflar to'qiganlar. Voqelikni shu miflar asosida anglash barobarida o'zlaridan keyingi avlodlarga ham anglatganlar. Har xil kuchlar qarshisidagi qo'rquv, ojizlik hissi ularni turli ma'budlarga sig'inishga olib kelgan. Shu tariqa, davrlar o'tishi bilan, miflar rivojlanib, takomillashib borgan. Natijada mifning turli tafakkur bosqichlariga mansub uch shakli— "arxaik", "klassik", "yangi" — paydo bo'lgan. Marksizm nazariyasiga ko'ra, "arxaik miflar" stixiyali, tizimga solinmagan, sodda talqinga ega niflardir. Bu ijtimoiy formatsiya nuqtai nazaridan bashariyatning "ibtidoiy jamoa" bosqichiga to'g'ri keladi (marksizm insoniyat tarixini beshta ijtimoiy formatsiyaga jamlab tushuntiradi: ibtidoiy jamoa, yulдорlik, feodalizm, kapitalizm, sotsializm). Bashariy jamiyatlar araqqiy topib, davlatchilik, odamning odam tomonidan yo'yinsundirilishi, muayyan kuch va tabaqalarning hukmron mavqeni gallashi oqibatida mifga bo'lgan munosabat va ehtiyoj ham o'zgargan. Endilikda mif ishlab chiqaruvchi, itoatdagi odamlarni boshqarish, tartib-

intizom ostida ushlab turish uchun asosiy vosita maqomini egallagan. Hukmron kuchlar jamiyatning e'tiqod manbalarini o'z tasarruflariga olganlar. Bu esa mifni tizimlashtirish, ma'budlar funksiyasini butunlashtirish, bir so'z bilan aytganda din va e'tiqod asosida boshqarish bosqichiga olib kelgan. Marksizm ularni "klassik mif"lar tarzida istilohlashtirar ekan, Xudo, ilohiy kitoblar, din kabi insoniyat hayoti uchun global va asosiy hodisaning paydo bo'lishini insonga nisbat berishga urinadi. Ya'ni marksizm dinni Olloh nizomi, buyruqlari va ko'rsatmalari tarzida emas, inson tafakkuri mahsuli deya tushuntiradi. Mifning inson fenomeni bilan uzviy bog'liqligi va davomiyligini asoslash maqsadida to'la "ateistlashgan" jamiyatlar tomonidan ijod etilgan miflarni "yangi mif"lar deb ataydi. Bu bilan esa, o'zi anglamagan holda, so'nggi zamon odamlarida ham mifologik talqinga mayl borligini e'tirof etadiki, bu har qanday ateistlashgan individning ham Xudoga ehtiyoji borligini ko'rsatadi.

Qolaversa, keyingi davr ilm-fani inson xromasomalarining maymun xromasomasidan tubdan farq qilishini isbotladi. Insoniyat ilk sivilizatsiya namunalarini arxeologik o'rganish va tahlil qilish natijasida ibtidoiy odamlarning jonivorsifat, aql-idroksiz, fikrlash va tizimli faoliyatdan mosuvo bir maxluq emas, bugungi odam bilan bir xil tafakkur egalari ekani haqida qat'iy xulosaga keldi. "Fizik portlash", "ulkan portlash" hodisasini kashf etgan fizika fani borliq koinotning yagona yadrodan, olti kunda vujudga kelganini aoslab berdi. Shuningdek, Qur'oni karim oyatida kelgan dengiz tarkibida sho'r va chuchuk suv yonma-yon oqishi va ularning hech qachon qo'shilib ketmasligi to'g'risidagi ilohiy naql fan vositasida o'z isbotini topdi. Sanayversak bunday misollar son-sanoqsiz. Muhimi, zamonaviy ilm-fan isbotlagan bunday dalillarning barchasi dunyo ulamolari tomonidan e'tirof etilgan ilohiy kitoblar – Tavrot, Zabur, Injilda, xususan, Qur'oni karimda bundan ming yillar oldin qayd etilgan.

Umuman, Ollohnin borligi va birligi, barcha mavjudlik U tomonidan yaratilganini, ilk odamdan e'tiboran bashariyat uchun maxsus nizom, buyruq va ko'rsatmalar aks etgan ilohiy kitoblar mavjudligi isbot talab etmaydigan haqiqat. Hatto bu haqda turli dalil va isbotlarni keltirishning o'zi ham ortiqcha. Insoniyat azal-azaldan Yaratgan va uning nizomiga amal qilib keladi. Odamzot orasidan yetishib chiqqan "ateist"larning mavjudligi, ular tomonidan Tangri va Tangri nizomining inkor etilishini ham tabiiy qabul qilish kerak. Bunday insoniy noqisliklar

mohiyatida nafs nayranglari turadiki, bu haqda ilohiy kitoblarning barchasida birdek ogohlantirishlar kelgan.

Xo'sh, unda biz, mustaqillik davri ilm-fan kishilari, tadqiqotchilar, talabalar din, mif va adabiyot munosabatini qanday tushunishimiz kerak? Marksizm an'analariga ergashmog'imiz kerakmi, yoki buyuk ajdodlarimiz yo'liga qaytganimiz ma'qulmi?

Albatta, "Ot aylanib qozig'ini topadi". Bugungi kunda ajdodlarimizning asl yo'llariga qaytish ijtimoiy, ma'rifiy, ma'naviy va insoniy burchimizdir. "Ateist"lar yo'li, nuqtai nazari bundan buyog'iga bir kun ham davom etishi mumkin emas. Chunki bunday mudhish "an'analar" bizni o'zligimizdan ayiradi. Asl haqiqatlarni unutishimizga, manqurtga aylanishimizga olib keladi. Buyuk xalqimizning sobiq sovet davrida kechgan ma'naviy, ijtimoiy, iqtisodiy jihatdan ayanchli ahvoli bunga yorqin dalil.

Ayni xulosaga tayanib, jahon adabiyoti namunalarini qiyosiy o'rganganimizda poetik tafakkurning ilk davri, badiiy adabiyotgacha bo'lgan bosqichining ibtidosi ilohiy kitoblar ekani ma'lum bo'ladi.

Barcha ilohiy kitoblar, xususan, Qur'oni karimda kelishicha, ilk odamni Olloh tuproqdan yaratgan. Keyin unga jon ato etib, ilm-ma'rifat o'rgatgan. Jannatda yaratilib, yer yuziga tushirilgan ilk odam (Odam ato) barcha ma'naviy va moddiy ilmlardan to'la xabardor bo'lgan. Tana va ruh ehtiyojlari uchun nimalar qilish kerakligini yaxshi bilgan. Yaratgan tomonidan qalbiga joylangan ilmlar bosqichma-bosqich, vositachi farishtalar tomonidan to'ldirib turilgan. Ilk odamlar barcha shlarda mana shu ko'rsatma va buyruqlarga og'ishmay amal qilganlar. Olamning yaratilishi, odamzot yaratilgungacha bo'lgan holat-hodisalar, koinot, tabiat, hayvonot, jamodot xususidagi asl ilmlarni shu manbadan olganlar. Inson zohir ko'zi bilan ko'ra olmaydigan, qo'li bilan shlashga, materialistik o'rganish va anglashga qodir bo'lmagan g'ayb mlari ham Odam alayhissalom va uning avlodlariga bosqichma-bosqich yetkazib turilgan. Masalan, koinot yaratilgunga qadar borliqning olati, moddiy borliqning yaratilish jarayonlari, odam yaratilguncha va undan keyingi jarayonlar, farishtalar, iblis va jinlar, ular bilan qanday munosabatda bo'lish kabi ilmlardan ham odamzot to'la xabardor bo'lgan. Ammo oradan yillar, asrlar o'tgan. Ma'lum bir muddat insonlar sh holicha yashashi, nafsi va dunyoviy xohish-istaklari, ehtiyojlariga gashshuvi natijasida asl haqiqatlardan uzoqlasha borgan. Dastlab angri haqidagi tushunchalariga futur yetgan. Yaratganni unutgan. udoga bo'lgan botiniy ehtiyojlari xuruj qilgan paytlarda (o'lim,

kasallik, tabiiy ofatlar va h.k.), asl haqiqatlardan uzilgan Odam avlodlari, yaqin atrofdan, ko'zi bilan ko'rib, qulog'i bilan eshitib turgan narsa-hodisalar ichidan o'ziga Xudo izlagan. Oqibatda esa quyosh, osmon, oy, olov, o'tgan Payg'ambarlar, ajdodlar ruhidan iborat "shaxsiy xudolari"ni yaratib olgan. Bunday qarashlariga asl haqiqat sifatida elas-elas yodida qolgan ilohiy axborotlarni qorishtirib yuborgan. Shu tariqa mif paydo bo'lgan.

Agar jahon xalqlari mifologiyasi ayni konsepsiya asosida, xolis va diqqat bilan o'rganiladigan bo'lsa, mashhur yunon mifologiyasida ma'budlashtirilgan Zevs ilohiy kitoblarda keladigan Mekoyil farishta bilan (a.s.), Germes Jabroil farishta bilan (a.s.), Aid Azroil farishta bilan (a.s.) analogiyaga ega ekaniga amin bo'lamiz. Bunday mifologik obrazlar o'xshashlarini hind mifologiyasidagi Braxman, Indra, Shivalar misolida ko'rishimiz mumkin. Ayni solishtiruvni misr, xitoy, eron va turkiy xalqlar mifologiyasi misolida o'tkazganimizda ham xuddi shunday natijaga ega bo'lamiz. Dunyoning paydo bo'lishi haqidagi miflarning barchasi syujet va xarakter jihatidan ilohiy kitoblardagi haqiqatlarga mos keladi. Ayrim ma'budlar va mifologik qahramonlar "tarjimai holi" esa o'tgan Payg'ambarlar hayot yo'lini eslatadi (masalan, Budda, Krishna, Zardo'sht, Jamshid va h.k.). Bularning barchasi mashhur Yunon faylasufi Aristotelning "Miflar haqiqatdan xabar beruvchi yolg'ondir" degan hikmatini yodga soladi. Rostdan ham, ilohiy haqiqatlarni yolg'on bilan o'rab tashlanishi, asl haqiqatdan uzoqlashtirilishi natijasida mif maydonga kelgan. Ularning botini, mazmuni tarkibida qolgan haqiqatlar esa ilohiy axborotlardir. Demak, marksistlar aytganidek, "Mif dinning dastlabki shakli" emas, aksincha, mif dinning buzilgan, yolg'onlar bilan o'rab-chirmalgan ko'rinishidir.

Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, badiiy tafakkurning ilk sinkretik asosi mif emas, ilohiy axborotlar, diniy kitoblar ekani ma'lum bo'ladi. Jahon xalqlari mifologiyasi, folklori, adabiyoti o'rtasidagi aql bovar qilmas darajadagi o'xshashliklar, tipologik nuqtalar ham "ilk manba"ning yagona mansha' – Olloh taolo huzuridan kelgani bilan izohlanadi.

Folklor janrlarida keladigan qahramonlar, syujet, motiv va detallar shu haqiqat isbotiga xizmat qiladi. Ayniqsa, epos qahramonlari va Payg'ambarlar hayot yo'lidagi o'xshashliklarning barchasi xuddi shu konsepsiya asosida tushunilganda boshi berk ko'chaga kirib qolmaydi.

Epos bugungi kungacha mutaxassislar tomonidan qadimiy va keng qamrovli janr sifatida talqin etib kelinadi. Haqiqatan, epos ulkan badiiy

konsepsiyasi, syujet qamrovi, ko'plab motivlar tizimini o'zida jamlagani, qahramonlar tabiati va tashqi qiyofasi, bajaradigan missiyasi jihatidan o'zigacha mavjud bo'lgan diniy va mifologik syujetlar, ijtimoiy-tarixiy, maishiy, individual hodisa va holatlar, folklor janrlari, poeziyaning lirik, epik, dramatik turlariga xos unsurlarni o'z tarkibida sintezlaydi. Atrofidagi og'zaki va yozma janrlarga ko'p jihatdan ta'sir o'tkazadi. Shakl-mazmun o'zgartiruvchi maqomida "ish olib borgani" holda o'zi biror-bir o'zgarishga uchramaydi. "M.Baxtin to'xtamiga ko'ra, eposning predmeti, avvalo, milliy epik o'tmish yoki "mutlaq o'tmish"dir. Ikkinchidan, epos muayyan shaxs (ijodkor)ning hayotiy tajribasi va shu tajriba asosida tug'ilgan badiiy to'qimadan emas, azaldan mavjud, shakllanib bo'lgan milliy rivoyatlar va afsonalardan tarkib topadi. Uchinchidan, epos zamon, undagi obrazlar baxshi va tinglovchi (o'quvchi)lar zamonidan qat'iy distansiya bilan ajratilgan bo'ladi... epos dunyosi "ota-bobolar va bobokalonlar", "birinchilar" va "eng yaxshilar" dunyosidir. Shuning uchun bu dunyo, unda harakatlanadigan qahramonlar, tasvir etilgan voqelik mutlaq dahlsiz hisoblanadi. Bu o'rinda janr ham, undagi qahramonlar ham yuz foiz kanonlashtiriladi".⁸ Ko'chirmada keltirilgan "mutlaq o'tmish", "shakllanib bo'lgan afsona va rivoyatlar", "janr va qahramonlarning kanonlashtirilishi", "aytuvchi (baxshi) va o'quvchi zamonining epos zamonidan qat'iy distansiya bilan ajratilishi" (M.Baxtin) eposga xos xususiyatlardir.

Filologiya fanlari doktori Shomirza Turdimovning "Go'ro'g'li" dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari" deb nomlangan monografiyasida ayni doston turkumlari asosida epos janrini tashkil etuvchi kanonlarning semantik-struktural tasnifi amalga oshirilgan, folklorshunoslik istilohi bilan aytganda "alplik tizimi" ishlab chiqilgan. Monografiyada "alplik tizimi"ga xos yigirma bitta kanonik belgi aniqlangan va ayni tizim epos mohiyatini belgilovchi asos (yadro) ekani haqidagi xulosa ilgari surilgan.⁹ Tasnifning serqirra, nisbatan mukammalligi o'zbek xalqi ijtimoiy tarixi, falsafiy-badiiy tafakkuri, xususan, qahramonlik eposining qadimiyligi va butunligidan dalolat beradi.

⁸Jo'raqulov U. Mixail Baxtin kashfiyotlari / Baxtin M. Romanda zamon va xronotop shakllari. Tarixiy poetikadan ocherklar.-T.: Akademnashr, 2015.- B. 19.

⁹Qarang: Turdimov Sh. Epos syujetidagi tayanch motivlar tadqiqi va alplik tizimi / "Go'ro'g'li" dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari. -T.: Fan, 2011, B.11-39.

Sh.Turdimov “Alpomish” va “Go‘ro‘g‘li” eposlari genezisi, shakllanish jarayonlariga islomgacha mavjud bo‘lgan “otashparastlik, zardushtiylik, buddaviylik, moniylik va eng qadimgi davrlardan shu kunga qadar bu dinlar bilan baqamti yashab kelayotgan shomonlikning ham ta’siri bo‘lganini” ta’kidlaydi.¹⁰ Epos matnlari tahlili orqali kashf etgan “alplik tizimi”ning tasnifiy va nazariy asoslarini belgilashda bevosita “shomonlik tizimi”ga tayanadi.

Ammo, bizningcha, mif va eposda aks etgan aql va mantiqqa sig‘maydigan, materialistik talqinga bo‘yinsunmaydigan, afsonaga o‘xshash axborotlarning barchasini uydirma sifatida qabul qilish epos genezisini to‘g‘ri anglashimizga soya soladi. Bil‘aks, islom dini tushirilgan milodiy VII asrga qadar ham, hali ilk Payg‘ambar Odam alayhissalom davrlaridayoq islom mavjud edi. Shuning uchun Payg‘ambarlar tarixi ilk odam tarixi bilan boshlanadi. Islom tarixi manbalarida birinchi odam – birinchi Payg‘ambar, ilk kitob (sahifa) sohibi, ilk bor Yaratgan va uning maxluqoti xususida islom ta’limotini talqin qilib bergan muallim ekani ta’kidlanadi.¹¹ Bundan kelib chiqadiki, Odam alayhissalomdan keyin (ya’ni ilk tarixdan e’tiboran) paydo bo‘lgan barcha ilohiy, mifologik, falsafiy, adabiy manbalarda birinchi Payg‘ambar talqin etgan naql (Olloh tomonidan yuborilgan ko‘rsatmalar)dan ulgi bor. Demak, mif ham, epos ham islomiy e’tiqod, naqlda kelgan haqqoniy axborotlardan xoli deb bo‘lmaydi. Faqat ular sof holatda emas, turli yolg‘onlar, uydirmalar (ya’ni miflar) bilan aralashib ketgan. Yoki turli ramz va timsollarga aylanib, oddiy ko‘z bilan ko‘rib, anglab bo‘lmaydigan darajaga kelib qolgan.

Jahon xalqlari badiiy tafakkuri tarixida arxeologik asosga ega eng qadimiy manba hisoblanadigan “Bilgamish va Enkudu” haqidagi eposdan tortib, “Ramayana”, “Maxabxarata”, “Iliada”, “Odissey” va boshqa qator xalqlar eposlarida, xususan, “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li” singari o‘zbek xalq qahramonlik eposlarida ham ilohiy kitoblarda bayon etilgan naql, rivoyat hamda hikoyatlar muayyan darajada aks etgan. Birgina Nuh (a.s.) to‘foni bilan bog‘liq motivni biz “Bilgamish” va “Maxabxarata” eposlarida bevosita, boshqa eposlarda esa ramz va timsollar tarzida uchratamiz. “Farzandning qurbonlikka olib kelinishi va so‘nggi soniyalarda qutulishi” (Ibrohim va Ismoil a.s.), “tug‘ilmasidanoq

¹⁰Turdimov Sh. “Go‘ro‘g‘li” dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari.-T.: Fan, 2011, B.13.

¹¹Bu o‘rinda Burhoniddin Rabg‘uziyning “Qissasul anbiyo”, Mirzo Ulug‘bekning “To‘rt ulus tarixi”, Kaykovusning “Qobusnoma”, Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo”si singari turkiy manbalarni eslashning o‘zi kifoya (- U.J.).

qahramon joniga qasd qilish Rejasi” (Muso a.s.), “qahramonning suvga oqizilishi” (Muso a.s.), “suv yo‘lining ikkiga ajralib mazlumga yo‘l ochishi” (Muso a.s.), “qahramonning nurdan yoki nafasdan yaralishi” (Ilyo a.s.), “tanani yorib, qahramon yuragining jannat suvi vositasida poklanishi” (Muhammad a.s.), “qahramonning uch olam bo‘ylab sayyohatga chiqishi va o‘z makoniga qaytishi” (Muhammad a.s.), “qahramonning muayyan imtiyoz yoki qurol-yaroqqa ega bo‘lishi” (aksariyat Payg‘ambarlarda) singari motivlar yuqorida sanab o‘tilgan va ba’zi tilga olinmagan eposlarda, xalq qissalari, ertaklari, hikoyalarida o‘z aksini topganki, ularning barchasi islom tarixiga oiddir. Demak, “alplik tizimi” genezisini ham miflar va shomonlik an‘analari emas, birinchi navbatda, ilohiy (islomiy) kitoblarda kelgan real tarixiy syujetlar, Payg‘ambarlar hayotidan hikoya qiluvchi axborotlar, ular bilan bog‘liq motivlar va detallar tashkil etadi. Takror aytamizki, boshqa badiiy komponentlarda kuzatilganidek, epos syujetdagi analogik holatlar faqat adabiy ta’sir natijasi emas. Bunday elementar o‘xshashliklarni adabiyot tarixidagi boshqa janrlarda ham uchratish mumkinki, ularning barchasi badiiy adabiyot namunalari aro tipologik xossalarning vujudga kelishi ilohiy kitoblar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

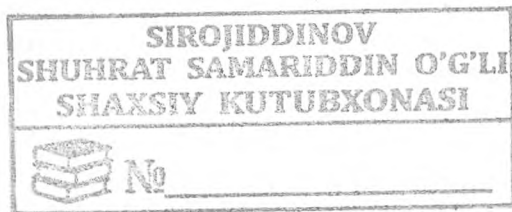
Savol va topshiriqlar:

1. Din, mif va adabiyot munosabatini ko‘rsatishda dunyoqarash va metodologiyaning o‘rni.
2. Marksizm va “ateistik” dunyoqarash.
3. Mifning paydo bo‘lishi haqida materialistik yoki marksistik talqin: ijtimoiy-siyosiy omillar.
4. Marksistik talqinning ilmiy va mantiqiy jihatdan xatoligi.
5. Din va mif, ilohiy kitoblar va epos munosabati masalasida qanday fikrdasiz?

Asosiy adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni./ Xalq so‘zi. 2017 yil. 8 fevral. №28 (6722)
2. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san‘at, madaniyatni rivojlantirish – talqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir /Xalq so‘zi, 2017. 4 avg.

3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика.-Москва: Высшая школа, 1989.
4. Jo'raqulov U. "Alisher Navoiy "Xamsa"sida xronotop poetikasi". – Toshkent: Turon-Iqbol, 2017.
5. Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop.– Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015.
6. Ziyotov Z. Shumerlar va turon qavmlari. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2012.
7. Конрад Н.И. Дренейшие литературы Азии и Африки. Введение / История всемирной литературы. Т. 1. – М.: Наука, 1983.- С.53.
8. Крамер С.Н. История начинается в Шумере.-Москва: Наука, 1991.
9. Kun N.A. Qadimgi Yunon afsona va miflari. – Toshkent: Yangi nashr, 2014.
10. Литература древнего Востока. Иран, Индия, Китай (тексты). – Москва: Изд. Московского университета, 1984.
www.edu.uz
www.o'zbekadabiyoti.com
 Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.
[http// dic / akademik / ru/ dic.nsf /](http://dic/akademik/ru/dic.nsf/)
[http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat/ru/)
[http// top/ mail. ru/ jimp. Fromq1551453](http://top/mail.ru/jimp.Fromq1551453)
[www. Lib.ru](http://www.Lib.ru).

SHARQ VA G'ARB EPOSI TIPOLOGIYASI

REJA:

1. *Eposning badiiy-tarixiy xususiyatlari.*
2. *Epos va epik janrlar masalasi.*
3. *Eng qadimgi davr eposlari haqida.*
4. *Eng qadimgi davr eposlarining tipologik xususiyatlari: Sharq va G'arb eposlari.*

Tayanch tushunchalar: *Epos, qahramon tipologiyasi, syujet tipologiyasi, o'xshash motivlar, o'xshash detallar, qiyosiy-tarixiy metod, "Bilgamish", "Ramayana", "Iliada", "Odisseya", "Alpomish", "Eniyeda".*

Eposni syujet, motiv va obrazlar tipologiyasi nuqtai nazaridan sistemali kuzatish, bulardagi voqelik va obrazlar asos jihatidan insoniyatning ilk o'tmishiga borib taqalishini ko'rsatadi. O'z eposidagi syujet, obraz va motivlar tizimini nisbatan butunroq saqlab qolgan qaysi millat eposini kuzatmaylik, ularning biror jihati bilan ilk odam (Odam alayhissalom) va undan keyin kelgan Payg'ambarlar hayotiga o'xshab ketishi ayon bo'ladi.

Tarixdan bilamizki, har qanday rasul, Payg'ambar yoki nabiy muayyan qavmda keskin ziddiyatlar, tartibsizliklar (xaos) ro'y berayotgan, odamlar mutlaq boshi berk ko'chaga kirib qolgan vaziyatlarda aynan shu jamiyat ichidan chiqadilar. Yangi yo'l, yangi qoidalar, ya'ni ilohiy vahiy olib keladilar. Ma'naviy-ruhiy tanazzulga uchragan millatni yorug'likka, to'g'ri yo'l va yorqin kelajakka da'vat etadilar. Ularning tug'ilishi va amalga oshirajak ishlari haqidagi boshoratlardan uzuq-yuluq xabardor qavm esa ilk daqiqalardan o'z xaloskorlarini qabul qilishdan bosh tortadi. Ularni ta'qib etadi, badarg'a qiladi, hatto o'ldirishgacha borib yetadi. Ammo oradan muayyan vaqt o'tgach, Payg'ambarlar olib kelgan nizom jamiyatning yetakchi yo'liga, ularning shaxslari esa idealga aylantiriladi (yaqin o'tmishda yashagan Payg'ambar Iso alayhissalom tarixlarini eslaylik). Payg'ambarlar hayotiga doir real voqealar, og'izdan-og'izga o'tib kelayotgan sahih rivoyatlar ideallashtiriladi. Natijada daxlsiz, mutlaq ideallashtirilgan tarixiy syujet va obrazlarga ega badiiy talqin paydo bo'ladiki, ular xalq o'zlaridan epos, qissa, saga, doston, qo'shiq deb atala boshlaydi.

Zamonlar o'tishi bilan real voqealar haqidagi xotiralar xiralashib, uning ustini afsona va asotirlardan iborat qobiq egallaydi. Natijada ularni afsona tarkibida saqlanib qolgan ba'zi unsurlar orqaligina tanib olish, muayyan tarixiy haqiqatga solishtirish mumkin bo'ladi. Masalan, zolim hukmdor, uni mahv etuvchi bahodirning tug'ilishi haqidagi bashorat, buning oldini olish uchun zolim tomonidan shu kunlarda tug'ilgan barcha chaqaloqlarning qilichdan o'tkazilishi; tanlangan chaqaloqning savat yoki sandiqqa solib suvga oqizilishi, uning taqdir taqozosi bilan o'sha zolim xonadonida katta bo'lishi va oxirida haqiqatning qaror topishi, zolimning mag'lub bo'lishi motivini olaylik. Payg'ambarlar tarixida bu motiv Muso alayhissalom hayotlariga oid real voqea hisoblanadi. Muhimi shundaki, ayni real voqeadagi bashorat, chaqaloqning ta'qib etilishi, suvda oqizilish, zolim xonadonida tarbiya topish singari motivlar qator millatlar eposlarida bir muncha mazmunshakl o'zgarishlari bilan saqlanib qolgan va davom ettirilgan.

"Bilgamish" dostoni yuksak badiiyati va epik g'oya talqinidagi insonparvarlik ruhi sabab qadim zamonlardayoq turli tillarga tarjima qilingan. Chexiyalik shumerolog Yo.Klimaning aniqlashicha, asar 6 qissadan tashkil topgan. Uning 5 tasi doston bo'lib hozirga qadar saqlangan variantida aks etgan. Har bir qissa bir necha qo'shiqlardan iborat. Dastlabki qissaning to'qqizinchi qo'shig'idan e'tiboran epos qahramoni Bilgamishga oid syujet liniyasi paydo bo'ladi. So'ngra esa dostonning "Bilgamish va jonli yer", "Bilgamish va samoviy ho'kiz" kabi bo'limlari keladi. Shumer variantining so'ngi qismi "Bilgamish va Aga" bo'lib, u eposning akkadcha variantiga kiritilmagan. Doston voqealari dunyoni to'fon bosishi, Shruppak shahri hokimi Ze-Sudra kema yasab jonzotlardan bir qismini qutqarishi haqidagi hikoyani o'z ichiga oladi. Bu hikoya Tavrot, Qur'oni karimda keladigan Nuh alayhissalom to'foni bilan analogik mohiyat kasb etadi. Bu voqeaning qadim Shumer poytaxti Neppur shahri bilan bog'lanishi shumerlar qurgan sivilizatsiya va shumer millatining o'ta qadimiyligidan dalolat beradi.

Shuningdek, dostonda Bilgamish xoqonning Kesh podshohi Agaga qarshi jangi, g'alaba qozonib ortga haydagani, do'sti Enkiduning o'limidan so'ng hayot gulini izlab olis dengiz safariga chiqishi, safar so'nggida donishmand O'tnapishtimni uchratib, undan to'fon voqeasini eshitganini tasvirlanadi. Shumershunoslarning fikricha, "Bilgamish" eposi dastlab turli mustaqil dostonchalardan iborat bo'lgan. So'ng turkumlashuv qoidasiga ko'ra ularning hammasi "Bilgamish" sarlavhasi

ostida birlashtirilgan. "Bilgamish"ning yaxlit variantida asar bosh qahramoni do'sti Enkidu bilan birga Livandagi kedr o'rmoniga borib, Uruk shahri qurulishi uchun daraxtlarni kesadi. Ularning bu ishi o'rmon ma'budi Xunbaboga yoqmaydi. Oqibat ikki o'rtada urush chiqadi. Bilgamish quyosh tangrisi Uttuning qo'llovi bilan dushmanini yengadi. Bu janglar qadim eposlar – "Maxabxarata", "Ramayana", "Iliada", "Odissey", "Alpomish", "Go'ro'g'li" eposlaridagi janglar tasvirini yodga soladi. Bir kuni Bilgamish do'sti Enkiduga "o'lmas toqqa borib yo nomimni shon-sharafiga burkayman, murodimga yetolmasam, tangrilarni sharaflayman", – deydi. Enkidu o'z do'stiga shunday maslahat beradi:

Billamatim, borar bo'lsang o'lmas toq tomon,
Bu niyating ma'lum qilgil avval Uttuga.
Tog'u toshni, emanlarni Uttu yaratgan.
Yaratgandan tilagingni so'ra shu zamon.

"Bilgamish" dostoni debochalarida dastlab yeru osmon ma'budi Enlilga, undan so'ng Enlil nazar qilgan poytaxt shahar Neppurga madhiya aytiladi. Bu madhiya tarkibida Suqrot va Aflotunlar asarlarida qayd etilgan adolatli davlat, ideal shahar ta'rif keladiki, bu jihat ilk amaddun vakillari shumerlar badiiy tafakkurining ijtimoiy-falsafiy nohiyatini ko'rsatadi. Ayni paytda, eposning ba'zi o'rinlarida hozirgacha insoniyat bo'lmaydigan sirli jang qurollari tasviri keladi. Masalan, o'rmon ma'budi Xunbabo bahodir Bilgamish va Enkiduga omlum "ko'zidan" oqib chiquvchi ajal nuri bilan hujum qiladi. Bu "Mahabxarata" dostonidagi "ilohiy qurol" detaliga o'xshab ketadi. Undan eposidagi ma'bud Zevsning yashin qurolini yodga soladi.

"Bilgamish" eposida xalqona axloq, adolat, sabr, or-nomus, tinchlik va ozodlik masalalariga keng o'rin beriladi:

Shahar ahli adovatu ig'volarni bilmaydi.
Behudaga ur-sur, janjal qilmaydi.
Tilida ham, dilida ham kufr yo'q.
Yo'q bu yerda qahri qattiq qozilar,
So'zi boshqa boshqa, ishi boshqa olim yo'q.
Bu shaharda chaqimchi yo'q, yolg'on yo'q.

Eposning keyingi bo'limlarida Neppur shahridagi tog' qoyasiga qurilgan Ekur ibodatxonasi, undagi marosimlar haqida so'z ketadi. Qurbonliklarning xolis qilinishi sharaflanadi. Chin ko'ngildan qilingan ibodatning gunohlarni poklovchi ne'mat ekani kuylanadi. Hayit bayramlari, shaharga hayitlab tushgan xalq tasviri beriladi. Neppur chashmalarining shifobaxshligi, dalalarning serhosilligi tavsiflanadi. Ruhoniylar, ularning kiyinishi, pokizaligi, ibodat qilish jarayonlari bayon etiladi. Bularning barchasi Neppur shahri aholisi va ularning turmush tarzlaridagi reallik va oddiylikdan dalolat beradi.

Qadim hind eposi "Ramayana" til xususiyatlariga ko'ra "Mahobhorat" yozilgan davrdan keyinroq yozib olingan bo'lsa ham, qahramonlari va voqealarining qadimiyligi jihatidan bir qadar arxaikroq ekani ma'lum bo'ladi. Xususan, asarda aks ettirilgan Ram, Krishna haqidagi hikoyalar pandavlar va kavravlar muhorabasidan ancha avval sodir bo'lgani mantiqan to'g'ridir. Negaki, barcha xalqlar miflari va eposlarida xronologik jihatdan dastlab ma'budlar, undan so'ng qahramonlar va podshohlar keladi.

"Ramayana" eposiga ko'ra, Ramning otasi Dasharathi Ayyodhya podshohi bo'lgan davrda, uning saltanati shimoldan Hind daryosi sohillari, janubdan Ganga va Jamna daryolari vodiysigacha qamrab olgan. "Maxabxarata" voqeasi kechgan ijtimoiy holatlar ham tarixiy dalillarga anchayin mos keladi. Ya'ni miloddan avvalgi VII asrda shimoliy Hindistonda katta-kichik 16 ta davlat mavjud bo'lib, bu hol Ellada tarixida bir necha asrlar keyin yuz bergan. O'sha vaqtlarda Gang daryosi quyi oqimidagi Bengaliyada joylashgan Magadha davlati kuchayib, Hindiston janubi va g'arbidagi Himolay tog'laridan, Gang havzasidan Panjobgacha bo'lgan yerlarni egallab olgan edi. Bu davrda adabiyot va san'at rivojlangani bois mana shunday ayovsiz kurashlar epos, afsona, qo'shiq o'laroq tarix uchun saqlanib qolgan. Hinddagi bu davlatlar o'rtasidagi mutloq hukmronlik uchun kurash jarayoni "Maxabxarata" singari jangnomalarga asos bo'lgan.

Miloddan avvalgi IV asrda makedoniyalik Iskandar Fors davlati poytaxti Persepolni bosib olganidan so'ng Hindistonning sharqiy tarafidagi Pur podshohligi bilan urush boshladi. Hindiston qo'shin boshliqlari o'z jasoratiga va jangovor fillariga ishongan edilar. Ammo Iskandarning olimlari, muhandislari misdan g'ildirakli otlar yasab, ichiga o't yoqib, qo'shin oldiga qo'yanlar. Fillarning xartumi kuyib, orqaga qochgan va hindlarni bosib, yanchib ketgan. Shunga qaramay, hindlar o'zini o'nglab, ellinlarga ham ko'p talofat yetkazgan. Shu

sababli bo'lsa kerak, Iskandar Mauriylarning Magadha davlatiga hujum qilmay, orqaga qaytdi. 20 yildan so'ng Magadhaga hujum qilgan Selevk hindlardan yengildi va o'z hududlaridan sharqiy eronni ularga topshirishga majbur bo'ldi.

Bunday tarixiy voqealar, diniy rivoyatlar va mifologik syujetlar asos bo'lgan "Ramayana" dostonining muallifi Valmiki deb taxmin qilinadi. Epos markazida Ayodhiya podshohining katta o'g'li Rama, kichik o'g'li Lakshmana, kelini Sita va dev-jinlar mamlakati Shri-Lanka (Sarandib, Seylon) podshosi o'n boshli dev Ravana turadi. Ravana Ayyodhya saltanati vorisi Ramning xotini Sitani o'g'irlab qochib ketadi. Uni asirlikda saqlaydi. O'ziga xotin bo'lishini talab etadi. Sita esa turli bahonalar bilan to'yni orqaga surishga urinadi. Bu motiv "Odisseya" eposidagi Penelopa, "Alpomish" eposidagi Oybachin bilan bog'liq "zo'rlab uylanish" motivi bilan analogik mohiyat kasb etadi.

Agar yunon va o'zbek eposlarida qahramonlar yolg'ish yo'lga chiqib, qator qiyinchiliklardan keyin o'z yorlarini qaytarib olsalar, Ram ikasi Lakshman, jangchilari hamda shamol ma'budi Vayuno'g'li Konuman yordamida Ravana ustidan g'alabaga erishadi. Bu asarda ham uddi o'zbek va yunon eposlaridagidek qahramonlarning yakkama-akka olishuvlari, qurollari, ulovlari, jang usullari haqida batafsil hikoya ilinadi:

Shuningdek, "Ramayana" eposida kundosh xotinlarning o'z g'illarini valiahd qilish uchun qilgan ig'vo, janjallari singari oilaviy muammolar, davlat ishlariга oid murakkab vaziyatlar, donolik, ibodat va yozat masalalari muhim ahamiyat kasb etadi. Eposda adolat va zulm, abr va sabrsizlik, or va orsizlik, botirlik va qo'rqqoqlik, bag'rikenglik va asad singari psixologik holatlar tasviriga ham katta o'rin berilgan. hindlarning mashhur yozuvchisi, shoiri va davlat arbobi Robidranath yakur yunonlarning "Iliada" va "Odisseya" dostonlarini "Ramayana" "Maxabxarata" eposlariga qiyoslar ekan, ikki madaniyat vakillarining umumiy jihatlariga alohida urg'u beradi.

"Ramayana" va "Maxabxarata" eposlari hind adabiyotining keyingi vri uchun ham ilhom va an'ana namunasi vazifasini bajargan. niqsa, R.Tagor, Prem Chand, K.Narayan va boshqa adiblar, shoirlar, maturglar bu asarlar syujetidan ilhomlanib, ijod durdonalarini kashf anlar. Qadim hind adabiy-axloqiy, estetik tafakkurining mashhur nunalaridan biri "Panchatantra"("Besh kitob", "Kalila va Dimna") ri milodning III-IV asrlarida paydo bo'lgan. Asar muqaddimasida nday voqea bayon qilinadi: Janubiy Hind podshosi Amora-shaktining

Baxu-shakti, Ura-shakti, Ananta-shakti degan uch o'g'li bo'lgan ekan. Ammo ular ilm-ma'rifat bilan qiziqmaydigan, o'yinqaroq bo'lib o'sishibdi. O'qituvchi bergan ta'limni egallashda ham o'ta sust bo'lib, o'z ona tillari grammatikasini o'n ikki yil o'qibdilar. Ammo hech narsa tushunmabdilar. Bunday noshudlikdar boshi qotgan podshoh a'yonlariga maslahat solibdi. A'yonlar uzoq maslahatlashuvlardan keyin bu bolalarni zamonasining donosi – Vishnu-sharmanga shogird qilib berish kerak degan qarorga kelishibdi. Bu maslahat podshohga ham ma'qul kelib, o'g'illarini Vishnu-sharmanga topshirar ekan, undan “Bolalarimni savodli qilishing uchun qancha muddat so'raysan?” deya savol beribdi. Vishnu-sharman hukmdordan bor-yo'g'i olti oy muhlat so'rabdi. Haqiqatan ham donishmand so'zining ustidan chiqibdi. Olti oy ichida shahzodalarni ilmi, odob-axloqda tengsiz, hayot sinovlariga tayyor holga keltiribdi. Chunki u noshud o'smirlarni “Panchatantra” hikoyalari asosida tarbiyalab, ta'lim bergan ekan. Ayni muqaddima bir tomondan “Panchatantra” asarining buyukligini ta'kidlasa, boshqa tomondan bolaning noshudi bo'lmaydi, noshud ustozlar shogirdni ham noshud bo'lishga olib keladi degan hikmatni targ'ib etadi. Xuddi shunday epizod fransuz uyg'onish adabiyotining yirik vakili Fransua Rable ijodida ham uchraydi. “Gargantyua va Pantagryuel” romani qahramoni Pantagryuel ham grammatikani o'rganish uchun o'n to'r yil vaqt sarflaydi. Ammo savodsizligicha qolaveradi. Ushbu geografik va xronologik jihatdan ulkan tafovutga ega ikki asar aro o'xshashlik bir qarashda izohsizdek tuyuladi. Ammo Rable asarining fransuz xalq eposi (“Bahaybat va qudratli Pantagryuel haqida buyuk solnoma”) asosida yozilganini e'tiborga olsak, bunday epizodlar xalq ijodiyotida mavjud ekani ayonlashadi. Epos qahramoni biografiyasiga xos epizodlar tizimiga borib tutashadi.

“Panchatantra” asarida, shuningdek, Iskandarning Hindistonga yurishlari bilan bog'liq “Fil va To'rg'ay” singari tarixiy-badiiy voqealarga ishora qiluvchi, muomala madaniyati, kasb-kor, maishiy hayot bilan bog'liq hikoyalar ham borki, ularning hammasi asarning zamonlar osha takomillashib borganidan dalolat beradi.

“Iliada” va “Odisseya” eposlari ham bir qarashda alohida-alohida asarlarga o'xshaydi. Biroq epos tizimi asosida qaraydigan bo'lsak, birinchi doston barcha mukammal eposlarga xos “yorning olib qochilishi”, “qahramonlarni jangga chorlash”, “yorni qaytarib olish uchun jang”, “g'alaba” motivlaridan iboratligi ma'lum bo'ladi. “Iliada”dagi ushbu motivlar “Ramayana”, “Maxabxarata”, “Alpomish”

eposlarining birinchi qismiga oid. Ya'ni Sita, Draupadi, Oybachin turli sabablarga ko'ra dushman hududiga o'tib qoladi. G'ayri qutbga oid eng qudratli shaxs ularga talabgor bo'ladi (mas., "Ramayana"da Ravana, "Maxabxarata"da Kavravlar sardori, "Alpomish"da To'qson alp). Shundan so'ng qahramonlar jangu-jadal bilan o'z yorlarini qaytarib oladilar. Sharq eposlarining keyingi qismi qaytish bilan bog'liq epizodlardan iborat: qahramonning yo'ldagi qiyinchiliklari, tutqunlik, xiyonat, o'lim xavfi, do'stlar xiyonati, yorga tajovuz va h.k. Bu epizodlar "Iliada"da yo'q. "Iliada" Ilionning vayron etilishi bilan tugaydi. Sharq dostonlaridagi "qaytish" motivi Yunonlarning ikkinchi dostoni "Odyssey" syujetida o'z ifodasini topgan.

Bundan ikkita xulosa chiqarish mumkin: 1) "Ramayana", "Maxabxarata", "Alpomish" kabi Sharq eposlari birbutun va anchayin mukammal ishlangan; 2) yunon eposlari muallifi Gomer, garchi o'z dostonlariga ikki nom bergan bo'sa-da, ular bir eposning ikki qismidir. Yonma-yon qo'yib so'z yuritilgan eposlarda nainki umumsyujet yoki kompozitsiya, ayni paytda, qahramon, makon-joy, epizodlar, motivlar, letallar nuqtai nazaridan ham analogik tomonlar talaygina. Bu esa Jahon poyosi namunalari yagona manbadan oziqlangani, shu bilan birga, sharq va g'arb adabiy-madaniy aloqalarining azaliyligidan dalolat eradi.

avol va topshiriqlar:

1. Eng qadimgi davr eposlari haqida so'zlang.
2. Qadimgi davr eposlarining tarixiy-nazariy xususiyatlari haqida malarni bilasiz?
3. Din, mif va eposlardagi mushtarak jihatlar.
4. Sharq eposlarida qahramon obrazining tipologik xususiyatlari.
5. Sharq va G'arb eposlarining mushtarak va o'ziga xos xususiyatlari malarda ko'rinadi?

osiy adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasiga" g'arida"gi Farmoni./ Xalq so'zi. 2017 yil. 8 fevral. №28 (22)
2. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – qimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir alq so'zi, 2017. 4 avg.

3. Alimuhamedov A. Antik adabiyottarixi. –Toshkent: 1969.
 4. Бахтин М. Эпос и роман / В кн. Вопросы литературы и эстетики.-М.: Художественная литература, 1975.
 5. Boltaboyev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkurtarixi 1-kitob. Toshkent. Mumtozso‘z, 2013.
 6. Jo‘raqulov U. Mixail Baxtin kashfiyotlari / Baxtin M. Romanda zamon va xronotop shakllari. Tarixiy poetikadan ocherklar.– T.: Akademnashr, 2015.
 7. Крамер С.Н. История начинается в Шумере.-М.:»Наука” Главная редакция восточной литературы, 1991.
 8. Kalila va Dimna. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2012.
 9. Turdimov Sh. Epos syujetidagi tayanch motivlar tadqiqi va alplik tizimi / “Go‘ro‘g‘li” dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari kitobida.– T.: Fan, 2011.
 10. Panchatantra. – Toshkent: “Yangi asravlodi”, 2013.
 11. Ramayana. – Toshkent: Yangi asr avlodi,1978.
- www.edu.uz
www.o‘zbek.adabiyoti.com.
 Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.
[http// dic / akademik / ru/ dic.nsf /](http://dic/akademik/ru/dic.nsf/)
[http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat/ru/)
[http// top/ mail. ru/ jimp. Fromq1551453](http://top/mail.ru/jimp.Fromq1551453)
[www. Lib.ru](http://www.Lib.ru).
www.litera.ru.
www.Philologs.narod.ru.

ENG QADIMGI DRAMA QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK KONTEKSTIDA

REJA:

1. *Qadimgi teatr va dramaning tarixiy-nazariy xususiyatlari.*
2. *Dramaning genezisi.*
3. *Sharq dramalarining poetik talqini*
4. *Qadimgi yunon teatrining xususiyatlari.*

Tayanch tushunchalar: *Adabiy tur, drama, komediya, tragediya, antik teatr, genezis, dialog, harakat, dramatik motiv, estetiklik, lionisilylik.*

Adabiy turlar tizimida aynan drama o'zining ochiq dialogik shaklga egaligi, mohiyat e'tiboriga ko'ra harakatga asoslanishi bilan ajralib uradi. Drama xuddi shu xususiyati bilan haqiqiy hayot voqeligiga namohanglik kasb etadi, xususan, azalu abad davom etishi muqarrar bo'lgan hayotiy muloqotning badiiy in'ikosi sifatida namoyon bo'ladi. Dramatik turning sof so'z san'atiga doir adabiy turlar – epos va lirikaga nisbatan sinkretik tabiatga egaligi, retseptsiya nuqtai nazaridan mkoniyatining kengligi, ya'ni teatr asari sifatida ijtimoiy funksiya bajarishi, bir so'z bilan aytganda, ommabopligi, bevosita harakat va muloqotga qurilishi, ijtimoiy hayot bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Ma'lumki, adabiyotshunoslikda "drama" termini ikki tushunchani fodalaydi. Bularning birinchisi, adabiy tur ma'nosidagi drama bo'lib, u o'z tarkibiga tragediya, drama va komediya kabi mustaqil janrlarni amrab oladi. Drama janri esa shu tur ichidagi uch janrdan biri isoblanadiki, ba'zi hollarda ushbu shaklan o'xshash, mohiyatan katta farqqa ega ikki tushunchani chalkashtirish hollari ham uchrab turadi. Shuni nazarda tutib, muammo talqiniga kirishishdan oldin bu muloqotning, umuman, drama adabiy turi haqida emas, tragediya va komediya bilan yonma-yon yashab kelayotgan drama janri haqida fikrini qayd etish joiz. Albatta, ish davomida drama janri xususiyatlarini ochish uchun bir butun adabiy tur (drama)ga ham, uning tarkibidagi tragediya, komediya janrlariga ham o'rni-o'rni bilan murojaat qilinadi.

Aristotel o'zining "Poetika" asarida dramatik janrlarga ta'rif berarkan, "Tragediya va komediya orasida ham shunday tafovut mavjud:

komediya hozirgi vaqtda yashayotganlardan ko'ra yomonroq, ikkinchisi esa, yaxshiroq kishilarni tasvir etishga intiladi"¹²,— degan fikrni ilgari suradi. Shu jihatdan drama tragediya va komediya janrlarining oralig'ida paydo bo'lgan, badiiy qamrovi nuqtai nazaridan ham tom ma'noda "o'rta"lik prinsipiga asoslanadi. Tarixan tragediya janri olamshumul hodisotlar, samoviy ideallar va shunday ulkan voqelikka mos ulug'vor qahramonlar taqdiri haqida, komediya esa ijtimoiy hayotda uchrab turadigan tanqid va kulgiga sabab bo'ladigan voqelikni, xarakter jihatidan jamiyat kishilariga nisbatan bir qadar tuban kimsalarni talqin etsa, drama real voqelikka monand syujeti, bizga anchayin o'xshab ketadigan qahramonlari, xarakterlar tizimi bilan real hayotning o'ziga yaqin turadi.

Har qanday janr adabiy-tarixiy jarayonning mevasi hisoblanadi. Ijtimoiy turmush, unda mavjud bo'lgan madaniy, falsafiy, adabiy-estetik, psixologik omillar janrning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, muayyan janr nazariyasi tadqiq etilar ekan, bevosita uning tabiati, spetsifik xususiyatlari, kanonlari haqida so'z yuritishdan oldin ayni jarayonga doir to'rt jihatga e'tibor qaratish lozim:

- a) janrning o'rganilishi masalasi;
- b) janr genezisi, madaniy-tarixiy omillari;
- v) adabiy jarayon va manbalari tarixi;
- g) nazariy poetik xususiyatlari.

Albatta, bu jihatlarni o'rganmay drama nazariyasi haqida ham mukammal tasavvurga ega bo'lish mumkin emas.

Drama manbalari singari uning ilmiy-nazariy talqinlari ham jahon adabiyotshunosligida butun boshli adabiy-tarixiy jarayonni tashkil etadi. Suqrot va Platondan boshlangan ilk talqinlar Aristotel tomonidan nazariy yo'nalishda o'rganildi. Agar Platon Esxil, Sofokl, Yevripid asarlarini o'zining "Ideya" haqidagi falsafiy konsepsiyasiga mos kelmagani uchun tanqid etgan bo'lsa, Aristotel drama nazariyasiga oid qarashlarida shu uch ijodkorga tayandi. Aristotelning bizgacha yetib kelgan "Poetika" asarida ko'proq tragediya haqida gap ketsa-da, unda keyingi ikki janr — drama va komediya haqida ham ba'zi ishoralarni topish mumkin.

Abu Nasr Forobiy o'zining "Shoirlarning she'r yozish san'ati qonunlari haqida" degan risolasida Aristotelning poetikaga doir fikrlarini sharhlar ekan: "Ammo dramaga kelsak, u ham xuddi yuqorida keltirilganlar kabi she'r turlaridan biri sanaladi: faqat bunda ma'lum

kishilar va ma'lum shaxslar to'g'risida mashhur masal va naqlar zikr etiladi", degan fikrni bildiradi¹³. Iqtibosda keladigan "masal" va naql" so'zlari Forobiy qarashlarining mohiyatini belgilaydi. Ammo mutafakkir ishlatgan bu terminlar bugunga kelib bir oz ma'no o'zgarishiga uchragan. Bugun masal, asosan, allegorik talqindagi, qissadan hissa prinsipiga asoslanuvchi adabiy janr sifatida tushuniladi. Naql deganda esa real asosi o'ta zaif, deyarli afsonaga aylangan axborot ko'zda tutiladi. Tarixiylik nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, sharq-islom dunyoqarashi muhitida shakllangan Forobiyning bu ikki termin ostida tarixiy shaxslar haqidagi real voqealarni nazarda tutganiga amin bo'lamiz. Chunki islom tarixi va estetikasiga doir manbalarda "masal" va "naql" terminlari real asosga ega o'tmish voqeligi haqidagi axborotni anglatadi. Demak, Forobiy ayni terminlar vositasida drama real shaxslar, real voqealar haqida hikoya qilishini ta'kidlamogda.

Ispan Uyg'onish adabiyotining so'ngi vakillaridan Lope de Vega estetik qarashlarida dramatik turning sinkretik tabiati, sof komediya, sof tragediya bo'lmaganidek, sof holatdagi drama ham bo'lmashligi haqida salmoqli fikrlar ilgari surilgan¹⁴. Klassisizm adabiyoti nazariyotchisi Bualo esa o'zining "Poetik san'at" asarida drama janrlari kanonlarini belgiladi. Drama kompozitsiyasi, syujeti, obrazlari, konflikti va uslubi qat'iy qoidaga bo'ysunishi haqidagi qarashlarini ilgari surdi. Aristotelga ayanoib, "uch birlik (makon, zamon va harakat birligi)" qoidasini ishlab chiqdi¹⁵. Rus shoiri A.S.Pushkin u haqda "Bualo poeziyani o'ldirdi" arzidagi munosabat bildirgan edi. Bualo nazariy qarashlariga nisbatan Pushkin fikriga monand munosabatlar ham yetarlicha. Chunki Bualoning adabiyot nazariyasi, xususan, drama janriga oid qarashlari o'z san'atining muhim bir sharti – erkinlik tushunchasiga bir oz soya soladi.

Jahon adabiyotshunosligida drama estetikasi va nazariyasi xususidagi salmoqli fikrlar Gegelga tegishli. Uning mashhur "Estetikadan na'ruzalar" asarida drama janri haqida tragediya va komediya janrlari nuqoyasasi asosida fikr yuritiladi. Gegel tragediyani substantzial tipga, komediyani esa sub'yektiv tipga doir janr shakllari sifatida ko'rsatsa, drama shu ikki tipni uyg'unlashtiruvchi janr, deya tushuntiradi. Shuningcha, drama komiklik va tragiklik me'yorida saqlanadigan o'rta

13. Forobiy Abu Nasr. Shoirlarning she'r yozish san'ati qonunlari hi(a)qida /Sharq mumtoz poetikasi manbalari kitobida.-T.:O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008, 112-bet.

14. Qarang: Артаманов С.Д. и др. История зарубежной литературы XVII-XVIII века. -М., 1989.

15. Qarang: Буало Н. Поэтическое искусство.-М., 1957.

janr. Tragikomik talqin dramaning yetakchi pafosi hisoblanadi. "Masalan, bu siraga Antik davr satirlar komediyasini kiritish mumkin, unda eng muhim harakatlar fojeiy mohiyat namoyon qilmagan taqdirda ham, har holda jiddiylik kasb etadi, voqean, satirlar xori komik ruhga yo'g'rilgan bo'ladi", - deb yozadi bu haqda Gegel¹⁶. Gegelning fikriga ko'ra, o'rta janrda kanonik hudud aytarli mustahkam bo'lmaydi. Aynan shu o'rtalik tabiati sabab u drama va proza chegaralari orasida omonat turadi. Konfliktning tragediyadagi kabi o'tkir emasligi, obrazlar o'rtasidagi kelishuv ularning sub'yektiv tabiatidan kelib chiqishi muallifning xarakterlar tavsifiga berilib ketish xavfini yuzaga keltiradi. Yoki aksincha, tashqi omillar – voqealar, qahramonlarning zohiriy harakatlariga ko'proq urg'u beriladigan bo'lsa, u holda drama tushuncha-qadriyatlarining targ'ibotchisiga aylanib qoladi¹⁷.

Rus olimi V.G.Belinskiy qarashlarida Gegelning ta'siri ochiq-oydin ko'rinib turadi. U o'zining "Adabiyotning jins va turlarga bo'linishi" asarida epos va lirikadan keyin drama adabiy turini shunday tavsiflaydi: "Nihoyat bu ikki tur (tragediya va komediya nazarda tutilmoqda – U.J.) ajralmas butunlikka aylanadi. Botin o'z o'rmini zohirga bo'shatib beradi, bu harakatda namoyon bo'ladi; ideal sub'yektivlik ob'yektivlikka aylanadi. Epik poeziyadagi singari ob'yektiv va sub'yektiv kuchlar bu yerda aniq va real harakatga tushadi. Ammo endilikda bu sof ob'yektiv harakat bo'lmaydi."¹⁸ Drama janri haqida "Drama qahramoni hayotning o'zi bo'lishi kerak", degan fikrni bildiradi. Gyotening "Klavingo" pyesasini dramaning yuksak namunasi deya baholaydi. Klassisizm dramalarining faqat nomigina drama ekanini ta'kidlar ekan, ularga ijtimoiy, hayotiy jarayonlar emas, harakatsizlik, turg'unlik xos, degan xulosaga keladi. "O'zining epik tabiatidan qat'i nazar u oliy darajadagi dramatizmga ega bo'lishi lozim. Dramatizm faqat muloqotdagina aks etmaydi, balki bir kishining boshqaga qaratilgan jonli, harakatdagi so'zlarida namoyon bo'ladi", deydi u¹⁹. Bu bilan dramadagi dialog xarakterlarning murosasiz bahsidan kelib chiqishiga ishora qiladi.

Nazariyotchi L.I.Timofeyev Belinskiyning drama janri asosida melodrama (hissiy xarakterdagi, musiqa bilan sintezlashgan adabiy shakl) yotadi, degan fikriga mos nuqtai nazarni ilgari suradi. Faqat

¹⁶ Гегель. Лекции по эстетике. Перевод И.С.Попова/ Сочинения. Том XIV.- М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958, стр. 369.

¹⁷ Shu asar, str. 271.

¹⁸ Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды /В кн.: Собрание сочинений в девяти томах. Том третий.- М.: Художественная литература, 1978, стр.296.

¹⁹ Ko'rsatilgan asar, str.346.

melodrama dramatik janrning ko‘rinishlaridan biri ekanini eslatib o‘tadi. Bevosita mazkur janr to‘g‘risida: “Drama – o‘tkir, ammo qahramon taqdiri turli shakllarda namoyon bo‘ladigan, muayyan darajalarda yechimga ega bo‘lgan konfliktlarni aks ettirish”, deb yozadi²⁰. L.N.Pospelov esa: “Demak, drama janr nuqtai nazaridan roman singari yetakchi personajlar xarakterini namoyon etib, keskin, ba‘zan qonli va nihoyatda o‘tkir, ba‘zan esa uncha keskin bo‘lmagan, ijobiy yechimga olib keladigan konfliktga asoslanadi. Dramani janr sifatida tadqiq etganda undagi dramatik pafosdan (u goho o‘ta kuchsiz bo‘lishi ham mumkin) kelib chiqib emas, balki qo‘yilgan muammo va konfliktning tipologik xususiyatlari nuqtai nazaridan so‘z yuritish lozim”²¹, degan qarashni ilgari suradi. V.Volkenshteyn ijtimoiy muhit va uning uchun tipik bo‘lgan obrazlar, xarakterlar va shunga mos konfliktni janrning asosiy belgisi sifatida talqin qiladi²².

O‘tgan asrning 90-yillaridan keyin rus adabiyotshunosligida janrlar nazariyasiga boshqacharoq yondashuv ko‘zga tashlanadi. Masalan, V.Ye.Xalizevning “Adabiyot nazariyasi” kitobida dramatik janrlarning barchasi, bir-biridan ajratilmagan holda, monologik va dialogik nutq namunasi ekani hamda sahnaga mo‘ljallangani bois o‘ta ommabop bo‘lishiga urg‘u beriladi²³. N.D.Tamarchenko tahriri ostida chop etilgan ikki to‘mlik “Adabiyot nazariyasi”da ham dramatik tur birinchi navbatda teatr va so‘z san‘atining sintezlashgan shakli ekaniga e‘tibor qaratiladi. Ikkinchidan, dramatik janrlar “harakat”ning tabiatiga, “o‘quvchi-tomoshabin” tomonidan makon-zamonda qabul etilishiga ko‘ra o‘rganiladi. Uchinchidan, mazkur adabiy turning sinkretik xususiyatlari haqida so‘z yuritiladi²⁴.

Dramatik turning har uchala janri ham genezis nuqtai nazaridan adabiy-tarixiy jarayonning eng qadimgi bosqichlariga borib taqaladi. Mana shu ilk bosqichlardagi drama janrlari shakli va mazmunida mif sinkretizmi yetakchilik qiladi. Shu bois dramaning paydo bo‘lishi va shakllanishi haqidagi ilk talqinlar nazariy-poetik emas, balki mifologik xarakterga ega. Yana shuni e‘tiborda tutish lozimki, dramaning paydo bo‘lishi haqidagi mifologik talqinga shunchaki afsona yohud safsata deb

¹ Тимофеев Л.Н. Теория литературы.-М.:УЧПЕДГИЗ, 1948, стр. 363.

Пospelов Г.Н. Теория литературы.-М.:Высшая школа, 1978, стр.266.

Волькенштейн В.Драматургия.-М.-Л.:Искусство, 1937, стр. 142.

Хализев В.Е. Теория литературы.-М.:Высшая школа, 1999, стр.303-308.

Qarang: Теория литературы. В двух томах. Том 1. Н.Д.Тамарченко, В.И.Тюпа, Н.Бройтман. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика. -М.:Академия, 2004.

qarash to'g'ri emas. Bunday miflarda janr shakllangan hudud kishilarining e'tiqodi, dunyoqarashi, diniy marosimlari va eng muhimi, drama janrlarining maqsad-mohiyati, pafosi, spetsifik xususiyatlarini o'zida jamlagan ramz-kodlar yashiringan bo'ladi.

Dramaning paydo bo'lishi haqidagi ilk mifologik talqin deyilganda deyarli barcha mutaxassislar Dionis haqidagi mifni tushunadilar²⁵. Dionis – qadim Yunon mifologiyasida o'simliklar, uzumchilik, vinochilik ma'budi, deb talqin qilingan²⁶. Ayni mifologik obraz Sharq va G'arbning boshqa ko'plab millatlari mifologik manbalarida ham bir qadar o'zgacharoq nomlarda, yunonlarning Dionisidan bir oz farqli mifologik ob'yekt sifatida uchraydi. Ammo Yevropa xalqlari estetik tafakkuri tarixida aynan Dionis dramaning paydo bo'lishi bilan bog'liq mifologik ob'yekt sifatida namoyon bo'ladiki, muammoni atroflicha yoritishda buning ahamiyati katta. Shunga ko'ra, janr genezisini belgilashda bevosita drama tushunchasiga asos bo'lgan yunon mifologiyasiga tayanamiz.

Mifologik talqinga ko'ra, Dionis, Olimpning bosh ma'budi Zevs va Fiva podshohi Kadmning qizi Semeladan dunyoga keladi²⁷. Uning turli-tuman sarguzashtlari huqidagi miflar qatorida yana bir mif ham bor. Ushbu mif bevosita dramaning paydo bo'lishi haqidagi qadim axborotni o'zida saqlab keladi.

Ushbu mifda hikoya qilinishicha, daydib yurishni, mayparastlik, aysh-ishrat va o'yin-kulgini yaxshi ko'radigan Dionis o'zining echki tuyoqli hamrohlari – satirlar bilan Yerni sayr etib yurganida foniylar (odamlar)ning o'ta og'ir turmush kechirishi, umrini g'am-kulfatda o'tkazayotganidan voqif bo'lib qoladi. Odamlarga rahmi keladi, ularni qayg'u va iztirobdan xalos qilmoqchi bo'ladi. Ma'budlar saltanati Olimpdan faqat ma'budlargina iste'mol qilishi mumkin bo'lgan taomni

²⁵Qarang: Аристотель. Поэтика.-Т.:Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980; Гегель. Лекции по эстетике.Перевод.С.Попова/ Сочинения. Том XIV.-М.:Издательство социально-экономическая литературы, 1958; Лессинг Г.Э. Лаокоон или о границах живописи и поэзии.-М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957; История всемирной литературы. Том первый.-М.:Наука, 1983; Тронский И.М. История античной литературы.-М.:Высшая школа, 1983; Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции.-М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1955; Алимухамедов А. Антик адабиёт тарихи.-Т.: Ўқитувчи, 1969; Мифологический словарь. Составители Ботвинник М.И., Коган М.Б. и др.-М.:Просвещение, 1965 va boshq.

²⁶Мифологический словарь.-М.:Просвещение, 1965; Атеистик энциклопедик луғат.-Т.: Энциклопедия Бош редакцияси, 1988.

²⁷ Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции.-М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1955, стр. 73.

– ambroziya (amvroziya – yunoncha olimp ma’budlari taomi)²⁸ urug‘ini o‘g‘irlaydi va yerga olib kelib yashiradi (ko‘madi). Oqibatda Olimp hukmdori bo‘lgan otasi Zevsning qahriga uchrab, ma’budlar saltanatidan badarg‘a qilinadi. Foniylar esa o‘sha urug‘dan unib chiqqan o‘simlik (tok) mevasidan bir ichimlik tayyorlaydilar, ushbu ichimlik ularni g‘am-qayg‘ulardan xalos etgandek bo‘ladi. Shu tariqa yilida ikki martadan to‘rt martagacha foniylar o‘zlarini qayg‘u-iztirobdan ozod qilgan Dionis sharafiga bayram o‘tkazishni odat qiladilar. Bu esa dionis bayrami deb nomlanib, bora-bora foniylarning an‘anaviy marosimlariga ylanadi. Mana shunday bayramlarga o‘zining echki tuyoqli sheriklari – atirlar hamrohligida Dionis ham ishtirok etadi. Odamlar Dionisning ayoti, boshidan kechirgan sarguzashtlari, chekkan qayg‘u-iztiroblari, ashmanlari bilan olib borgan jangu jadallari, bosib o‘tgan xavf-xatarga ‘la yo‘llari haqida kuylashar ekan, ularga taqlidan turli hayvon o‘proq echki) terilarini yopinib olishgan. Shu tariqa Dionis bayramlari ‘shiqqlar ijro etiladigan maydon turli-tuman imo-ishorali (mim) rakatlar, niqoblar va muayyan ritmlar tizimidan iborat tomoshalar masiga aylangan.

Shuni ham ta’kidlash joizki, mazkur tomoshalar faqat ko‘ngil ochish, tixushlik qilish maqsadida uyushtirilmagan. Bu o‘sha davrda nush kechirgan yunon dehqonlar ommasining o‘z ma’budlari nisga bo‘lgan e’tiqodi, ibodati, diniy, baraka va to‘kinlik tilash osimlarini ifoda etgan. Ushbu fikrni difiramblar (Dionis sharafiga gan xor qo‘shiqqlari) negizida paydo bo‘lgan tragediya, fall (bahorgi is bayramlarida dehqonlar o‘z ma’budlaridan hosilga baraka tilab, iy yo‘sinda turli hayvonlarning jinsiy a’zolarini savatlarda ko‘tarib ib yurgan behayo qo‘shiqqlari) negizida paydo bo‘lgan komediyalar bora o‘ta qayg‘uli yohud o‘ta xushchaqchaq bo‘lib ketgani bois bu r o‘ziga xos ommabopligini yo‘qotgani, boshqacharoq aytganda, bunday tomoshalarda o‘zi sevgan Dionisni ko‘rmagani bois bir sodda, ommaga yaqin satirlar dramasini o‘ylab topgani ham ydi. Qolaversa, ushbu dalil drama janrining ilk davrlaridanoq ing o‘ziga yaqin, sodda, xususan, ommabop bo‘lganini ko‘rsatadi. bora chinakam yer hayoti inson turmushi bilan bog‘liq bo‘lgan larga ham qo‘l uriladi, – deb yozadi bu haqda antik adabiyot ni Abdurahmon Alimuhamedov. – Binobarin, difiramblning uzviy o‘lgan satirlar xoriga endi ortiq ehtiyoj ham qolmaydi, ular real

гический словарь..-М.:Просвещение, 1965.

odamlardan tuzilgan xorlar bilan almashtiriladi. Biroq satirlarning sho'x o'yinlarini, qiziq-qiziq ashulalarini chiqarib tashlash orqasida, tragediya ortiq ravishda jiddiylashib ketadiki, bu holat aholi o'rtasida, xususan, dehqonlar orasida anchagina noroziliklar tug'diradi. Ular, bu tariqa asarlarning Dionisga hech ham aloqasi yo'q, deb hatto inobatga olmaydilar ham. Natijada shu tabaqaning talablariga javob o'laroq dramaning yangi turi – tragediya bilan komediya o'rtasida turadigan "satirlar dramasi" paydo bo'ladi. Bu toifa asarlarning xor ishtirokchilari, albatta, Dionisning hamrohlari – satirlardan iborat bo'lgan"²⁹.

Demak, yuqorida bildirilgan fikrlar, keltirib o'tilgan ma'lumotlar drama adabiy turining har uch janri diniy marosimlar bilan bog'liq holda paydo bo'lgani va shakllangani ko'rsatadi. Ammo bu masalaning bir tomoni. Masalaning ikkinchi tomoni Dionis haqidagi mifning drama adabiy turining tragediya, komediya, drama singari uch asosiy janri spetsifikasi, kanonik xususiyatlari va pafosini, ular o'rtasidagi nozik farqlanishlarni ifodalashi bilan bog'liq.

Buni dramatik turning muhim poetik komponenti bo'lgan konflikt misolida kuzatib ko'raylik. Ma'lumki, dramaning har uchala janri mohiyatida konflikt (ziddiyat) turadi. Ammo ulardagi konflikt darajalari har xil. Shunday ekan, bu o'rinda har bir dramatik janrga xos konflikt darajasini aniqlab olish muhim. Buningsiz janrlar o'rtasidagi farqni ko'rish mumkin emas. Dramatik janrlarga doir qator asarlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, tragediyada tragik g'oya, tragik qahramonga (uning ezgulik, go'zallik, yaxshilik kabi g'oya va fazilatlariga) qarshi kuchlar (yovuzlik, xunuklik, yomonlik)ning qarshilik quvvati hisobsiz darajada katta bo'ladi. Bu tragediyaning ilk pardalaridanoq o'quvchiga seziladi. Komediya buning teskarisi – xunuklik va yomonlikka (komediya qahramoni va uning g'oyasi u darajada yovuz bo'lmaydi) qarshi qo'yiluvchi kuchlar miqdori ortiqroq. Faqat komediya qahramoni va uning g'oyasi firibgalik, aldov bilan uyg'unlashib ketgani sabab tomoshabin yoki o'quvchi unga qarshi qo'yilgan kuch qudratini, asosan, asar oxirida to'la his qiladi. Dramada esa mana shunday kuchlar miqdori teng darajada namoyon bo'ladi. Tomoshabin bu o'rinda drama sahnasida harakat muvozanatini tuyadi. Konfliktdan kelib chiquvchi oqibat ham shunga yarasha, ya'ni tragediyada hamdardlik, iztirob uyg'otadigan darajada og'ir tuyg'ular, komediya kulgi va jirkanish holatlarini tug'diruvchi, yengillik beruvchi taassurot, dramada esa teng kurashlar

²⁹ Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi.-T.: O'qituvchi, 1969, 107-bet.

pirovardida maydonga kelgan aql bovar qiladigan yechim janrlar tabiatini belgilaydi.

Dionis haqidagi mifda biz dramatik turning taraqqiy etgan shakllarini o'rganish orqali belgilagan konflikt darajalari sintez holida aks etganini ko'ramiz. Mif voqeligida Olimp qonuniyatlariga zid ravishda ambroziya urug'ini o'g'irlagan Dionis Zevs va Olimpdek ulkan saltanatga qarshi boradi va ta'qibga uchraydi. Oqibat o'zidan ortiq darajada yuksak bo'lgan kuchlar bilan kurashga mahkum bo'lib qoladi. Mohiyatan tragik ob'yektga aylanadi. Yerga (odamlar orasiga) tushganda esa fosh etilgan (Zevs uning o'g'riligidan xabar topadi), "po'stagi qoqilib"³⁰, obro'si to'kilib o'z makonidan badarg'a qilingan Dionis Olimp fuqarolari nazarida komik qahramon o'rnini egallaydi. Shu sabab u foniylar bilan tenglashadi (mifga ko'ra Dionis yer yuzida sarson-sargardon umr kechirib, oxir-oqibat foniylar singari o'ladi), odamlar va uning o'rtasida celishuv hosil bo'ladi. Insonlar jamiyatidagi ma'budlar g'oyalari ma'budlarga e'tiqod qilish) tengkurashida esa g'alabaga erishadi odamlar hamma ma'budlardan ko'ra uni ko'proq sharaflaydilar).

Ko'rinadiki, Dionis haqidagi mif nafaqat qadim yunonlar amiyatining madaniy shakllanish bosqichlarini, balki dramaning qator petsifik xususiyatlarini ham o'zida ifodalaydi. Ammo Dionis narosimlari bilan bog'liq bunday an'analar Yevropada O'rta asrlarga elib o'z o'rnini masixiylik va injil ta'limotiga bo'shatib berdi. Jyg'onish davridan boshlab esa tafakkur, ilmu ma'rifatni ifodalovchi, uallif g'oyasini talqin etuvchi bir vositaga aylandi.

Ayni holat o'zbek xalqi ijtimoiy-madaniy hayoti tarixida ham ia'lum darajada aks etgan. Mamajon Rahmonov "O'zbek teatri tarixi" itobida O'rta Osiyoda ilk teatr san'atining paydo bo'lishini bu hududda ashagan xalqlarning ibtidoiy turmushi bilan bog'lab tushuntiradi. ning markscha-moddiyun ta'limot asosidagi (kitob yozilgan davrda oshqa ta'limot haqida gap ham bo'lishi mumkin emas edi) talqiniga o'ra, ibtidoiy odamlarning ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik singari indalik turmush ehtiyojlari natijasida teatrga xos ilk elementlar aydonga kela boshlagan. Xususan, olim ovning baroridan kelishi, hqonchilikda mo'l hosil olish ilinjida turli hayvon terilarini yopinib ov qslari ijro etilganini misol tariqasida keltiradi. Bunga dalil sifatida 'zbekistondagi har xil viloyatlardan topilgan ashyoviy dalillarni 'rsatadi. Axamoniylar hukmronligi davrida "Avesto" bilan bog'liq iflar, buning negizida paydo bo'lgan marosimlar ham olim tomonidan

ilk o'zbek teatr san'atiga asos o'laroq talqin etiladi. Ayniqsa, Aleksandr Makedonskiy O'rta Osiyoni zabt etgandan so'ng Ellin teatri an'alarining mahalliy aholi madaniy turmush tarziga sintezlashuv jarayonlari, dehqonchilik va uzumchilikka doir "o maskaras", "mim"lar va "fal"larning Grek-Baqtriya davlati doirasida o'ziga xos o'rin tutgani, "masxara" teatri, ayni terminning qadim yunon teatr san'ati bilan etimologik bog'liqligi haqidagi ma'lumotlar o'zining tarixiy dalillarga tayanishi bilan e'tiborga molik. Kushon davlati davrida buddaviylik marosimlari asosida shakllangan teatr tomoshalari, Xorazmda raqs va musiqa san'atining taraqqiy etishi (eramizning III asri), masxara teatriga doir topilmalar va yuqorida zikr qilingan boshqa dalillarga tayanib, olim shunday xulosani ilgari suradi: "O'rta Osiyo xalqlarining ellin davridagi yutuqlari shundan iborat ediki, ular o'z madaniyatlarini o'stirib, ilgarilatdilar, *uni yunon madaniyati bilan, Qo'shon davrida esa hind madaniyati bilan boyitib*, ularni o'z hayotlarining bir bo'lagiga aylantirdilar...Shubhasiz, O'rta Osiyoning o'ziga xos ellin teatri to'g'risida so'z borar ekan, uning taraqqiyot o'lchovi faqat Yunoniston teatr madaniyati boyliklarini o'zlashtirishgina bo'lib qolmaydi. Ellin davri madaniyati tushunchasi kengroqdir. Bu davr madaniyati tushunchasiga qo'shni Sharq mamlakatlari – Eron, Hindiston, Suriya, Rumo va boshqa mamlakatlarning teatr madaniyati bilan to'qnashish, yaqinlashishni ham mustasno qilmaslik kerak... O'rta Osiyo ellin teatrida shakllanib mushtaraklashgan teatr an'alarining vorislari kim bo'ldi ekan, degan haqli savol tug'iladi. *Bu teatr madaniyatining merosxo'rlari – o'zbeklar, tojiklar va boshqa yerli xalqlarning vorislaridir*" (ta'kidlar bizniki – U.J.)³¹.

VI asrdan boshlab, O'rta Osiyo turkiy qavmlari orasida epik ijod, qahramonlik dostonlari va ularning ijro etish usullari taraqqiy etgan. Sayl va tomoshalarda yunon an'alari asosida shakllangan "Masxara" va "Mim" teatrlari faoliyati davom etgan. M.Rahmonovning yozishicha, O'rta Osiyo teatr san'atiga doir manbalar, ma'lumotlarning aksariyati islom ta'limoti ta'sirida tarix sahifalaridan o'chib ketgan. Bu boradagi asosiy ma'lumotlar Xitoy, Koreys, Yapon teatri tarixiga doir manbalar orqali yetib kelgan dalillarni chog'ishtirish orqali ma'lum ilmiy farazlar qilish imkonini beradi. Shunga ko'ra, O'rta Osiyoning ijtimoiy-madaniy sharoitida yangi shaklu shamoil kasb etgan yunon teatri an'alari I – VI asrlar mobaynida Xitoyga, Xitoy orqali esa Koreya va Yaponiyaga

³¹Rahmonov M. O'zbek teatri tarixi. Qadimiy zamonlardan XVIII asrga qadar.-T.:Fan, 1975, 134-bet.

o'tgan. Ushbu hududlarda teatrchilik va boshqa san'at turlarining shakllanishi va rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. M.Rahmonov O'rta Osiyo teatrlarining tanazzul davri deb arab xalifaliklari hukmronligi hamda shundan keyin maydonga kelgan islom muhitini ko'rsatadi. O'z davri mafkurasidan kelib chiqib, madaniy hayotda yuz bergan bunday hodisalarni reaksiya harakat sifatida baholaydiki, bugun ayni fikrga qo'shilish qiyin. Haqiqatan ham, O'rta Osiyoda islom ta'limoti joriy bo'lgach, shariat ilmi taqiqlagan inonch-e'tiqodlar, urf-odatlar, mahalliy aholi madaniy turmushiga Yunon, Hind jamiyati orqali kirib kelgan diniy, falsafiy qarashlar, ko'plab san'at turlari (xususan, haykaltaroshlik, rassomlik, teatr kabi) shariat doirasida taqiqlandi. Ammo bu jarayonni faqat zulm va zo'ravonlik, mutaassiblik bilan izohlash beryoqlamalik bo'ladi. Zotan, manbalarning xabar berishiga ko'ra, islom joriy bo'lgan hududlar ichida bu dinning haqligini, islom asosida yotuvchi barcha ta'limotlar insonning jismoniy, ma'naviy, madaniy ehtiyojlarini maksimal darajada qoniqtirishini, undagi yuksak gumanizmni anglagan va izchil amal qilgan jamiyat O'rta Osiyo (xususan, o'zbeklar) madaniy jamiyati bo'lgan. Islom mohiyatini chuqur his etgan O'rta Osiyo xalqi johiliyat davriga xos e'tiqodlari, ko'plab urf-odatlaridan majburlash orqali emas, ixtiyoriy tarzda voz kechganlar, haq e'tiqod, yangicha turmush tarzi bilan yashay boshlaganlar. VIII – X asrlardan XV asrlarga qadar O'rta Osiyodan yetishib chiqqan va dunyo tamadduniga ulkan hissa qo'shgan fiqh, tibbiyot, falakiyot, riyoziyot, til, adabiyot olimlari, son-sanoqsiz so'z ustalari mana shu jarayonning mevasi hisoblanadi.

Ma'lumotlarga ko'ra, islom aqidalari to'la hukmronlik qilgan Amir Temur va temuriylar, shayboniylar va uch xonlik davrida teatr san'ati masxara, maddohlik, voizlik shaklidagina mavjud bo'lgan. Bular ham, asosan, xalq teatri ko'rinishida turli marosim va bayramlarda shariat doirasida ijro etilgan. M.Rahmonovning yozishicha: "Buxoro, Xorazm va Qo'qon xonliklaridagi xalq teatrlarida XVII – XVIII – XIX asrlarda o'ynalib kelgan "Mudarris", "Yer taqsimoti", "Cho'pon bola", "Xon hajvi", "Zarkokil", "Mozor", "Avliyo", "Sirkataroq azizlar", "Hoji kampir", "Farzand duosi", "Dorbozlik", "Qalandarlar", "Kelin tushirdi", "Mardikor va nonvoy", "Xonga salom", "Shayxulislomning sud munozarasi", "Chusti muqallidi", "Bedanabozlar", "Eski maktab turmushidan", "Imom domlani uylanishi", "Maqtanchiq kishi", "Er va xotin", "Boy bilan mardikor", "Uylanish", "Sudxo'r", "Rais",

“Mirob” kabi 500 dan ortiq xalq og‘zaki komediyalari qadimiy aktyorlik san‘ati haqidagi ma’lumotlar” bor³².

Dramaning barcha turlari diniy marosimlardan tug‘ilganligi vajidan, qadimgi yunonlar bularning hammasiga chuqur e’tiqod bilan qaraganlar. Binobarin, teatr tomoshalari davlat qaramog‘idagi muhim siyosiy va tarbiyaviy tadbir va choralardan biri hisoblangan. Ikkinchidan, dramaning yuzaga kelishi bevosita Dionis marosimlari bilan bog‘liq bo‘lganligi tufayli bu tomoshalar shu ma’budning sharafiga yil sayin uch marotaba o‘tkaziladigan va bir necha kunlab davom etadigan bayram paytlarida namoyish qilingan. Yunonlar mazkur tomoshalarga, shunchaki bir ermak deb emas, balki muhim diniy bayram deb qaraganlar va bu bayramlarni mumkin qadar tantanali o‘tkazishga tayyorlanib, deyarli hammalari teatr tomoshalariga kelishga oshiqqanlar. Dastlabki davrlarda teatr o‘yinlari bepul ko‘rsatilgan. Keyinchalik, chiqimlarning ko‘payib ketganligi sababli, tomoshalar pullik qilingan, kambag‘allarga ma’lum miqdorda hukumat aqcha to‘laydigan bo‘lgan. Qadimgi Yunonistonda barcha o‘yinlar singari, teatr tomoshalari ham musobaqa yo‘sinda o‘tkazilardi. Bu musobaqalarga qatnashishni istagan har bir tragediyanavis shoir, hukumat ixtiyoriga mazmun jihatidan bir-biri bilan bog‘liq uchta tragediya va bitta satirlar dramasi topshirardi. Bularning hammasi birga qo‘shilib yaxlit bir to‘rtlik - tetralogiyaning tashkil qilgan. Komediyanavis shoirlar esa faqat bitta-bitta asar bilan qatnashganlar. Teatr namoyishlariga tayyorgarlik ko‘rish va shoirlar musobaqasiga rahbarlik qilishishlarini Afina davlatining eng birinchi arbobi - bosh arxont boshqarar edi. Bu odamning yolg‘iz o‘zi yoki shu sohaning mutaxassislari yordamida uchta tragediyanavis shoirning uchtadan (trilogiya) to‘qqizta tragediyasini va uchta komediyanavis shoirning bittadan uchta asarini tanlab olib, keyin faqat shu asarlar yuzasidan ish boshlashga kirishilgan. Har bir shoirning asarini sahnaga qo‘yish tadbirlari bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarni mavjud taomilga ko‘ra, muhim ijtimoiy vazifa sifatida arxont shaharning badavlat kishilariga topshirgan. Xor rahbarlari - xoreglar o‘zlariga birlashtirilgan asarlarga atab 12-15 kishidan iborat xor qatnashchilarini yollashlari, ularga kiyim-kechak tiktirishlari, xor muallimi chaqirishlari, repetitsiya uchun bino topishlari va shularning barcha chiqimlarini to‘lashlari lozim edi. Binobarin, asarning tomoshabinga yoqishi - ko‘proq xoregning himmatiga bog‘liq bo‘lgan. Musobaqaga qo‘yilganlarning hammasi

³²Rahmonov M. O‘zbek teatri tarixi. Qadimiy zamonlardan XVIII asrga qadar.-T.:Fan, 1975, 259-bet.

tomoshadan o'tgach, Afinaning o'nta dahasidan tanlangan o'n kishilik komissiya musobaqa yuzasidan yakun chiqarib, teatr ishtirokchilariga mukofotlar belgilardi. Bu mukofotlar alohida-alohida faqat uchta shoir, uchta xoreg va uchta birinchi aktyorlar o'rtasida taqsimlanib, g'oliblik gulchambari yolg'iz birinchi mukofotni olgan kishilar boshiga kiydirilgan, uchinchi mukofot esa mag'lubiyat alomati hisoblanar edi.

Yunon adabiyotining barcha janrlari singari, tragediyaning mavzulari ham, asosan, mifologik afsonalardan olingandir. Dastlabki davrlarda bu mavzular faqatgina Dionis haqidagi rivoyatlar bilan bog'langan bo'lib, shoirlar keyinchalik boshqa afsonalar turkumiga ham murojaat qila boshlaydilar. Biroq, shu bilan birga, tragediya mualliflari mavzu tanlaganlarida ham, faqat zamona talablariga hamohang miflarnigina olib, iloji bo'lsa ularni bir daraja o'zgartirib, moslashtirib, shular misolida o'zlari yashab turgan davrning muhim masalalarini hal qilishga intilganlar, mifologik qahramonlarning kurash va to'qnashuvlari, ularning xatti-harakatlari o'sha zamon tomoshabinlari uchun axloq va odobning namunasi, ijtimoiy xulqning andazasi sifatida talqin etilgan; ana shu afsonaviy qahramonlarning qilmishlari timsolida tragediyanavis shoirlar o'z zamondoshlarini yuksak ma'naviylik, vatanga sadoqat, insoniy burch g'oyalarida tarbiyalashni ko'zlaganlar.

Yunon teatri hozirgi zamon teatriga mutlaqo o'xshamaydi. Avvalo, ularning hajmi benihoyat katta, tomoshalar kunduz kuni va ochiq havoda ko'rsatilgan. Arxeologlarning tekshirishlari natijasida aniqlanishiga qaraganda, Afina teatriga 17 ming odam sig'ar ekan. Keyinchalik 40-50 ning kishilik teatrlar ham bino qilinadi. «Teatr» so'zining asl ma'nosi «ko'rish», «kuzatish» demakdir. Dastlabki davrlarda tomoshabinlar o'tiradigan yerni shu nom bilan ataganlar. Bu iborani butun teatr binosiga nisbatan ishlatish miloddan ancha keyin, taxminan V asrlarda iste'molga kiritilgan. Yunonistonda teatrning ommaviy hodisa o'lganligini nazarda tutib, uni ko'pincha tog' bag'riga, qiyaliklarga o'rnatilganlar. Tomoshabinlar o'tiradigan qiyalikning etagidagi yarimdoira shaklida o'ralmish kattakon yalanglikni orxestr – o'yin maydoni deb ataganlar. Marmar yotqizilgan orxestr maydoni o'rtasida Dionis mehrobi o'rnatilgan bo'lib, xor ashulalari, aktyorlarning o'yini shu joyda ijro etilardi. Orxestrning orqa tomonida skena – chodir nomi bilan ajratilgan kichkina boshpana ham bo'lgan. Juda qadimgi davrlarda qadimgi teatr uskunalarini saqlash hamda aktyorlarning kiyinishlari uchun nonatgina solingan bu xonalar, keyin-keyin borib, xor o'yinlariga ortiq kerakli qolmagan zamonlarda, chinakam ssena – sahnaga aylantiriladi.

Yunon teatri hatto o'zining gullab-yashnagan davrlarida ham, hozirgi zamon ko'zi bilan qaraganimizda, nihoyatda oddiy, nihoyatda primitiv bir holda bo'lgan. Axir, hozirgi sirk tomoshalari singari, aktyorlar o'rtada o'ynaganlari vajidan, qanday qilib bironta dekorasiya ishlatishning iloji bo'lsin? Faqat keyin-keyin, asar voqeasining qayerda kechayotganligini ko'rsatish uchun, taxtalarga qasr, qal'a yoki boshqa biron binoning suratini solib, shularni skena oldiga tirab qo'yishgan. Aslida, diniy marosimlardan paydo bo'lgan antik dunyo teatri, ko'p jihatdan o'zining eski udum va an'alarini saqlab qoladi. Chunonchi, bir necha asrlar davomida yunon va rim aktyorlari yuzlariga niqob tutib o'ynaganlar. Qadimgi teatrlar benihoyat katta bo'lganligidan, aktyorning yuz jilvalari tomoshabinga deyarli mutlaqo ko'rinmas edi. Ana shu kamchilikni, qolaversa niqoblar to'ldirgan; Asar voqeasi davomida aktyorning qiyofasida ro'yberadigan turli-tuman ruhiy holatlarini ifoda etish uchun ishlatilgan niqoblarning turlari antik dunyo teatri tasarrufida benihoyat ko'p bo'lgandir. Niqobning yana bir qulay xususiyati shundaki, bir aktyor turli rollarda o'ynashi, hatto ayollar qiyofasida ham chiqishi mumkin bo'lgan. Diniy e'tiqodlar qoldig'ini aktyorlarning kiyim-boshlarida ham ko'rishimiz mumkin: uzoq o'tmishning ulug'vorligi va salobati ramzi o'laroq, aktyorlar orxestruga afsonaviy kohinlarning bahaybat uzun liboslarini kiyib chiqishar edi. Tragediyalarda muttasil eski rivoyatlardan olingan qahramonlarning hayoti tasvirlanganligi vajidan, ularning vajohatini mumkin qadar yorqin, barvasta, sersavlat ko'rsatish maqsadida aktyorlar oyoqlariga nihoyatda qalin yog'och taglik qoqilgan maxsus poyafzal, boshlariga qo'ng'ir sochli alohida uzun niqob kiyib chiqqanlar.

Xullas, qadimgi yunon teatri tarkibida shularga o'xshash shartli xususiyatlar juda ko'p bo'lgan. Aktyorlarning beso'naqay poyafzallari, ustlaridagi hashamatli ro'dapo kiyimlari ularning erkin harakat qilishlariga xalaqit berar, yuzlaridagi niqoblari qandaydir turg'un bir ruhiy holatni ifodalab, chinakam insoniy kechinmalarni tomoshabin ko'zidan yashirib qolar, so'zlarning baland ovoz bilan deklamatsiya tarzida aytilishi – taassurotning hayotiyiligiga putur yetkazar va xorning butun tomosha davomida qimirlamasdan bir yerda turishi allaqanday soxta vaziyatlar tug'dirar edi. Shu kamchiliklariga qaramasdan, yunon xalqining ma'naviy taraqqiyoti tarixida teatrning tutgan o'rni g'oyat buyukdir.

Savol va topshiriqlar:

- 1.Dramaning keng va tor ma'nolarini sharhlang
- 2.Dramaning tipologik xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz?
- 3.Mif va drama haqida so'zlang.
- 4.Sharq dramasi o'ziga xos xususiyatlari.
- 5.Sharq va G'arb dramalarining mushtarak jihatlari haqida gapiring.

Asosiy adabiyotlar:

1.Mirziyoyev Sh. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasini ta'kidlash"gi Farmoni./ Xalq so'zi. 2017 yil. 8 fevral. №28 (6722)

2. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir //Xalq so'zi, 2017. 4 avg.

3. Aristotel. Poetika. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1980, 10-bet.

4. Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды /В кн.: Собрание сочинений в девяти томах. Том третий. –М.: Художественная литература, 1978.

5. Буало Н. Поэтическое искусство. –М., 1957.

6. Волькенштейн В. Драматургия. –М.-Л.: Искусство, 1937.

7. Гегель. Лекции по эстетике. Перевод И.С.Попова/ Сочинения. Том XIV. –М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958.

8. Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari. – T.: G'.G'ulom, 2015.

9. Тимофеев Л.Н. Теория литературы. –М.: УЧПЕДГИЗ, 1948.

10. Пospelov Г.Н. Теория литературы. –М.: Высшая школа, 1978.

11. Хализев В.Е. Теория литературы. –М.: Высшая школа, 1999.

12. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: O'qituvchi, 1980.

13. Rahmonov M. O'zbek teatri tarixi. Qadimiy zamonlardan XVIII srga qadar. – T.: Fan, 1975.

14. Forobiy Abu Nasr. Shoirlarning she'r yozish san'ati qonunlari i(a)qida /Sharq mumtoz poetikasi manbalari kitobida. – T.: O'zbekiston iilliy ensiklopediyasi, 2008.

www.edu.uz

www.o'zbek-adabiyoti.com.

Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012. P.144.

[http// dic / akademik / ru/ dic.nsf /](http://dic/akademik/ru/dic.nsf/)

[http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat/ru/)
[http// top/ mail. ru/ jimp. Fromq1551453](http://top.mail.ru/jimp.Fromq1551453)
[www. Lib.ru.](http://www.Lib.ru)
[www.litera.ru.](http://www.litera.ru)
[www.Philologs.narod.ru.](http://www.Philologs.narod.ru)

QADIMGI DAVR JAHON LIRIKASINING TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI

REJA:

1. *Qadimgi davr she'riyatining nazariy talqini.*
2. *Qadimgi yunon lirikasi haqida.*
3. *Qadimgi Rim shoirlari.*
4. *Qadimgi Sharq she'riyati haqida.*

Tayanch tushunchalar: *Lirik tur, aruz, barmoq, gekzometr, elegiya, amb, monodik lirika, xor lirikasi, troxey, spondiy.*

Lirika adabiy tur sifatida qadimdan shakllangan bo'lib, o'zining bir ator xususiyatlariga egadir.

Qadimgi davr lirikasi dunyoning qaysi burchida bo'lmasin, xalq ayoti – millatlarning udum-odatları va yashash tarzi bilan bog'liqligini o'ramiz. Avvalo, qadimgi dunyo lirikasida uzoq o'tmish odamlarining stetik didi va kundalik hayotidagi aqliy-jismoniy hamda ma'naviyat-rifiy faoliyatlari ritmik ohang fonida o'z ifodasini topadi. Ayni hatlarqadimgi dunyo lirikasining tipologik xususiyatlarini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Lirikaning belgilovchi xususiyati sifatida uning yg'u-kechinmalarni tasvirlashi olinadi. Ya'ni epos va dramadan farqli laroq, lirika voqelikni tasvirlamaydi, uning uchun voqelik lirik ihramon ruhiy kechinmalarining asosi, ularga turtki beradigan omil fatidagina ahamiyatlidir. Shu bois ham lirik asarda voqelik lirik ihramon qalb prizmasi orqali ifodalanadi, yana ham aniqrog'i, lirikada kechinmani tasvirlash uchun yetarli miqdordagi voqelik "parchalari", tallargina olinadi.³³

Lirikaning asosiy obrazi – lirik qahramon (ba'zan u lirik sub'yekt b ham yuritiladi). Ko'pincha lirik qahramon deganda muallif shuniladiki, bu har doim ham to'g'ri bo'lavermaydi. Zero, shoir zining kechinmalarini tasvirlashi ham, o'zganing ruhiyatiga kirgan lda ham o'sha "o'zga shaxs" kechinmalarini tasvirlashi ham mumkin.

Sharq va G'arbda ham boshqa adabiy tur janrlari kabi she'riy asarlar liq holda yetib kelmagan. Faqatgina, xalq og'zaki ijodi namunalari va g qadimgi davrlarga doir adabiy manbalarda bitilgan she'riy rchalargina bizgacha yetib kelgan. Albatta, bunday tarixiy faktlar kam 'lsa-da, qadimgi davr lirikasi xususida fikr yuritishga asos beradi.

. Quronov va boshqalar. – Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: Akademiya nashr, 2006. – B.152.

Bunda lirik turning tipologik xususiyati, uning o'ldhov birliklari o'ziga xos tabiatiga tayanib ish ko'rilsa to'g'ri bo'ladi. Avallo, lirik tur janrlari inson botini, uning ruhiy kechinmasi mahsuliligi hisobga olinsa, ulkan davr oldida bunday sub'yektiv meros dosh berishi amri mahol. Agar tarixiy jarayonga nazar tashlansa, jamiyat taraqqiyotiga muvofiq u yoki bu adabiy turga bo'lgan munosabat o'zgarib turgan. Deylik, qadimgi yunonlarda dramaturgiya, arablarda lirik tur taraqqiy etganini ko'ramiz. Aqliy tafakkur, estetik ideal, e'tiqod shakli kabilar adabiy hayotda mazkur turlarning mavqeyini belgilashda muhim rol o'ynagan. Shu o'rinda antik davr dramaturgiyasining poetik ildizi, lirik janr bilan bog'liqligi hisobga olinsa, ushbu tafakkur shaklining tarixi olis o'tmishga borib taqalishi oydinlashadi. Madaniy sivilizatsiyaning bir o'lkadan ikkinchi o'lkaga o'tishiga qarab, lirik tafakkurga munosabat turlicha bo'lgan ayrim jamiyatda jangchilarni ruhan tarbiyalash, boshqasida esa xalqning ijtimoiy dardini, maishiy hayotini aks ettirish, diniy-ma'rifiy mavzuga doir lirik tafakkurni ifoda etish va xalqning estetik idealini madh etish qadimgi dunyo she'riyatining asosiy yo'nalishlarini tashkil etgan. Bundan tashqari, qadimgi davr lirikasining sinkretik shaklda taraqqiy topganini keyinchalik mustaqil adabiy janr va san'atlarga bo'linish jarayoni yuz berganini mazkur lirik turni poetik ijod sahnasida doimiy tarzda harakatda ekanligiga dalolat qiladi. Ayniqsa, qadimgi dunyo she'riyatiga xos ramziylik tabiat tarannumining lirik ifodasi xalqdan xalqqa, og'izdan og'izga o'tib, sayqallanib, ona allasi kabi har bir kishining qalb qo'ridan joy olib, o'tmish hikmatining bugunga qadar yetib kelishiga xizmat qilishi, shubhasiz. Agar qadimgi Sharq lirikasi tarixiylik prinsipi nuqtai nazaridan tadqiq etilsa, yuqoridagi qarash shunchaki gipoteza emasligi oydinlashadi. Ya'ni folklor adabiyotning "buloq boshi" deganlaridek, qadimgi Sharq lirikasining janr xususiyati, sinkretik tabiati ota-bobolar tafakkurining ramziy timsollarida o'z tasdig'ini topadi. Musiqa, raqs va so'z san'ati bir butun adabiy hodisa sifatida qadimgi dunyo lirikasining estetik tamoyillarini o'zida mujassam etgan. Qadimgi davr lirikasi Yer yuzida bir xil tarzda taraqqiy topmagan bo'lsa-da, ma'lum darajada muayyan xalqlarning ma'naviyatini, botiniy tafakkurini o'zida aks ettirgan. Goh Sharq adabiyotida, goh G'arb adabiyotida o'zining sinkretik tabiati bilan adabiy-tarixiy jarayonda ko'plab janrlarning tarixiy genida saqlanib qolgan.

Qadimgi davr lirikasida musiqiy ohang, ritmik o'ldhov badiiy sinkretik ifoda, she'riy vaznlarning xalqlararo almashinuvi kabilar

tipologik ma'no kasb etadi. Masalan, qadimgi yunon adabiyotida "lirika" so'zi torli cholg'u asboblarning nomidan kelib chiqqan bo'lib, ma'nosi "musiqa jo'rligida ijro etiluvchi she'r" demakdir. Ushbu atama lirikaning rivojlangan davrlaridan keyin, taxminan eramizdan avvalgi III–II asrlarda ellinizm zamonasi olimlari tomonidan iste'molga kiritilgan. Bungacha, yunonlarning o'zlari lirikaga aloqador bo'lgan asarlarni "melos", "melika", ya'ni "qo'shiq", deb ataganlar. Ma'lum bo'ladiki, asrlar davomida qadimgi yunonlar lirik she'riyatni boshqa turli vositalar, masalan, qo'shiq, musiqa asbobi va hatto raqs bilan bog'lagan holda tasavvur etib kelganlar. Shu sababli har bir lirik shoir bir vaqtning o'zida ham muallif, ham bastakor va ham raqs ustasi bo'lgan. Davrlar o'tishi bilan lirikaning yamb hamda elegiya deb ataluvchi ba'zi oddiy turlari, asta-sekin musiqadan uzoqlashib, faqatgina o'qish uchun xoslangan adabiy janrga aylanib qoladi. "Melos" iborasi esa yolg'iz ko'ngil hislarini ifoda etuvchi she'rlarga nisbatan ishlatilib, bu toifa asarlarning musiqa bilan bog'liqligi yana uzoq vaqtlar davom etadi.³⁴

Lirikaning tipologik xususiyatlaridan yana biri vazndir. Yunonlarda lirikaning elegiya, yamb hamda melos turlarini belgilashda gekzometr o'lchovining turli shakllari asos bo'lgan. Sof lirika sifatida e'tirof etilgan va o'zining musiqiy kuy xususiyatini saqlab qolgan melos janri, mazmuniga va qanday voqealarni ifodalashiga ko'ra ikki turkumga bo'linadi: monodik lirika – yakka xonanda tomonidan ijro etiluvchi; xor lirikasi – ko'pchilik tomonidan ijro etiluvchi.

Qadimgi zamon ellin tilida yozilgan she'riy asarlarning hammasi uzun va qisqa hijolarning almashuvi asosiga qurilgandir. Buni aniqroq fodalash uchun, odatdagidek qisqa bo'g'inlarni egri chiziq (U), uzun bo'g'inlarni to'g'ri chiziq (—) shakllari bilan belgilasak, shu belgilarning ma'lum tartibda takrorlanishi —yunon she'rining vaznini ifodalaydi. Yo'l-yo'lakay eslatib o'tish kerakki, talaffuzning talabiga qarab, ba'zan ikki qisqa hijoni bir uzun hijo bilan almashtirish ham mumkin bo'lgan. Masalan, gekzometr vazni olti turoqdan iborat bo'lib, u turoqlarning har qaysisi daktil deb atalgan bir uzun, ikki qisqa (— U J), bo'g'indan tarkib topgandir. She'rning ohangdor bo'lishi uchun, xirgi turoq spondiy deb ataluvchi ikki uzun hijo (—) bilan almashtirib talaffuz etiladi va natijada quyidagi she'riy misra hosil bo'ladi:

— U U / — U U / — U U / — U U / — U U / — —

She'rdagi hijolarning uzun-qisqaligini, ya'ni daktil hamda spondiy turoqlarini ma'lum tartibda almashtirish yo'llari bilan qadimgi dostonnavislar gekzametning turli-tuman ohanglarda jaranglashiga erishganlar.³⁵ Poeziyaning ohangdorligini ta'min etuvchi birdan bir vosita vazndir. Masalan, she'rda uzun hijolardan ko'p foydalanish voqeaning ulug'vorligini va harakatning salmoqdorligini ifodalasa, qisqa hijolarning ko'pligi esa harakatga tezlik, yengillik, o'ynoqilik kabi ohanglarni olib kiradi. Shu yo'sin gekzametni o'n olti variantda qo'llash mumkin. Bundan tashqari, she'rning uchinchi yoki to'rtinchi turoqlari o'rtasida keladigan sezura, ya'ni pauzalarning ham gekzamet maqomi uchun katta ahamiyati bor.

Manbalarining shahodatiga qaraganda, qadimgi Yunonistonda poeziyaning lirik turi rango-rang bo'lgan. Ammo, bu turga doir merosning aksariyati bizgacha yetib kelmagan. Ayrim shoirlardan qolgan ozmi-ko'pmi yaxlit she'rlarni hisobga olmasak, ko'pchilik lirikanavislarning asarlari keyingi vaqtlarda o'tgan mualliflarning risola va majmualarida bir-ikki misra va iboralargina saqlanib qolgan. Bizgacha yetib kelgan ana shu she'riy parchalar asosida qadimgi zamon yunon adabiyotining muhim bosqichi mil.avv. VII–VI asrlar lirik she'riyati haqida tasavvur hosil qilib, ba'zi fikrlarni aytish mumkin.

Qadimgi Xitoy she'riyati haqida ham adabiyotshunoslarning turli nazariy qaydlari bizgacha yetib kelgan. Xususan, N.I.Konrad, V.M.Alikseyev, K.I.Goigina, I.S.Lisevich, Ye.P.Sinisin, V.A.Rubin kabi xitoyshunos olimlar tadqiqotlarida qadimgi Xitoy lirikasi haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Avvalo, aytish kerakki, Xitoy mintaqasida, nafaqat, adabiyot, balki boshqa sohalarda ham an'anaviylik, ota-bobolar tajribasiga tayanish prinsipi yetakchilik qilgan. Bu esa fanda qadimgi Xitoy madaniyati, adabiyoti bilan yaqindan tanishishga zamin hozirlagan. Mazkur mintaqada ham badiiy adabiyot sinkretik ko'rinishda mavjud bo'lgan. Adabiyot istilohi o'rnida qo'llangan ven atamasining o'zi turli tushunchalarni ifodalashi bilan qadimgi Xitoyda so'z san'atining o'ziga xos jihatlarini oydinlashtirgan. Ven – adabiyot, adabiyotshunoslik, ilm, estetika, maorif, nazm va nasr kabi bir necha ma'nolarni ifoda etishda ishlatilgan. Ko'rinadiki, qadimgi Xitoyda ham adabiy tafakkur sinkretik tarzda taraqqiy etgan. Ayniqsa, qadimgi Xitoyda lirik tafakkurga doir nazariy qarashlar yozma manbalarda saqlanib qolgan. Mashhur Xitoy

³⁵ Alimuhammedov A. Chet el adabiyoti (Antik adabiyot tarixi). – T., 2017. – B.71.

shoiri Lu-Szi (III asr) shye'rga ilhom beruvchi manbalar haqidagi ushbu qaydlaridan anglash qiyin emas: *"Yil faslini kuzataman va oh, fasl o'zi ketmokda (o'tmokda) deyman. Qorang'ulikda (yulduzlarga) qarasam, tabiat biz uchun cheksiz va naqadar qorong'u, naqadar cheksiz ma'volar bor, deyman. Kuz avjida to'kilgan barglarga, xazonlarga qarab, ular uchun qayg'uraman. Bahorda kurtak yozgan novdalarni ko'rib quvonaman. Maysalarni qirov bossa, qalbim ham muzlayotganday"*. Lu-Szi ilhom jarayonini bunday tasvirlaydi: *"Ruhimning ichkari qatlamlariga tushib, ming quloch yuksak samolarga uchaman. Ichimda qalbimda tug'ilgan so'zlar erkin suzayotgan baliqlarga o'xshaydi. baliqchi qarmog'i kabi "qarmog'i" bilan baliqlar – so'zlarni tutaman. Yo'qlik qorong'ulikdan yorug'likka chiqqan so'zlar sirli naqsh venga aylanadi"*³⁶. Bunday mulohaza shakli lirik tafakkur laboratoriyasiga xos bo'lib, qadimda mazkur ifoda shakliga alohida e'tibor qaratilgani oydinlashadi.

"Xitoy milliy adabiyotshunosligining dastlabki asari sifatida tan olingan "Vensyuan" bir necha asrlar davomida adabiyot ilmining qonunlari majmuasi sifatida talqin qilingan va VII asrga kelib, yapon olimlarining e'tiboriga tushgan hamda yana qariyb uch asr davomida yapon adabiyotshunoslikdagi qarashlarni ifoda etuvchi asar sifatida baholangan. Bu asar Xitoydagi Lyao davlatida Syao Tun (501-531) tomonidan yaratilgan bo'lib, muallif o'z atrofiga zamonasining mashhur o'n olimini to'plagan holda "Saylanma adabiyot" (majmua yoki bayoz karakteridagi) tuzgan. Majmua 30 qismdan iborat bo'lib, 130 muallifga egishli 760 asarni o'zida birlashtirgan. Ular janr tarkibiga ko'ra nasr, nazm, nasrdagi doston, amaldorlarning va'zlari, publitsistik maqolalar, lafn nutqlari va boshqalardan iborat"³⁷.

Qadimda ishlatilgan *ven* istilohi keyinchalik muayyan o'shimchalarning qo'shilishi bilan turli ma'no qatlamlarini ifodalagan. Masalan, *vensyue* – adabiyot, *chjyesyue* – falsafa, *xuasyue* – kimyo kabi ma'nolarni anglatadi. Anglashiladiki, boshqa mintaqalarda bo'lgani kabi adimgi Xitoyda ham badiiy ijod jarayoni qorishiq ko'rinishda namoyon bo'lgan. Bundan tashqari, ushbu o'lkada muayyan davrga kelib siyosiy amasi badiiy so'z, ya'ni lirik tafakkur shakli nazarda tutilgan. Bu so'z sonning ma'naviy xulqini ifodalashda ham qo'llanilgan: *ezgu si* go'zal ilqni, *yovuz si* yomon xulqni yuzaga keltiradi. Keyinchalik, milodiy asrlarga kelib si so'zi o'rnida nazm va nasr tushunchasini ifodalashda *shi*

3oltaboyev H. Adabiy-estetik tafakkur tarixi. 1-jild. - T.:MUMTOZ SO'Z, 2012. - B.66.

3oltaboyev H. Adabiy-estetik tafakkur tarixi. 1-jild. - T.:MUMTOZ SO'Z, 2012. - B.67.

fu atamasining ishlatilishi qadimgi Xitoyda ham badiiy tafakkur tarzi umumiylikdan xususiylikka qarab evrilib borganini ko'ramiz. Badiiy adabiyotning bunday sinkretik tasvirida lirik tafakkurning tipologik xususiyatlari yetakchi sanalgan. Ayniqsa, poetik ritm, sub'ektiv ifoda, o'lchov miqdori, qofiya tizimi kabilar shular jumlasidandir. Hatto boshqa adabiy tur janrlarini lirik tafakkur bag'rida voyaga yetgan badiiy hodisa sifatida qayd qilish mumkin. Qadimda shoir va poeziya so'zlari keng ma'noda ishlatilganligi ham mana shunday fikrlashga turtki beradi.

Qadimgi Sharq lirikasida esa aruz vazni yetakchi sanalgan. Aruz (*arab. – arz qilmoq*, chodirni ushlab turish uchun o'rta qo'yiladigan yog'och) — qisqa, cho'ziq va o'ta cho'ziq hijolarning muayyan tartibda guruhlanib takrorlanishiga asoslangan metrik she'r tizimi, *she'riy o'lchovi, vazn. Aruz Yaqin va O'rta Sharq xalqlari adabiyoti she'r tizimi bo'lib*, dastlab arab adabiyotida maydonga kelgan, IX asrdayoq forsiy adabiyotda ham qo'llanila boshlagan. Turkiy xalqlar adabiyotida, jumladan, o'zbek adabiyotida ham aruz qadimdan qo'llanib kelinadi, degan fikr mavjud: "Bizning O'rta Osiyo turklari tomonidan qachon qabul etilgani aniq emas. Biroq hijriy 462-yilda Qashqarda yozilgan mashhur "Qutadg'u bilig" kitobining shu aruz vaznida yozilg'ani e'tibor etilsa, juda eskidan qabul etilgani ma'lum bo'ladi" (Fitrat). Keyinchalik *Rashiddin Vatvot, Tusiy, Shams Qays Roziy, Mavlono Yusuf Aruziy Nishopuriylar* tomonidan rivojlantirilgan. XI asrdan to XIX asr oxiri – XX asr boshlariga qadar aruz o'zbek mumtoz adabiyotidagi asosiy she'riy tizim bo'lib keldi. Albatta, forsiy va turkiy adabiyotlar aruzni mexanik tarzda o'zlashtirgan emas, aksincha, u forsiy va turkiy til xususiyatlariga imkon qadar moslashtirilgan. Tabiiyki, bu hol aruzni boyitgan, arabiy aruz, forsiy aruz, turkiy aruz kabi tushunchalarning yuzaga kelishiga asos bo'lgan. Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarida ko'rsatilishicha "aruz" vodiy, rukn nomiga to'g'ri keladi, ko'chma ma'noda "ustun" degani. Aruz ming yillar davomida Sharq adabiyotidagi yetakchi she'r tizimi bo'lib keldi, muttasil boyish va rivojlanishda bo'ldi, mukammal tizimga aylandi, uning qonuniyatlari bilan shug'ullanuvchi soha – ilmi aruz shakllandi. Turkiy xalqlarda aruzning ilk namunalari islom kirib kelgungacha bo'lgan davrlardagi qadimiy maqol va topishmoqlarda, "Devoni lug'otit turk"da uchraydi. Biroq A.Fitrat o'zining adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlarida qadimgi milliy she'riy tizim sifatida barmoq vaznini aytadi. Barmoq vazniga oid namunalar Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida saqlanib qolgan.

“Devoni lug‘otit turk“dagi qo‘shiq va lirik she‘rlar ko‘pchilik olimlarning – K.Brokkelman, F.Ko‘prulizoda, A.Fitrat, T. Jalolov, S. Mutallibov, A. Qayumov, Q.Karimovva boshqalarning e‘tiroficha, ularning ko‘pchiligi barmoq vaznidadir. T.Ganjiy ham ularning ko‘pchiligini barmoq vaznida deb hisoblaydi, ayrimlarigina aruzdadir deydi. Tadqiqotchi I.V.Stevleva ularning hammasini ham yozma adabiyot bisotiga kiritib, aruz vazniga mansub deydi.

Binobarin, ayrim she‘rlarning yozma adabiyotga mansubligi va aruzda bitilganini (aruz turkiy poeziyaga singishib ketayotgan edi) e‘tiborga olish bilan birga, nazarimizda, ko‘pchilik she‘rlar og‘zaki poeziyaga mansub bo‘lib, turkiy xalqlar she‘riyatining tug‘ma vazni – barmoqda ekanini ta’kidlash lozim. Qo‘shiq va lirik she‘rlarning bandi ko‘pincha to‘rt misradan, ba‘zan ikki misradan iborat bo‘lib, to‘rtliklarning qofiyasi a-a-a-b, v-v-v-b... shaklidir. Qadimgi qo‘shiq va lirik she‘rlar poetikasiga xos bu xususiyatlar hozirgi xalq qo‘shiqlarida, jumladan, o‘zbek xalq qo‘shiqlarida saqlanib kelmoqda. O‘zbek xalq qo‘shiqlarining ko‘pi 7–8 hijoli bo‘lib, ular ham a-a-a-b, v-v-v-b... tarzida qofiyalanadi. Buning o‘zi ham o‘zbek xalq qo‘shiqlarining juda qadim zamonlardayoq paydo bo‘la boshlaganini ko‘rsatadi.

Bu borada qadimgi Yunonistonda ilk lirik janrlar haqidagi na‘lumotlar miloddan avvalgi davrlar bilan bog‘lanadi. Xususan, ildardan yamb va elegiya kabi qadimgi yunon she‘riy janrlarini keltirish numkin.

Elegiyaning vatani Kichik Osiyodagi Fregiya viloyati bo‘lgan. anrning nomi shu yerning xalqi tilidagi “*elegn*”—(“qamish”) so‘zidan lingan bo‘lib, bu toifa asarlarning ushbu o‘simlikdan yasalgan musiqa sbobi – fleyta (nay) jo‘rligida ijro etilishi nazarda tutilgan. Hozirgi amon adabiyotshunoslik ilmida hazin tuyg‘ularni ifoda etuvchi she‘riy sarlar shu nom bilan yuritiladi. Elegiyani bu ma’noda tushunish adimgi yunonlar uchun tamomila begona. Elegik asarlarda ular, ksincha, ruhiy tetiklik kayfiyatlarini, botirlik g‘oyalarini, jangovar islarni talqin etganlar. Biroq elegiyaning xususiyatlarini belgilaydigan osiy o‘lchov uning mazmuni emas, balki vaznidir. Binobarin, shu idaga ko‘ra, “elegikbayt” deb ataluvchi maxsus vaznda yozilgan har nday she‘riy asarni, mazmunidan qat’i nazar, shu janrga kiritganlar. Elegikbayt“ning birinchi misrasi gekzametrdan, ikkinchi misrasi – ntametr nomi bilan yuritiladigan besh turoqli vazndan tarkib pgandir. Pentametr gekzametrga o‘xshaydi. Farqi 3 va 6-turoqlardagi

qisqa hijolar tushirib qoldirilgan. Shu sababli misrani ikki teng qismga ajratadigan uchinchi turoqning uzun hijosidan so'ng pauza qilmoq lozim. Baytning chizma shakli quyidagicha:

—UU— UU— UU— UU— UU—U—U *gegzametr*

— UU— UU—//— UU— UU— *pentametr(elegikbayt)*

Elegik lirikaning vazni ham, mazmuni ham hozircha epik dostonlarga juda yaqin turadi. Yunonlarning o'zlari ham bu toifa she'rlarni jangnomalardan uncha ajratgan emaslar.³⁸

“**Yamb**” atamasining kelib chiqish ginezisi mavhum. Qadimgi rivoyatlar bu so'zni ma'buda Demetra afsonasi bilan bog'laydilar. “O'z qizi Persefonaning yo'qolganligidan qattiq iztirob chekkan Demetra, ma'budlarga g'azab yuzasidan Elivsin podshohi Keley xonadoniga enaga bo'lib yollanganida, faqat shu xonadonning Yamba degan sho'x va o'ynoqi cho'ri qizi g'alati askiyalar, qiziq-qiziq gaplar aytib, ma'budaning ko'nglini ochishga, uni biroz kuldirishga muyassar bo'lgan ekan. Afsona, har holda yamb she'rlarning mazmuniga ko'ra to'qilgan bo'lsa kerak”³⁹. Chunki bu janrning o'zi xalq adabiyotida hazil-mutoyibalarni, tanqidiy fikrlarni ifoda etuvchi she'riy vazndan olingan. Yamb vazni keyinchalik folklordan yozma adabiyotga ko'chib o'tgach, shaxsiy tuyg'ularni, satira ruhidagi kayfiyatlarni, munozara yo'sinidagi asarlarni bayon qiluvchi kuchli adabiy vositaga aylanadi. Yambning vazn xususiyatlari haqida to'xtaladigan bo'lsak, asosan, (UU—) hamda troxey(—U) deb ataluvchi turoqlardan tashkil topadi. Bu haqida antik davr bilimdoni A.Alimhammedov ikkala turoq nihoyatda qisqa bo'lganligi uchun, ular juft-juft qilib ishlatilgani va natijada “yambuchligi” nomi ostida shuhrat topgan olti turoqli vazn maydonga kelganini ta'kidlaydi:

U—U— / —U—U / U—U / —

Qadimgi Yunonistonda mazkur she'riy janr namunalarini Kallin, Tirtey, Arxilox, Solon, Alkey, Sapfo kabi shoirlar ijodida uchraydi. Masalan, mil.av VII asrning 1-yarmida yashagan yunon shoiri **Kallin** elegiyaning asoschisi sifatida e'tirof etiladi. Kallin she'rlarida vatan mavzusi madh etilgan bo'lib, uning bizgacha 23 misra she'ri yetib kelgan.

Keyinchalik ushbu mavzuda qalam tebratgan yana bir yunon shoiri **Tirtey** hisoblanadi. Shoir o'z she'rlarida Sparta aholisini vatanni himoya qilishga, jismonan baquvvat, ruhan tetik bo'lishga chorlagan. Shoirning ta'biricha, jangchining oliy fazilati botirlik va jasoratdir, chinakam shon-sharaf izlagan kishi vatan yo'lida jonini fido qilmog'i kerak. Kimda-kim

³⁸Alimhammedov A. Chet el adabiyoti (Antik adabiyot tarixi). — T., 2017. — B.72.

³⁹Ko'rsatilgan manba. — B.73.

o'z yurtini dushmandan himoya qilib, botirlarcha jon bersa, uning nomi vatandoshlari xotirida abadiy qoladi. Bu ikki shoirning elegiyalarida vatan dardi ifodalanadi: bu shoirlardan birinchisi Kallin – Efes xalqi, kkinchisi Tirtey – Sparta shahri aholisining umumiy g'oyalarini ifodalaydi.

Insonning shaxsiy tuyg'ulari ilk bor yunon shoiri Tirteyning zamonadoshi bo'lgan **Arxilox** (VII asrning o'rtalari) ijodida o'zining to'rqin ifodasini topadi. Yunon va Rim yozuvchilarining shahodatiga qaraganda, **Arxilox** o'z zamonasining ulug' adibi bo'lgan. Mazmundorlik hamda vaznlarning rango-rangligi jihatidan asrdosh hoirlarning birontasi **Arxilox** bilan tenglasha olgan emas. Shoir lirikasi haxsiy hayotidagi musibatlarga to'la og'ir turmushi, g'am-alamlari, muhabbat yo'lida tortgan dog'i hasratlaridan iboratdir. Bizga qadar yetib elgan she'riy parchalarda shoir o'zining og'ir harbiy hayoti haqida gapirib, yollanib ishlaydigan oddiy jangchi bo'lganligi tufayli faqat ayzaning o'tkir tig'i bilangina non topib yeganini aytadi. "Arxilox chun tirikchilikning asosiy manbai urush bo'lgan; binobarin, muhoraba a'budi Aresning muhibi ekanini va shu bilan birga, poeziyaga ko'ngil o'nganligi vajidan muzalarga ham qo'l berganligini izhor qiladi. Itmas-tuganmas urushlar **Arxilox**ni g'alabalardan mag'lubiyatlarga, vinchlardan qayg'ularga uloqtirgan".⁴⁰ Shoir butun umrini xavftarlarda, tahlikada o'tkazganligidan, muhtojlikdan sira boshi iqmaganligidan zorlanadi, hatto qo'lini xayr-sadaqaga cho'zganligini ham yashirmaydi.

Arxilox elegiyalar bilan bir qatorda ko'pdan ko'p yambalar ham yozgan. To'g'risi, shoir o'zining zaharxanda yamb she'rlari bilan vatandoshlari o'rtasida kengroq shuhrat qozongandir. "Qadimgi yunonlarning aytishiga qaraganda, **yambnavislik** janriga asos solgan shoir ham **Arxilox** bo'lgan. **Likamb** ismli shaxsni masxaralab yozgan she'rda shoir shunday deydi:

*Ota **Likamb**! Nedir bu ishing?
Ravshan fikring xira qilgan kim?
Bir zamonlar sog' eding, bardam,
Bu kun elga kulga bo'lding sen.*

(Erkin Vohidov tarjimai)"⁴¹

Arxilox poeziyasi o'zining rango-rangligi, muxtasarliligi va ajoyib rangdorligi bilan qadimgi Yunonistonda juda keng yoyilgan, rapsodlar ijroining she'rlarini Gomer dostonlari bilan bir qatorda ijro etganlar.

muhammedov A. Chet el adabiyoti (Antik adabiyot tarixi). – T., 2017. – B.75.

muhammedov A. Chet el adabiyoti (Antik adabiyot tarixi). – T., 2017. – B.76.

Arxilox o'zidan keyin o'tgan deyarli hamma shoirlarga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Qadimgi Yunonistonning yirik elegiyanavislaridan yana biri **Solon** haqida Plutarx va Aristotel ba'zi ma'lumotlarni qoldirib ketgan. Ushbu mutafakkirlarning manbalarida aytilishicha, Solon taxminan mil.avv. 635-yil aslzoda zodagon oilasida tug'iladi.

Solonning zamonasi Yunoniston ijtimoiy hayotining eng keskin davri bo'lgan, bu davrda zodagonlar bilan xalq ommasi o'rtasida nihoyatda kuchli inqilobiy kurashlar borar edi. Solon shoir sifatida bo'lib turgan voqealarda faol ishtirok etadi. Afina davlatidagi ichki ixtiloflarni tugatish borasida ko'pgina ishlar qiladi. Shoirning o'z vataniga ko'rsatgan yirik xizmati Salamin urushidan boshlanadi. "Plutarxning hikoya qilishicha, afinaliklarning o'zaro nizolaridan foydalanib, migaraliklar Afinaga qarashli Salaminor olini bosib oladilar. Afinaliklar orolni qaytarib olish uchun juda ko'p urinsalar ham, maqsadlariga erisholmaydilar. Shundan keyin migaraliklarga qarshi urush ochishga da'vat qilgan kishini o'limga hukm qilish to'g'risida maxsus qonun chiqariladi. Kunlardan birida Solon Salamindan kelgan telba devona sifatida shahar maydonidagi minbardan turib Afina aholisiga o'zining yuz yo'ldan iborat "Salamin" elegiyasini o'qib beradi. Shu elegiyadan bizga qadar yetib kelgan sakkiz misra she'rda shoir Salaminni dushman qo'lga topshirgan afinaliklar orasida isnodga botib yurgandan ko'ra, unchalik ahamiyati bo'lmagan Folegandrayoki Sikina orollarining tabaasi bo'lish afzal ekanligini aytib, og'ir sharmandalikdan qutulish uchun afinaliklarni Salamin ustiga bostirib borishga va uni ozod qilishga da'vat etadi. Plutarxning aytishicha, elegiyaning ta'siri shunchalar kuchli bo'lganki, afinaliklar darhol urushga o'tlanib, orolni dushmandan tozalaganlar"⁴². Afinaning ravnaq topishi yo'lida ko'rsatgan bir qancha xizmatlari tufayli 595-yilda Solonni Afina davlatining eng oliy mansabi – arxontlikka saylaydilar.

Shoirning she'rlarida davrning sadosi shu qadar kuchli yangraydiki, bu she'rlar mil.avv. VII–VI asrlar Afina tarixini o'rganishda to shu kunga qadar muhim manba vazifasini ado etib kelmoqda. Solon shoir sifatida o'zidan keyingi Yunon va Rim poeziyasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Yunon poeziyasida yamb hamda elegiya bilan birga mil.avv. VII–VI asrlarda **monodik**, ya'ni yakkaxon lirika ham nihoyatda tez rivojlangan bo'lib, she'riyatning bu turi xalq adabiyoti va musiqasining bevosita

⁴² Alimuhammedov A. Chet el adabiyoti (Antik adabiyot tarixi). – T., 2017. – B.78.

a'siri ostida paydo bo'lgan. Bu janrning vatani bo'lmish Kichik Asiyoning g'arbiy qirg'og'idagi kattagina Lesbos orolida tug'ilib o'sgan kki ulug' shoir **Alkey** hamda **Sapfo** o'zlari ixtiro etgan turli-tuman aznlar yordamida monodik lirikaning go'zal namunalarini yaratdilar. O'zlariga qadar qo'l urilmagan ko'rilmagan chuqur insoniy hissiyatlarning lirik ifodasini yaratdilar.

Alkey va Sapfo poeziyasida lirikaning vazn turlari yana ham komillashgan. Ayniqsa, shoiraning ohangrabo qo'shiqlarida ko'proq hlatilgan va keyinchalik ushbu vazn unga nisbat berib qo'llanilgan.

Alkeyning ona yurti Lesbos orolining poytaxti Mitilena shahridir. Shoir, taxminan mil.avv.VII–VI asrlar o'rtasida ijod qilgan. "Kurash qo'shiqlari" turkumiga kiradigan kichik bir she'riy parchada shoir katta ruyini tasvir qiladi. Qo'zg'olonchilar qonli jangga tayyorlanib, shu yerdan qurol-yarog' to'plaganlar; Alkey isyonga hozirlanayotgan qo'stlariga xitob qilib, ularni maqsad yo'lida orqaga qaytmaslikka, yordam va birdam bo'lishga chaqiradi. Yana bir kichkina she'riy parchada xalq qo'liga o'tgan davlat idorasini dahshatli to'lqinda qolgan ma bilan taqqoslaydi.⁴³

Alkey ijodi faqat siyosiy mavzular bilan cheklanib qolgan emas. Shoir yor kishining jamolini, hayot nash'alarini, muhabbat zavqini ifodalab ham anchagina she'rlar yozgan. Biroq bular ham bizgacha yetib bilmagan. U bir to'rtlikda qimtinib, tortinib Sapfoga muhabbat izhor etgan edi:

SAPFOGA

Nozik tabassumli, gulg'un, musaffo,
Sochlari jingalak, maftunkor Sapfo!
Bir gap aytmoqchiman quloqlaringga,
Lekin aytolmayman, yo'l qo'ymas hayo.

*(Ruschadan Fayzi Shohismoil tarjimalari.)*⁴⁴

Alkeyning ham vatandoshi, ham zamondoshi bo'lmish shoir Sapfo aslzoda xonadonida dunyoga kelgan. Lesbos orolidagi siyosiy o'zgarishlar tufayli boshqa zodagonlar qatori Sapfo ham o'z yurtini tarkib etib ketishga majbur bo'ladi. U bir necha yil Sitsiliya orolida yashaganidan keyin, Mitilena hukmdori Pittak zodagonlarning yordamidan o'tgach, Sapfo ham Alkey singari o'z vataniga qaytadi va bu

Uhammedov A. Chet el adabiyoti (Antik adabiyot tarixi). – T., 2017. – B. 80.

<http://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/qadimgi-yunon-sheriyati/alkey-m-a-vii-vi-asr/>

yerda maktab ochib, yosh qizlarga san'at sirlaridan ta'lim beradi. Sapfoning o'zi bu maktabni "muzalar oshiyoni" deb atagan. "Muzalar oshiyoni"da yolg'iz Lesbos orolining qiz-juvonlarigina emas, shuningdek, Yunonistonning uzoq-uzoq yerlaridan, hattoki boshqa mamlakatlardan kelgan tolibalar ham ta'lim oladilar.

Antik davr mutafakkirlari Sapfoning nomini chuqur hurmat va ehtirom bilan tilga olganlar. Alkey o'zining ulug' zamondoshini "musaffo" deb ataydi. Platon yunon mifologiyasidagi to'qqiz ta muzaning yoniga o'ninchi qilib Sapfoni qo'shadi, Mitilena xalqi shoiraning nomini muqaddas tutib, unga haykallar tikadi, chaqa va tangalarga suratini solib chiqaradi; antik dunyoning yetti donishmandidan biri hisoblanmish Solonning keksalikdagi yagona orzusi Sapfoning yana bir she'rini yod olib, keyin o'lish bo'lgan. Qadimgi tarixchilardan birining aytishicha, butun antik dunyo Sapfoga allaqanday ajoyibot deb qaragan. Qadimgi manbalar Sapfoning o'n ta kitob yozganini xabar qiladilar. Biroq shularning barchasi, ruhoniylarning amriga ko'ra, Alkey asarlari bilan birga XI asrda yondirib yuborilgan.⁴⁵

Antik dunyo kishilari ulug' shoirani faqat dardmand ma'shuqa sifatida taniganlar. Sapfoning ikki ta she'ri to'la holda yetib kelgan:

Kelishing menga quvonch.

Talpinib hasrat bilan

Vaslingga zor yashadim.

Sen tashna yuragimni

Qayta hayot baxsh etib, yoqding muhabbat bilan.

Ayriliqda yashadik ikkalamiz uzoq vaqt,

Endi ayriliq qarzin qabul et, qadrdon do'st,

Yaxshi tilaklar senga!

Menga esa quvonch, baxt.

(*Ruschadan Fayzi Shohismoil tarjimalari*)⁴⁶

"Sapfo ijodida ishqiy she'rlardan tashqari, *epitalamalar* ham juda muhim o'rin tutadi. Epitalamalar o'zimizning nikoh to'ylarimizda aytiladigan "yor-yor"lar qabilidagi qo'shiqlardan iborat bo'lib, bu qo'shiqlarda kelinchakning o'z uyida, dugonalari o'rtasida o'tkazgan qizlik yillari bilan vidolashuvi, dugonalarining kuyovdan

⁴⁵ Alimuhammedov A. Chet el adabiyoti (Antik adabiyot tarixi). – T., 2017. – B. 83

⁴⁶ <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/qadimgi-yunon-sheriyati/sapfo-m-a-vii-asr/>.

o'pkalanishlari, kelin-kuyovning husn va fazilatlari hikoya qilinadi; to'y ayyomida yangi hayot ostonasida turgan yoshlarga yaxshi tilaklar izhor etiladi. Ana shunday turkumga kiradigan kichkina bir she'riy parchada Sapfo kelinchakni daraxtning uch-uchidagi qirmizi olmaga o'xshatadi. Yig'im-terim vaqtida bog'bonning bo'yi yetmasdan qolib ketgan va o'shandan beri odamlarning havasini keltirib ko'z-ko'z bo'lib turgan shu olmani, nihoyat, baxtiyor kuyov keladi-da, uzib oladi. Qiz-juvonlar, yigitlar yakka-yakka yoki yoppasiga epitalamalarni aytib, kelinchakni kuyovning uyiga kuzatib borganlar. Epitalamalar, shubhasiz, Sapfodan lgarigi yunon poeziyasida ham mavjud bo'lgan, shoira shu qo'shiqlarni jayta ishlab, xalq navolariga yana ham ko'rkam badiiy husn beradi"⁴⁷.

Madhiya yangragan chog',
 Raqsga tushadi quvnoq,
 Krit qizlari bari.
 Maysazorlar ustida,
 Nozik oyoqo stida,
 Toptalar qirgullari.

*(Ruschadan Fayzi Shohismoil tarjimalari)*⁴⁸

Yunonlarda yakkaxon ashulachilar tomonidan ijro etiladigan lirik arlardan tashqari, ko'pchilikning tilak-orzulari va kayfiyatini dalovchi hamda yirik ma'raka va marosimlarda bir qancha odamning itirokida xor shaklida yalpisiga ijro etiluvchi she'riy asarlar – tantanali ika ham bo'lgan. Tantanali lirikaning kelib chiqish tarixi, asosan, iyy marosimlar bilan bog'liq. Qadim zamonlarda yunon datxonalarida ayrim ma'budlarni madh etib, ibodatga kelgan kishilar pi ashula aytar edilar. Bunday madhiyalar ko'pincha ma'budlardan polon hamda Dionisga atalgan. Tantanali lirikaga, ayniqsa, uning 'budlarga atalmish diniy tarmog'iga asos solgan shoirlar sifatida bir icha shaxslarning nomlari tilga olinadi. Bular – **Areon, Alkman, sixor, Ivik** va boshqalardir. Bizga qadar yetib kelgan tantanali aning ko'pchiligi may va shodlik ma'budi Dionisga bag'ishlangan lib, qadimgi yunonlar bu toifa asarlarni "difiramb" deb ataganlar. inchalik, taxminan VI asrning ikkinchi yarmidan boshlab tantanali ada ma'budlar bilan bir qatorda tirik odamlarni madh etish ham

muhammedov A. Chet el adabiyoti(Antik adabiyot tarixi). – T., 2017. – B.87.
[s://ziyouz.uz/jahon-she'riyati/qadimgi-yunon-she'riyati/sapfo-m-a-vii-asr/](https://ziyouz.uz/jahon-she'riyati/qadimgi-yunon-she'riyati/sapfo-m-a-vii-asr/)

urfga kiradi. Ayrim shaxslarga bag'ishlangan madhiyalar Yunoniston shaharlarida o'tkaziladigan har xil musobaqa o'yinlarida ko'pchilik tomonidan ijro etilar edi. Bu o'yinlar jamiki yunon aholisi uchun juda katta milliy bayram bo'lgan. Shunday qilib, lirik poeziyaning "epinikiy", ya'ni g'alaba qasidasi, deb atalmish yangi turi maydonga keladi. Tantanali lirikaning musiqaviy shakli oddiy lirikanikiga qaraganda ancha murakkablashadi, ya'ni she'rning vazn va maqom doiralari kengaytiriladi, bundan tashqari xor qatnashchilari she'rni ashula qilibgina aytmasdan, uni raqs jo'rligida ham ijro etganlar. Xorga atab she'r yozgan mualliflar bir varakayiga ham shoir, ham bastakor, ham raqs ustasi bo'lganlar.⁴⁹

Qadimgi Yunon va Rimda lirik turning taraqqiy etishi ma'lum bir shoirilar bilan bog'lansa, Sharqda xalq og'zaki ijodi namunalari sifatida saqlanib qolgan. Xususan, qo'shiq va lirik she'rlarda mehnat jarayoni, tinch maishiy hayot manzaralari, ellar o'rtasidagi to'qnashuvlar hamda kishilarning xilma-xil his-tuyg'ulari, istak-armonlari tasvirlanadi. Hayot voqealari va kishilarning his-tuyg'ularini konkret tasvirlash bu qo'shiq va lirik she'rlarning muhim xususiyatlaridir. Hatto qish bilan yozning "mavsum munozarasi" kishilarning o'zaro to'qnashuviga, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan taraflarning jangi tarzida tasvirlanadi, unga hayotiy tus beriladi. Yil fasllari, ayniqsa, bahor fasli o'ziga xos xususiyatlari bilan namoyon bo'ladi.

"Devonu lug'otit turk" sahifalaridan joy olgan eng qadimgi xalq og'zaki ijodi namunalari va bu davr tili keyingi she'riyatimizga asos bo'lgani, shubhasiz. Buning yorqin misoli hazrat Navoiy she'riyatidir.

Chig'atoy adabiy tili (ya'ni Navoiylar davri tili) hatto hozirgi o'zbek tilining tag-zamini Koshg'ariy tasnifiga asos bo'lgan hoqoniy turkchasi ekani, adabiyot va til tarixini o'rganish uchun: "Chig'atoychaning onasi bo'lg'on haligi adabiy shevagacha (hoqoniy turkchasigacha – izoh Fitratniki) borishga majbur" ekanligimizni ta'kidlaydi. Hoqoniy turkchasining tub ildizlarini O'rxun-Enasoy bitiklarida uchrashini ilova qiladi. Shu xususda o'ris mustashriqlari Radlov va Samaylovichlar bilan asosli bahsga kirishadi⁵⁰.

Fitrat "Devoni lug'otit turk" tarkibidagi qo'shiq va maqollarni o'ziga mos sarlavhalar ostida to'pladi. Xalq qo'shiqlarini mavzu va hijolarining uzun-qisqaligiga qarab ikki qismga ajratdi. U bu jarayon haqida shunday yozadi: "Bularni (qo'shiqlarni demoqchi – U.J.) vazn,

⁴⁹Ko'rsatilgan manbadan. – B.87.

⁵⁰ Fitrat A. Eng eski turk adabiyoti namunalari. – T.:O'zdnashr, 1927.

qofiya ham mavzulariga ko'ra bir-birlariga bog'ladim. So'zlari, tarkiblari ustida ancha ishladim. Bularni izoh qilish uchun, "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq", "Muqaddimat ul-adab" ham chig'atoy adabiyotiga oid ko'p kitoblardan foydalandim⁵¹. Bundan ko'rinadiki, Fitrat matnshunoslik, manbashunoslik yo'lida, uzoq va mashaqqatli mehnati natijasida ushbu "namuna"ni yaratgan.

Muallif "Devon" tarkibidagi ba'zi so'zlarning ishlatilishiga asoslanib, juda muhim, ayni paytda tarixiy dalil bo'larlik xulosalar yasaydi. Masalan, arabcha "ibriqun" so'zining eski turkiy tildagi "evriq" ko'inishi yoki turkcha za'faron ma'nosidagi arabcha turkum so'zlariga tayanib: "Mana bular mazkur asarning turk, arablarni birinchi uchrash zamonlariga oid bo'lg'onin ko'rsatadir", – (shu kitob 6–7-bet) deb yozadi. Uning fikricha, ushbu so'zlar ishlatilgan asrlar milodiy VI–VII asrlarga mansubdir. Shu o'rinda "Devon"dagi yana bir dalilga e'tiboringizni qaratmoqchimiz. Unda keltirilib, Fitrat tomonidan sarlavha ostiga yig'ilgan "Uyg'urlar urushi" nomli bir voqeaband she'r borki, she'rda dastlabki musulmon turklari bilan majusiy turklar o'rtasidagi kurash tasvirlanadi:

*Bajkom urub otlaqo,
Uyg'ur dag'i totlaqo,
O'g'ri yovuz itlaqo,
Qushlar kabi uchtimiz.*

Mazmuni:

*Otlarga parcham(a)la⁵²toqib,
Uyg'ur ham totlar ustig'a.
O'g'ri ham yovuz itlar ustig'a,
Qushlar kabi uchib bordik.*

(Tabdil Fitratniki)

(Shunga yaqin bir to'rtlikni "Devonu lug'oit turk"ning yangi shrída ham uchratish mumkin. T – 1960, 72-bet) Ushbu to'rtlikdagi so'ziga Fitrat tomonidan quyidagicha izoh berilgan: "tot" – fors-tojik, t "Devoni lug'ot"da musulmon bo'lmag'on turklarga ham "tot" yilgani aytiladir. Munda shunisi to'g'ri keladir" (shu kitob 58-bet). ndan ikki ta xulosa chiqarish mumkin. Birinchidan, tarixan sart so'zi, beklarga nisbatan emas, balki fors-tojiklarga nisbatan ishlatilgan

⁵¹ rat A.Ko'rsatilgan kitob – 7-bet.
yroq uchidagi popuk ma'nosida(U.J.).

ekan. Ikkinchidan, tarixda musulmon bo'lmagan turklarni ham tot deb atash rasm bo'lgan. Qashqadaryo viloyatining Kasbi tumanida kekkaygan, havolanib, o'zgalarga qo'pol muomala qiluvchi kishilarga qarata «totilama» so'zi ishlatiladi. Bizningcha, bu buyruq fe'li yuqoridagi tot otidan yasalgan, ya'ni «totilama» – «musulmonchilikdan chiqma», degan ma'noni anglatasa kerak. Holbuki, mo'min-musulmonga halimlik buyurilgan.

Endi ikki og'iz «Alp er To'nga marsiyasi» haqida. «Eng eski turk adabiyoti namunalari» «Alp er To'nga marsiyasi» va shaxsan, Alp er To'ngaga «Devoni lug'otit turk» sahifalarida berilgan ta'rif matnini keltirish bilan boshlanadi. Unda aytilishicha, To'nga so'zi ikki xil ma'noda ishlatilgan: 1) to'nga botir (yo'lbars) Zahiriddin Muhammad Bobur taxallusi ham to'nga so'zining ushbu ko'rinishidan olingan; 2) to'nga ko'pchilik ma'nosida (ikkinchi ma'no xususida aniq xulosaga ega emasmiz). So'ngra Yusuf xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asaridan Alp er To'ngaga bag'ishlangan she'riy ta'rif keltiriladi. Muallif bu dalillar bilan ham qanoatlanmay, «Turk tarixiga oid forsiy manbalar»ga (shu kitob, 12-bet) murojaat qilib («Ravzat-us-safo», 5-jild), Afrosiyob avlodlaridan birining Bolasog'unda shohlik qilgani haqidagi dalilni keltiradi. Bu Fitratning professional tadqiqotchi sifatida, ishonchli dalillarga tayanib, chuqur ilmiy xulosalar yasaganidan guvohlik beradi. Fitrat tomonidan tartib berilgan «Alp er To'nga» marsiyasi o'nta to'rtlikni o'z ichiga olgan. Har bir to'rtlikda keladigan notanish so'zlar tartib raqamlari bilan berilib, izohlangan. Uning ostidan to'rtlik ma'nosi berilgan.

Fitrat «Alp er To'nga» marsiyasi xususida turk olimlari–Fuod Ko'prilizoda bilan ilmiy bahsga kirishadi. Ko'prilizodaning «Marsiya o'n ikki baytdan iborat», degan hukmiga e'tirozan, uning o'n banddan iborat ekani, turk olimi «marsiya»ga kiritgan ikki band na mazmun, na qofiya, na vazn jihatidan maqsadga molik ekanini dalillar bilan ko'rsatib beradi. Bundan tashqari, Ko'prilizoda «Devon» tarkibidan to'rt marsiya chiqarganini, aslida esa bunda ikki marsiya borligini aytadi. U «marsiya atagan ikki asarga «boshqa unvonlar berish kerakligi»ni ta'kidlaydi. Shu o'rinda ba'zi manbalarda «Alp er To'nga marsiyasi»ning bugungi turkiy tilga o'g'irish jarayonida jiddiy nuqsonlarga yo'l qo'yilayotganini aytib o'tish joiz». Bu Fitrat kitobidan xabarsizlik tufayli kelib chiqqan bo'lsa, ehtimol.

«Devonu lug'otit turk»dagi adabiy yodgorliklar qadimgi turkiy xalqlarning turli poetik janrlarda ijod qilganini ko'rsatadi. Olimlar

fikricha, "Qish bilan yoz munozarasi" kattaroq hajmdagi epik asarning parchasi bo'lgan. Lirik turda esa mehnat qo'shiqlari, qahramonlik qo'shiqlari, mavsum va marosim qo'shiqlari, ishqiy-intim she'rlar va boshqa janrlardagi asarlar yaratilgan hamda didaktik poeziyaning dastlabki namunalari – axloqiy-ta'limiy she'rlar, maqol va hikmatli so'zlar vujudga kelgan. Bu qadimgi adabiyotning janr boyligini va hozirgi ayrim poetik janrlarning ildizi juda qadim zamonlarda vujudga kelganini ko'rsatadi.

Umuman olganda, qadimgi dunyo lirikasi va uning poetik xususiyatlari uzoq o'tmish odamlarining ijtimoiy hayoti hamda ularning ma'naviy dunyosi bilan chambarchas bog'liq. Qadimgi Sharq lirikasida insonning murakkab olami, uning orzu-maqсадlari, tabiat qonuniyatlari fonida kuylangan bo'lsa, qadimgi G'arbda mazkur turning tipologik qonuniyatlari lirik qahramon nuqtai nazari mahsuli o'laroq bizgacha yetib kelgan. Sharq she'riyati negizida ramziylik, an'anaviy obrazlar silsilasi bir tizim holda zohir bo'lsa, G'arb lirikasida sub'yektivlik, ochiqlik, soddalik kabi unsurlar yetakchilik qiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Qadimgi dunyo lirikasiga oid qanday nazariy qarashlarni bilasiz?
2. Qadimgi dunyo lirikasining mavzu ko'lami haqida gapiring.
3. Qadimgi dunyo lirikasida ritmik o'lchovlarning o'rni.
4. Qadimgi dunyo lirikasining vakillaridan kimlarni bilasiz?
5. Qadimgi Sharq lirikasi va xalq og'zaki ijodi.

Asosiy adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni./ Xalq so'zi. 2017 yil. 8 fevral. №28 (6722)
2. Mirziyoyev SH.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir /Xalq so'zi, 2017. 4 avg.
3. Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi. –Toshkent: 1969.
4. Boltaboyev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi 1-kitob. Toshkent. Mumtoz so'z, 2013.
5. Jo'raqulov U. Hududsiz jilva. – Toshkent: Fan, 2006.

6. Гораций. Сочинения.- М.,1970
 7. Komilov N. Tafakkur karvonlari. T: Ma'naviyat, 1999.
 8. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi (1-kitob). – Toshkent: O'qituvchi, 1976.
 9. Fitrat A. Eng eski turk adabiyoti namunalari.– T.:O'zdamnashr, 1927.
 10. Forobiy Abu Nasr. Shoirarning she'r yozish san'ati qonunlari haqida /Sharq mumtoz poetikasi manbalari kitobida.– T.:O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008, 112-bet.
 11. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
- <https://ziyouz.uz/jahon-she'riyati/qadimgi-yunon-she'riyati/sapfo-m-a-vii-asr/><https://www.o'zbek-adabiyoti.com>.
- [http// dic / akademik / ru/ dic.nsf /](http://dic/akademik/ru/dic.nsf/)
- [http// diction. Chat/ ru /](http://diction.Chat/ru/)
- [http// top/ mail. Ru/ jimp. Fromq1551453.](http://top/mail.Ru/jimp.Fromq1551453)
- [https://www. Lib.ru.](https://www.Lib.ru)
- [https://www.litera.ru.](https://www.litera.ru)
- [https://www.Philologs.narod.ru.](https://www.Philologs.narod.ru)

PLATON, ARISTOTEL, FAROBIY VA IBN SINOLARNING ADABIY-ESTETIK QARASHLARI

REJA:

1. *Eng qadimgi davr mutafakkirlari nazariy qarashlarining tipologik xususiyatlari.*
2. *Qadimgi yunon mutafakkirlarining nazariy qaydlari.*
3. *Sharq allomalarining tarixiy va nazariy poetikaga doir qarashlari.*

Tayanch tushunchalar: *Adabiy turlar, mimesis nazariyasi, qadim yunon dramaturgiyasi, janr, xarakter, fabula, uslub, mimesis, katarsis, erepitiya.*

Antik davr mutafakkirlari Platon va Aristotelning estetik qarashlari o'zlarining asrlar osha yetib kelgan ilmiy-nazariy, tarixiy-falsafiy va estetikaga doir asarlarida saqlanib qolgan. Mutafakkirlarning etika, tètika, adabiyot va san'at haqidagi qarashlari dunyo ilmida keng ranganilganligi bilan xarakterlidir.

Platon jahon madaniyati tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk omadir. Utaniqli, boy oilada Afinayaqinidagi Eshna orolida 428/427- i dunyoga kelgan. Ota avlodi Attikaning so'nggi podshosi Kodrga jalsa, ona avlodi mashhur qonunshunos Solonga taalluqlidir. uningdek, Platonni bobosi sharafiga "Aristol" deb ham ataydilar.

Bo'lg'usi mutafakkir o'z oilasidagi sog'lom muhit sharofati o'laroqliq aristokratik ta'lim oladi. Platon tahallusiningma'nosi "keng kali"degani bo'lib, badiiy adabiyot, musiqa va haykaltaroshlik san'ati un ham shug'ullangan. Shu bilan birga, Platon o'z davrining lirik iri va dramaturgi sifatida muvaffaqiyat qozonadi (hatto Platon mediyasi Afina teatri tomonidan qabul qilinib namoyish etilgan).

Platon ma'naviy-ma'rifiy axloq, tarbiya borasidagi qarashlari bilan davridayoq nom qozongan. Allomaning asarlari tadqiqotchilar onidan to'rt qismga ajratilgan. Birinchi qismga "suqrotchilar ogi" deb nom berilgan. Bu asarlar, asosan, Platon Suqrotning ovchisi bo'lgan davrda yozilgan bo'lib, unda ustozining qarashlari joniy aks ettirilgan. Xususan, faylasufning "Protogor" (fazilatlar da), "Suqrot Apologiyasi", "Gorgiy", "Katta Gippiy" (unda birinchi taba Platonning "Ey dos" nazariyasi ifodalangan), "Davlat", ist", "Politik", "Qonunlar" kabi asarlari mashhur sanaladi. Shuni

ham ta'kidlash joizki, Platon dialoglarining uslubi erkin, ular ham falsafiy, ham badiiy jihatdan chuqur bayon etilgan.

Platon o'zining "Davlat" nomli asarida ideal davlat fuqarosi qanday bo'lishi kerak, degan qarashlarini bayon etgan. Uning fikricha, inson kamoloti uchun 2 narsa muhim sanaladi: biri tana uchun gimnastik tarbiya, ikkinchisi qalb uchun estetik tarbiya. Qachonki, bu ikkisiga birdek amal qilsa, ideal shaxs kamolotiga poydevor qo'yilishini ta'kidlaydi. Mutafakkir estetik tarbiya deganda, so'z san'atiga alohida urg'u beradi. Jumladan, tarbiyalash masalasini muhokama etarkan, faylasuf estetik tarbiya avvalroq boshlanishini ma'lum qiladi. Platon so'z san'atidan qay yo'sinda foydalanish borasida yo'riqlar beradi, uning fikricha, "estetik tarbiya gimnastik tarbiyadan avval boshlanadi". Chunki "murg'ak bolalarga, avvalo, miflar so'zlab beriladi". Platon bolalarga duch kelgan miflarni emas, saylab olingan miflarni hikoya qilish lozim, deb biladi. Uning ta'kidlashicha, "muvaqqiyatsiz to'qima" asosiga qurilgan, ma'budlar yoki qahramonlarga nomaqbul sifatlar berilgan miflar yolg'on, ularni o'qitish esa nojoizdir.

Platon san'at narsaning mohiyatiga yetish, haqiqatni bilish imkonidan mahrum, chunki u narsaning o'ziga emas, u haqdagi tasavvur, ya'ni narsaning soyasiga taqlid qiladi, deb hisoblaydi. Bundan tashqari, faylasuf eng yomoni taqlidiy poeziya, chunki u hayotdagi yuksak narsalar bilan bir qatorda tuban narsalarni ham aks ettirishi mumkinki, buning natijasida "hatto haqiqiy insonlarning ma'naviyatiga ham putur yetkazadi", deya uqtiradi. Xo'sh, qanday qilib? Platon o'qish (tinglash, tomosha qilish) davomida kishi qahramonlarga hamdard bo'lishi, ularga "poetik taqlid qilishi"ni, xuddi shu jarayonda uning dilida ham ayni damda qahramonlarda kechayotgan ehtiros va mayllar uyg'onishini aytadi. Holbuki, boshqa sharoitda bu ehtiros va mayllar aql tomonidan so'ndirib kelinadi, taqlidiy poeziya esa ularni uyg'otadi, "sug'oradi". Shulardan kelib chiqib Platon shogirdi Glavkonga "Gomerni ulug'lab, bu shoir Elladani tarbiyalagan" deguvchilarga yon berishni tayinlaydi, ayni paytda, "bizning davlatimizga poeziya faqat xudolarga madhiya va ezgu kishilarga maqtov bo'lgani uchungina kiritiladi" deb uqtiradi.⁵³

Platon san'at turlarini tushuntirishda o'ziga xos yo'ldan boradi. Uning so'z va san'at haqidagi qarashlari, mulohazalari zahirida samoviy ma'rifat yotadi. Ilk marta badiiy adabiyotni turlarga ajratgan

⁵³ Qur'onov D, Rahmonov B. G'arb adabiy tanqidi tafakkuri ocherklari. – T., 2008. – B.8.

Platon tasniflash asosi sifatida taqlid qilish usulini oladi. Unga ko'ra, "shoir va roviylar nima haqda gapirmasin, bu yo o'tmish, yo hozir va yo kelajak haqidagi hikoya" bo'ladi. Hikoya qilish esa "yo oddiy rivoya, yo taqlid qilish vositasida va yo ikkisinin birligi asosida amalga oshishi mumkin. Shu o'rinda Platon "taqlid qilish" deganda nimani nazarda tutishini aniqlashtirib olish foydadan holi emas. Platon shoir yoki roviy o'zganing tilidan aytgan nutqni – personajlar nutqini taqlid qilish, deb biladi. Chunki bu holda shoir yoki roviy "o'z nutqini o'sha personaj nutqiga imkon qadar o'xshatishga harakat qiladi, ya'ni taqlid qiladi. Shulardan kelib chiqqan holda Platon aytadiki, "poeziya va mifnavislikning bir turi to'laligicha taqliddan tarkib topadi – bu, sen aytgandek, tragediya va komediya; boshqa turi to'laligicha shoirning aytganlaridan iborat–buni ko'proq difiramblarda topasan; epik poeziya va boshqa ko'plab xillarda bu ikkala usul" qorishiq holda keladi.

Ko'rib turganimizdek, bu o'rinda uchta adabiy tur – drama, poeziya va eposga xos xususiyatlar farqlanadi. Platonning qarashlari, garchi u san'at va adabiyotga oid maxsus asar yaratmagan bo'lsa-da, estetik tafakkur rivojiga sezilarli hissa bo'lib qo'shildi. Platon adabiyotga ma'naviy-axloqiy me'yorlar nuqtai nazaridan yondashdi, shu mavqedan o'zigacha yaratilgan boy adabiy manbani tanqidiy o'rgandi. Adabiyotning mohiyati va vazifalari, badiiy shakl va mazmun, badiiy asarni qabul qilish jarayoni, uning inson ongi va ruhiga ta'siri kabi qator muhim muammolar yuzasidan qimmatli fikrlarni bayon qildi. Uning falsafiy, estetik qarashlari keyingi davrlar adabiyotshunosligida muhim manba bo'lib xizmat qildi. Ayrim olimlar Platonning fikrlarini rivojlantirdi, boshqalari esa munozaraga kirishdi.

ARISTOTEL

Platondan keyin poetik ijod haqida o'z nazariy qarashlarini bayon etgan Aristotel mil.av. 384-322 yillarda yashab ijod etgan. Uning adabiyot, san'at haqidagi qarashlari qadimgi dunyo adabiyotshunosligining qiyofasini ko'rsatishi bilan ahamiyatlidir. Allomaning poetika asari bizgacha yetib kelgan adabiyot haqidagi ilk nazariy manba hisoblanadi. Bundan tashqari, Aristotelning etika, estetika va boshqa fanlar yuzasidan bildirgan nazariy qarashlari bugungi kunga qadar o'z qimmatini yo'qotmay kelmoqda. Jumladan, mutafakkir o'zining "Etika" asarida san'atning mohiyati masalasiga to'xtaladi. Mutafakkir san'atning ijodiy tabiatini uning har vaqt "yaratish" tushunchasi bilan bog'liqligida

ekanligini ta'kidlaydi. San'atni "muzalar uyg'otgan ilhom natijasi" deb bilgan ustoz Platondan farqli o'laroq Aristotel uni "ong tomonidan boshqariladigan ijodiy qobiliyat mahsuli", deb ta'riflaydi. Shu tariqa uning estetik ta'limotida inson markazga qo'yiladi, unga ko'ra, san'atning ibtidosi uning yaratuvchisi san'atkorning o'zidadir. Mutafakkirning fikriga ko'ra, san'atda ijodiy qobiliyatning muhim elementi – badiiy fantaziya, badiiy to'qima muhim o'rin tutadi, shunga ko'ra, "ongli ravishda adashadigan" (ya'ni, fantaziya, to'qimaga yo'l qo'yan) san'atkor qadrliroq sanaladi.⁵⁴

Alloma ta'limotida "san'atkor", "san'at", "san'at asari" orasidagi bog'liqlikni ta'kidlab, san'at asarining mukammalligi ijodkorning mahorati bilan belgilanishini aytadi. U o'zining davlat haqidagi ta'limoti jamlangan "Siyosat" asarida ustoz Platon singari adabiyot va san'atning tarbiyaviy ahamiyati kattaligini e'tirof etadi va ushbu asarda mazkur masalaga maxsus to'xtaladi.

Aristotelning adabiyot haqidagi nazariy qarashlari uning "Poetika" asarida jam bo'lgan. Asarda poetik ijod qonuniyatiga doir nazariy qarashlari aks etganligi, qadimgi Yunon adabiyotining namunalari tahlilga tortilganligi, adabiyotga oid nazariy muammalarning yechimi tizimli aks etishi bilan bugunga qadar dolzarb hisoblanadi. Afsuski, asar matni to'la emas: poeziyaning tabiati haqidagi umumiy mulohazalar bildirilgan va, asosan, tragediya janri tadqiq qilingan dastlabki qismigina bizgacha yetib kelgan; epos, lirika va komediyaga bag'ishlangan keyingi qismlari saqlangan emas.

Aristotel ham, Platon singari, san'atning mohiyatini belgilovchi xususiyat sifatida mimesis (taqlid, o'xshatish)ni ko'rsatadi. Biroq, ustozidan farqli o'laroq, Aristotel mimesisga san'atning asosi sifatida qaraydi. Agar Platon taqlidiy san'atlar, jumladan, so'z san'ati haqiqatni bilish imkoniyatidan mahrum, deb hisoblasa, Aristotel taqlidni bilishning usullaridan biri sifatida tushunadi: "Ko'rinadiki, poeziyani ikkita omil vujudga keltirgan, bu ikki omil ham tabiiy. Axir insonlarda taqlid qilish – bolalikdan tug'ma xususiyat, ular boshqa mavjudotlardan shunisi bilan farqlanadi, zero, inson taqlid qilishga boshqalardan ko'ra ko'proq qobil va shu yo'l bilan u dastlabki bilimlarni hosil qiladi"⁵⁵. Aristotel fikrini davom ettirar ekan, juda qadim zamonlarda ham taqlid qilish iqtidoriga ega kishilar bo'lganini, ular buni asta-sekinlik bilan rivojlantirib, "improvizatsiyadan haqiqiy poeziyani" vujudga

⁵⁴Quronov D, Rahmonov B. G'arb adabiy tanqidi tafakkuri ocherklari. – T., 2008. – B.10.

⁵⁵Quronov D, Rahmonov B. G'arb adabiy tanqidi tafakkuri ocherklari. – T., 2008. – B.11

keltirganlarini aytib o'tadi. Bundan ko'rinadiki, o'z vaqtida Aristotel so'z san'ati xalq og'zaki ijodidan, folklorning sinkretik (qorishiq) shakllaridan ajralib chiqqaniga ishora qilgan ekan.

Aristotel san'atlarni 3 yo'sinda: "nima bilan", "nimaga" va "qanday" taqlid qilishiga ko'ra faqlaydi:

Birinchi jihat – "nima bilan" taqlid qilish asosida musiqa, raqs, haykaltaroshlik, adabiyot kabi san'at turlari farqlanadi;

Ikkinchi jihat – "nimaga" taqlid qilish asosida etik va estetik belgilar ajratiladi;

Uchinchi jihat – "qanday" taqlid qilish asosida Aristotel adabiy turlarni bir-biridan farqlaydi. Unga ko'ra, taqlid "... voqeani, Gomerga o'xshab, o'zidan tashqaridagi narsadek hikoya qilish orqali; yoki shundayki, taqlid qiluvchi qiyofasini o'zgartirmagan, o'z-o'zicha qolgan holda; yoki barcha tasvirlanayotgan shaxslarni harakat qilayotgan, faoliyatdagi kishilar sifatida taqdim etgan holda"⁵⁶ amalga oshishi mumkin. Bir qarashda Platon va Aristotelning turlarga ajratish usullari bir xildek ko'rinishi mumkin. Biroq e'tibor qilinsa, Platon nutq shakliga tayanadi. Aristotel esa taqlidchi va taqlid qilinayotgan ob'yekt munosabatiga e'tibor qaratadi. Keyingi davrlarda Aristotel qarashlari Gegel, Belinskiy kabi adabiyotshunoslarning nazariy qarashlarida kengroq o'rganilganligi, hozirda ham adabiyotni turlarga ajratishda, asosan, yuqoridagi ikki prinsipga amal qilinayotgani nazarda tutilsa, bu ikki faylasufning adabiy-estetik tafakkur taraqqiyotida muhim o'rin tutishi oydinlashadi.

Aristotel o'zining "Poetika"sida shunday yozadi: "Butun – bu, ibtidosi, o'rtasi va intihosi bo'lgan bir narsadir. Ibtido shuki, u muqarrar ravishda biror nimaning ortidan kelmaydi, balki biror nima tabiiy tarzda uning ortidan keladi yoki paydo bo'ladi. Intiho, aksincha, o'z tabiati bilan hamisha yoxud ko'p hollarda biror nimaning ortidan keladi, uning ortida esa boshqa biror nima bo'lmaydi. O'rtalik shuki, u biror nimaning ortidan keladi va biror nima ham uning ortidan keladi. Shuning uchun ham yaxshi qurilgan fabulalar istagan joyda boshlanib, istagan joyda tugallanmasligi, yuqorida ko'rsatilgan tushunchalarning mohiyati bilan mutanosib turmog'i darkor"⁵⁷. Mutafakkirning ushbu jumlasida butun va qism munosabati, uning chegara nuqtalari xususidagi qarashlar bayon qilingan. Badiiy kompozitsiyaning qismlari aro uyg'unlik uch xalqada,

⁵⁶Аристотель. Поэтика. – Т., 2004. – Б.10.

⁵⁷Аристотель. Поэтика. Пер. М.М.Позднева. Книга сочинителя. – СПб: Амфора, 2008. – Б.49.

ya'ni ibtido, intiho va markazda o'z ifodasini topishi haqida gap boradi. Ko'rinadiki, Aristotelning adabiyot va san'at haqidagi qarashlari hali hanuz o'zining dolzarbligini yo'qotmagan. Biroq aytish kerakki, jahon adabiyotshunosligi tarixida Aristotelning nazariy qarashlarini shubha ostiga olgan olimlar ham yo'q emas. Masalan, XX asrning ikkinchi yarmida "66lar guruhi" deya nom olgan norveg munaqqidarining yetakchilaridan Eslen Xovardsxolm "Modernizm" deb nomlangan maqolasini Aristotelning mimesis nazariyasiga nisbatan istehzoli jumlar bilan boshlaydi. U Erling Kristining: "Poeziya voqelikka taqlid qilish emas, yoki u voqelikning tavsiri ham emas, poeziya o'z-o'zicha voqelikdir, voqelik bo'lganda ham amaldagi voqelikdan yuqoriroq darajadagi voqelikdir", degan fikrini davom ettirib: "... san'atning vazifasi ob'yektiv mavjud bo'lgan voqelikni ta'riflash yoxud tavsiflash, aks ettirish emas, balki o'zining badiiy olamidan kelib chiqib, ana shu voqelik bilan munosabatga kirishmoq va shu tarzda sof sub'yektiv san'at yaratmoqdir", degan konsepsiyani o'rtaga tashlaydi. Xovardsxolmning yurtdoshi Dag Sulstad mimesis talablariga javob beradigan asarlarni mohiyatiga ko'ra, "haqqoniy asarlar", deb ataydi. Modern adabiyotini esa: "... hayot mudom o'zgarib turuvchi sub'yektiv olam bilan uzviy nisbatda olingandagina namoyon bo'ladigan, "ma'nodor" yoxud" ahamiyatli proza" tarzida talqin etadi. Sulstadning kelgan xulosasiga ko'ra: "San'at ehtimologik talabidan, haqqoniysimonlik, o'xshashlik talabidan voz kechgandan so'ng va shu bilan birga, mujmal, muallifsiz tavsirdan yuz o'g'irgach, o'z ufqlarini kengaytira boshlaydi". (Ta'kidlar bizniki – U. J.) Munaqqid "ma'nodor" adabiyotning ildizlarini mif, tush ko'rish va folklor kabi umuminsoniy hodisalarda ko'radi.⁵⁸

Ko'rinadiki, har ikki olim ham Aristotelning mimesis nazariyasini nafaqat turg'un tamoyil deb, balki chin san'atning rivoji uchun to'siq deb bilganlar. Voqelik deganda, Aristotel aytgan real voqelikni emas, Platon qayd etib ketgan, D.Yum tomonidan konsepsiya darajasiga ko'tarilgan oliy voqelik (irratsional idrok asosi)ni tushunganlar. Ularning qarashlarini formulaga solsak, **OLIY BORLIQ IRRATSIONAL IDROK SAN'AT HODISASI** ko'rinishidagi natija hosil bo'ladi. Bundan mimesis chegaralariga sig'maydigan modern san'atining yangi tafakkur shakli ekani haqidagi xulosa kelib chiqadi.

Alqissa, XIX asrning ikkinchi yarmidan jahon estetik tafakkuri maydoniga chiqa boshlagan simvolizm, ekzistensializm, absurdizm, formalizm, futurizm, syurrealizm, dadaizm, kubizm, tahizm,

⁵⁸ «Jahon adabiyoti» jurnali, 2001 yanvar.

abstraksionizm kabi – bir nom bilan modernizm deb ataluvchi falsafiy-adabiy oqimlar tomonidan bunyod etilgan adabiyot, mohiyatan Aristotelning mimesis nazariyasi qolipiga tushmaydi. Hatto falsafasi, estetik asosi talabiga ko'ra ularni yangi adabiy tur, deb atash ham qiyinga o'xshaydi. Ammo mazkur adabiy hodisalar tom ma'noda estetik mohiyat kasb etgani sabab, Aristotel belgilab bergan poetik sistemadan chekinishdan o'zga chora qolmaydi. Aks holda, modern usulining estetik hodisa emasligini asoslab berish zarurati tug'iladi.

Yana mimesis nazariyasiga munosabat masalasida shuni aytish mumkinki, sovet davri adabiyotshunosligida ham Aristotelning adabiy turlar tasnifi xususida bir necha salmoqli mulohazalar bildirilgan. Jumladan, rus olimi V.Dneprov «Roman poeziyaning yangi turi» degan fikrini ilgari suradi. L.Timofeyev esa, mavjud uch adabiy turga lirik-epik, tarixiy badiiy singari ikki yordamchi turni ilova qiladi. Prof. N. Elsberg «Satira nazariyasining ba'zi masalalari» nomli maqolasida Gegelning: «Satirada na epiklik, na liriklik xususiyati bor. Shu sabab, nazariya satirani qaysi adabiy turga kiritishini ham bilmaydi», degan fikrlariga tayanib, to'rtinchi adabiy tur haqidagi mulohazalarini bayon etadi. Ammo mazkur fikrlar Aristotelning an'anaviy poetikasiga kichik bir yangilik qo'shishga ham ojizlik qiladiki, boisi bu omillarning materialistik dunyoqarash yoxud realizm estetikasidan yuqori ko'tarila olmaganligida bo'lsa kerak.

Eng muhimi, 90-yillarning boshlarida o'zbek adabiyotshunosligi arixida ilk bor, mustaqil ravishda yangi adabiy tur masalasi qo'yildi. Professor Bahodir Sarimsoqov an'anaviy uch turdan tashqari «paremiya» deb nomlanuvchi to'rtinchi adabiy tur mavjudligi haqidagi jarashni o'rta tashladi.

Olim «paremik tur» istilohini qo'llashda poetika ilmining istilohunhoslik an'analarga asoslanadi. Binobarin: «Yunoncha «paremiya» tamasi hikmatli gap, ibora va so'z ma'nolarini anglatadi hamda bu ushuncha bir necha mustaqil janrlarni ifodalaydi», deb yozadi (Ta'kid izniki – U. J.).

B.Sarimsoqovning fikricha, paremiya adabiy turi voqelikni kuzatish orqali tajriba to'plash, unga fikriy munosabatni badiiy ifodalash usuliga o'ra mustaqil adabiy tur bo'la oladi hamda maqol, matal, topishmoq abi mustaqil janrlarni o'zida mujassam etadi. Qolaversa, yumiq boralar, aforizmlar, maksimlar, obrazli ifodalar, qanotli so'z, qanotli ifodalar, aniq ifodalar, mantiqli va g'ayrimantiqiy iboralar janrlar poetikasi nuqtai nazaridan tekshirilganda kutilgan natijani berishi

mumkin. Shuningdek, mazkur yangi adabiy tur ham "MIMESIS ORQALI YARATILMAYDI". Mana sizga mimesis qoliplariga tushmaydigan yana bir estetik hodisa, aniqrog'i to'rtinchi adabiy tur. B.Sarimsoqov fikrlarining muhimligi Sharq poetik tafakkuri va paremik tur masalasiga alohida urg'u berilganida namoyon bo'ladi. Bunday qarash yangi davr o'zbek adabiyotshunosligining salmoqli yutug'i sifatida baholashga loyiq. Afsuski, milliy estetikamizda ko'ringan bunday yangilik e'tibordan chetda qolib kelyapti. Mohiyatan, Sharq poetik tafakkuri faqat o'ziga xos mundarija va mazmun tizimi bilan G'arb estetikasidan farq qiladi. Unga G'arb poetika ilmini to'g'ridan-to'g'ri tatbiq etish an'anasi o'zini hukmronlik vazifasini o'tab bo'ldi. Har holda, bugungi o'zbek adabiyotshunoslari buni to'g'ri anglashlari lozim ko'rinadi.

G'arb estetik voqeligidan farqli Sharq adabiyotida hayotni aks ettirish emas, uni ma'rifiy-badiiy talqin etish usuli yetakchilik qiladi. X asrdan XIX asrning so'ngigacha bo'lgan o'zbek mumtoz adabiyoti real voqelikni aks ettirishga emas, balki inson va borliq, o'tmish va kelajak, hayot va o'lim, dunyo va oxirat xususidagi anglatish yo'li bilan anglangan haqiqatni (Qur'on va Muhammad alayhissalom hadislarini) talqin etib keladi. Bu adabiyotda aks etgan real hayot manzaralari esa g'oyaviy-badiiy vositadan boshqa narsa emas. Buyuk ajdodlarimiz Ahmad Yugnakiy, Yusuf Xos Xojib, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, So'fi Olloyor, Sulaymon Boqirg'oni, Qul Ubaydiy, Miskin, Haziniy, Furqatlar ijodi fikrimizga dalildir.

Xulosa shuki, estetik hodisalarni nazariy asoslashda ularning umuminsoniy, umumfalsafiy o'ziga xosligidan kelib chiqish maqsadga muvofiqdir. Boshqacha yondashuv biryozlama xulosalarga olib kelishi tayin. Inchinun, badiiy so'z dunyosi bir yozlama talqinlarni ko'rmaydi, aniq, tarixiylik tamoyillariga tayangan, sof ilmiy izlanishlarni talab etadi. Shu ma'noda, Aristotelning mimesis nazariyasi ham materialistik estetikaga doir badiiy hodisalarnigina qamrab olishi mumkin. Holbuki, insoniyat badiiy tafakkuri faqat materialistik dunyoqarash mahsuli emas.

FOROBIY

O'zining ilmiy-nazariy va estetik qarashlari bilan fan, madaniyat olamida nom chiqargan Abu Nasr Forobiy (to'liq ismi Muhammad ibn Muhammad ibn Tarxon Forobiy) hijriy 260 (mil. 873) yilda Aris daryosi Sirdaryoga quyiladigan joyida Shosh – hozirgi Toshkentdan 250 km

himoliy-g'arbida joylashgan Forob (O'tror) degan joyda tug'ilgan. U Forobda, Shosh, Buxoro va Samarqandda ta'lim oldi. Bag'dodda ilmiy izlanishlarini davom ettirib, umrining oxirgi yillarida Halabda, so'ngra Damashqda yashadi. Misrga qilgan safaridan keyin Suriya shimolidagi Halabga qaytgan Forobiy, biroz muddatdan keyin Damashqda 950-yili 10 yoshida vafot etgan.

Ko'rinadiki, alloma bir qancha o'z davrining madaniy-ma'rifiy markazlariga safar qilishi, Sharqda "muallimi soniy" deb tanilishi yosiy adabiyotshunoslik rivoji tarixiga tarixiga sezilarli hissa qo'shganidan dalolat beradi. Avvalo, allomaning diniy ilmlarni puxta o'rganishi, bir qancha tillarni mukammal bilishi, eng qadimgi Sharq va Sharq davr madaniyatini chuqur o'rganishi va Aristotel asarlariga sharh yozganligi bunday mulohaza yuritishga to'la asos beradi. Ayniqsa, Farobiy Platon va Aristotelning ilmiy-ma'rifiy qarashlarini Sharq dunyosiga yoyishda ulkan xizmat qilgan.

Tarixdan ma'lumki, Bag'dod o'sha vaqtda mantiq ilmining markaziga aylangan edi. Birinchi tazkiranavislardan biri bo'lgan Soed Andaluziy o'zining "Taboqot ul-umam" asarida Forobiyning Platon va Aristotel asarlarini mohirona sharh qilganligini qayd etadi.⁵⁹ U Platonni mashhur hakim, "ilohiy Platon" deya ulug'lagan. Aristotelning 10ga yaqin asarlariga sharh yozgan Farobiy Sharq uyg'onish davri qomusiy asarlaridan biri bo'lib, uning serqirra faoliyati to'la tadqiq etilmagan.

Farobiy ilm-fan, borliq qonuniyatlarini puxta o'zlashtirgan tafakkir sanaladi. Shu sabab u murojaat qilmagan sohani topish qobiliyatidir. Olimning borliqning miqdori va hajmini o'rganuvchi tabiiy fanlar hamda ijtimoiy-siyosiy va aniq fanlar, shuningdek, filologik "ilmiy fanlar" haqida 160ga yaqin asaridan chorak qismigina bizgacha yetib borgan. Ko'rinadiki, olimning bunday ko'lamdor ma'naviy xazinasi ilmiy-tipologik qarashlari mevasi, deyish mumkin. Uning estetik qarashlari quyidagi asarlarida aks etgan. Bular "Ixso-ul-ulum" asarlarining xosiyatlari), "Kitobu-l-xitoba" ("Ritorika"), "Musiqada mazmunsizlik", "She'r san'ati", "Shoiralar san'ati qonunlari haqida", "Zil odamlar shahri aholisining fikrlari", "Aflotun falsafasi", "Arastu falsafasi" kabi asarlari.

Farobiyning tadqiqotlari antik davrdan Sharq uyg'onish davriga qaytib kelgan ma'aviy ko'priklar vazifasini o'tagan. Uning badiiy ijod, asarlar, adabiyot va san'at haqidagi estetik qarashlarining bir qirrasini

ang.: ١٩٥٢، بيروت، - طبقات الامم. // صاعد بن صاعد اندلسي. Taboqot ul-umam. - Bayrut. 1912. - B.53. (arab tilida)

Platon va Aristotel ta'limotiga borib tutashsa, ikkinchi tomonida Sharq islom ma'rifati turadi.

Farobiyning "Ihso al-ulum va-ta'rif" ("Ilmlar san'ati va ta'riflari") nomli risolasida o'ttizdan ortiq fan sohasining tasnifi keltirilgan. Xususan, asarda she'riyat haqidagi qisqa mulohazalarini kitobning tilshunoslik va mantiq qismlarida keltiradi. Alloma bu risolada she'riy tafakkur qoidalarini tilshunoslik nuqtai nazaridan tushuntiradi. Forobiy fikricha, shoir ona tilining leksik-semantik boyligini yaxshi bilishi zarur.

Olimning qarashlariga ko'ra, inson fikr-mulohazalari (qiyoslar) besh turlidir:

1. Dalil, burhonli (mug'olata – g'alat, xato qiluvchi, yanglish-tiruvchi).

2. Jadaliy (dialektik).

3. Sufastoiy (Sofistik).

4. Xitobiy (ritorik).

5. She'riy (poetik) fikr-mulohazalar farqlanadi.

Shundan so'ng Forobiy inson fikr-mulohazalari besh turi haqida tushuncha beradi: "Qiyoslar ham, umuman olganda, mulohazalar ham boshqa turlarga bo'linishi mumkin. Aytishlaricha, mulohazalar yo butunlay rost, yo bo'lmasa butunlay yolg'on bo'lishi ham mumkin. Yo buning teskarisi yoki to'g'ri va yolg'on me'yorida bab-baravar bo'lishi mumkin. Butkul rost mulohaza, har so'z, burhoniy-isbotli deb ataladi. Bordi-yu, uning butunlay rost tomoni ko'proq bo'lsa, u holda jadalli - dialektik bo'ladi. Bordi-yu rost va yolg'on ikkovi teng kelib qolguday bo'lib qolsa, u holda xitobiy – ritorik bo'ladi. Rost butunlay kamayib boraversa, u holda sufastoiy – sofistlik bo'ladi, butunlay yolg'on bo'lsa, u holda uni hech shubhasiz, she'riy deb ataladi. Ushbu qismlarga bo'linishidan ko'rinishicha, she'riy mulohaza na isbotli, na dialektik, na xitobiy-ritorik va na sofistlikdir. Shu bilan birga, u sulujismus-sillogizmga yoki unga qaram bo'lgan navlarning biriga borib taqaladi, ya'ni "qaram bo'lgan nav'lar" deyishimdan ko'zlangan maqsadim istiqro-induksiya, misol-analogiya, farosat-intuisiya va shunga o'xshash narsalar bo'lib, ularning mantig'i quvvatida o'sha qiyos – sillogizmnining kuch-quvvati bo'ladi..."⁶⁰

Alloma she'r yozish qonun-qoidalarini haqida to'xtalar ekan, poetik ijodga xos tipologik xususiyatlarga tayanib quyidagicha yozadi: "She'riy so'zlarga kelsak, – deydi mutafakkir, – ular suhbat vaqtida tilga olingan narsani va yo holatni, afzallik yoki kamlikni yanada aniqroq, ravshanroq

⁶⁰ Forobiy. Shoirlarning she'r yozish san'at qonunlari haqida. – T. 1979, – B.41.

virlash, kuchaytirish uchun qo'llaniladi. Bu ham (she'riy tafakkur n) go'zallik va chirkinlik, yuksaklik va tubanlikni yoki shu kabi yot hodisalarini) tasvirlashdir".

Forobiyning "She'r san'ati" asarida Arastu "Poetika"sidagi imesis" nazariyasiga tayanib, quyidagilarni aytadi:

"Baytlardagi so'zlardan tushuniladigan ma'nolar o'sha so'z ayotgan narsa va hodisalarga o'xshaydigan – taqlidiy bo'lmog'i ak. She'riy so'zlarni his etgan vaqtimizda, ruhimizda hosil bo'lgan ol (tasavvur)ning o'xshashi tasvirlangan bo'lsa, go'yo o'sha 3rdagi) o'xshash narsaning o'zini ko'rganday his qilamiz"⁶¹. hammad Forobiy bu yerda Arastu "Poetika"sini sharhlayotgan lsa-da, "Ilmlarning xosiyatlari" asarida she'riyatning asosiy uniyati, tamoyili – "mimesis" (hayotga o'xshatish – taqlid san'ati) 1ligini tasdiqlaydi.

Alloma bu fikrini yanada kengroq tushuntirib, shunday deydi: "Agar she'rda xushlanmaydigan (yoqimsiz) narsaning tasvirini o'qib, ko'z mizga keltirsak, bu xunuk narsa faqat surat (xayoliy) ekanligini 1k ham, ruhimizda unga nisbatan nafrat, jirkanch hislar uyg'onadi va an uzoqlashgimiz keladi, – deydi alloma, sababi – odamlar incha o'z mulohaza-o'ylari va ilmiy bilimlariga qarab emas, balki tasavvurlari bo'yicha ish qiladilar, garchi qilayotgan ishi o'y- 1haza va ilmiy bilimlariga zid kelsa ham. Odatda suhbatli 1shalarda narsalarni yoki ish-harakatga o'xshash holatlarni tasavvur nida shu holatlarga tushadi"⁶².

Shundan tashqari, olim "Shoirlarning she'r yozish san'ati qonunlari da" asarida shoirlarga ta'rif berib, ularni "taqlidchi" deb ataydi va 1chilarni sofist(faylasuf)lardan farqlash kerakligini uqtiradi. Buni 1agi hayotiy misollarda aytib o'tadi: "Sofistning maqsadi bilan 1chining maqsadi bir-biridan farq qiladi. Sofist eshituvchini g'alatga b, haqiqatga to'g'ri kelmaydigan nuqsonli narsalarni ko'z oldiga 1ib qo'yadi. Hatto u mavjud narsani nomavjud deb, nomavjud larni esa mavjud deb tasavvur qildiradi.Taqlidchi bo'lsa narsa vurining teskarisini emas, balki unga o'xshashini tasavvur qildiradi. 1undayki, o'z joyida jim turgan kishi shunday holatga tushsa, go'yo 1at qilayotganday bo'ladi. Masalan, kemaga mingan kishi kemadan 1o qirg'oqda qolganlarga qarasa, yoki yoz chog'ida osmondagi oy va 1zlarga tez yurayotgan bulutlar ostidan qaralsa, shunday bo'ladi.

biy. Shoirlarning she'r yozish san'at qonunlari haqida. – T. 1979, – B.13.
a kitobdan. – B.13.

Bunday hol odamlarning hislarini chalgʻitadi. Ammo koʻzimizga yoki yaltiroq silliq jismga qaragan kishining holi xuddi shunday boʻladi, unga nazar tashlab, oʻsha narsalarga oʻxshash narsani koʻrayotganday tuyuladi, mulohazalar boshqa qismlarga ham boʻlinishi mumkin. Xullasi kalom, bu shulardan iborat: mulohaza yo qatʻiy, yo qatʻiy emaslikdan holi boʻlmaydi. Bordiyu, agar u qiyosiy boʻlsa, u holda bilquvvat uning tabiatidan boʻladi, yo boʻlmasa bilfeʼl-harakatidan boʻladi. Bordiyu, agar uning tabiatidan boʻlsa, u holda yo istiqro (induktiv) boʻladi, yo boʻlmasa mulohaza tamsiliy (analogiya) boʻladi. Tamsil esa, koʻpincha, sheʼr sanʼatida ishlatiladi. Bundan ayon boʻlishicha, sheʼriy mulohaza tamsil analogiyaga kiradi”.⁶³ Bu fikrlar Forobiy davrida muhim kashfiyot edi.

Sheʼriy, poetik mulohazalar, Arastu fikricha, tasvirlanmish hayotning xilma-xilligi bilan, yaʼni, hayotning qaysi jihatlarini, qanday xarakterlarni tasvirlashi bilan ham farqlanadi. Yaʼni shoir sheʼriy mulohazalarida poetik tafakkurning qaysi turiga murojaat qilishi uning ijodiy niyati, poetik gʻoyasi bilan bogʻliqdir. Shu sababli, komediya hozirgi vaqtda (Arastu vaqtida) yashaganlardan yomonlarini, tragediya esa, yaxshiroq kishilarni ifoda etadi. Forobiy ushbu fikrlarga qoʻshimcha qilib, “Ular (sheʼr tadqiqotchilari) sheʼrlarni (maʼnolariga qarab) turli navlarga, chunonchi hajviya (satira), madhiya, mufoxara (yoki faxriya), lugʻz-topishmoqli sheʼrlar, kulgili (komik), gʻazaliyot, vasfiy sheʼr hamda kitoblarda topilishi qiyin boʻlmagan boshqa navlarga boʻladilar”, deb yozadi “Shoirlarning sheʼr yozish sanʼat qonunlari haqida” asarida.

ABU ALI IBN SINO

Ibn Sino oʻz davridayoq dunyo tan olgan qomusiy mutafakkir sifatida eʼtirof etilgan. Yoshligidayoq Qurʼoni Karim maʼrifati bilan oshno boʻlgan ibn Sino oʻzining sertarmoq faoliyati bilan dunyo ilmfanida oʻchmas iz qoldirgan. Ibn Sino (Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sino) hijriy 370 (milodiy 980) yilda Buxoroning Afshona (hozirgi Isfana) qishlogʻida tugʻilgan. U yoshligidanoq oʻtkir zehni va ilmga qiziqishi bilan hammani lol qoldirardi. Ibn Sino An-Notiliy qoʻlida tarbiya oladi. U astronomiya, falsafa, matematika, fizika, kimyo, tibbiyot, mantiq, adabiyot, mineralogiya va boshqa fanlar bilan shugʻullangan. 10 yoshida Qurʼonni yod olgan, 16 yoshdayoq atoqli tabib boʻlgan. U Buxoro amiri Nuh ibn

⁶³ Forobiy. Shoirlarning sheʼr yozish sanʼat qonunlari haqida. – T. 1979, – B.64.

Mansurni davolab, saroyning boy kutubxonasidan foydalanish huquqini qo'lg'a kiritgan.

Ibn Sino dunyo tan olgan buyuk tabib bo'lishi bilan bir qatorda yetuk faylasuf hamdir. Uning falsafiy-estetik g'oya va qarashlari jahon madaniyati erishgan yutuqlar qatoriga kirdi. Mutafakkir o'zining falsafa, adabiyot va san'at haqidagi qarashlari bilan poetik ijodga doir salmoqli asarlar qoldirgan. Ibn Sino ijodidagi o'ziga xos xususiyatlardan biri asarlarida o'z davrining juda ko'p ilg'or g'oyalarini aks ettirgan.

Shuningdek, alloma ma'rifatparvar shoir ham edi. U o'zining tibbiyot haqidagi asarlarini she'riy shaklda bayon qilgan. Ibn Sino bu dostonlarini aruzning rajaz vaznida yozgan bo'lib, ularni ba'zan urjuzalar deb ham nomlashgan. Undan tashqari, falsafiy she'rlar ham yozgan, bu borada uning yigirma bayt, ya'ni qirq misralik nafs-jon haqidagi mashhur she'ri ham bor. Ibn Sinoning bu she'ri kichik hajmli bo'lishiga qaramay, ko'p faylasuflar unga sharhlar yozishgan, u bir necha bor nashr ham etilgan.

Mutafakkir o'zining poetika ilmiga oid qarashlarini "She'r san'ati" (Qohira, 1966) nomli asarida keltirgan bo'lib, u to'rt qismdan iborat bo'lgan "Kitob ash-shifo" asarining tarkibiga kiradi. Ibn Sino o'z navbatida "She'r san'ati" asarini sakkiz bobga ajratadi va ularning har birini fasl deb ataydi.

Birinchi faslni muallif shunday ataydi: "She'r haqida umumiy tushuncha, she'riy forma hamda yunon she'r navlari haqida". Bu faslda olim, umuman, she'riyatga baho beradi, uning tuzilishi, shakllariga to'xtaydi. Ikkinchi fasl she'rda tema va taqlid masalasiga bag'ishlanadi. Uchinchisi esa "She'rning dastlab paydo bo'lish kayfiyati va she'r turlari haqida" deb ataladi. To'rtinchisi "Baytlar o'lchovining maqsad – g'arazlar bilan munosabati va xususan, tragediya haqida, tragediya bo'limlari bayoni" deb nomlanadi. Beshinchisi "She'r, xususan, tragediya tuzilish tartibi, unda ishlatiladigan eposga xos bo'lgan obrazli gap bo'laklarni haqida" deb atalgan. Oltinchi fasl boshidan oxirigacha tragediya qismlariga bag'ishlangan. Yettinchi faslda "She'r navlarida ishlatiladigan so'zlar va ularning mos kelishi tragediya va boshqa tur she'rlarning unga o'xshashi haqida", sakkizinchida esa "Shoirning ramchiligi to'g'risida va tragediyaning o'ziga o'xshash turlardan afzalligi haqida" kabi masalalarga to'xtalangan.

Ibn Sino nasriy asarlarida insonning botiniy olami, ma'naviy ziyofasini qalamga oladi. Insonga mikrokosm sifatida qarab, uning fe'l-tvori, his-tuyg'ularini ramziy obrazlar vositasida yoritadi. Inson

ruhiyatidagi ziddiyatlar, nafsning darajalari, ishq turlari haqidagi estetik qarashlari allomaning badiiy o'z ifodasini topgan uning mana shunday asarlaridan biri "Hayy ibn Yaqzon" qissasidir. Ibn Sino davrida qissa atamasi kichik prozaik asarni bildirgan. Ushbu asarni Abu Ubayd al-Juzjoniyning yozishiga qaraganda, Ibn Sino hijriyning 414-yili (milodiy 1023-yil) Hamadonga yaqin bo'lgan Farajdan qal'asida to'rt oy qamalib yotgan paytida yozgan. Shayx bu vaqtlarda 44 yoshlarda bo'lgan.

Bu qissa 1174-yilda Ibn Azro tomonidan she'riy yo'l bilan ibroniy tiliga tarjima qilingan bo'lib, "Hayy ibn Maqiz" nomi bilan mashhur bo'lgan. Bu tarjima 1736-yili Istambulda bosilgan. Ibn Sinodan o'n ikki yil keyin vafot etgan shogirdi Abu Mansur Husayn ibn Muhammad ibn Zaylo al-Isfahoniy ustodining bu asariga sharh bog'lagan. Undan so'ng "Hayy ibn Yaqzon" qissasini noma'lum bir kishiforschaga tarjima qilib, sharh yozgan. Bu tarjima sharhning bir nusxasi Toshkentda, O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomli Sharqshunoslik instituti kitob fondida ham saqlanmoqda. O'rta asrlarda faylasuflardan Ibn Tufayl va Shahabuddin Suhravardiylar Ibn Sinoning "Hayy ibn Yaqzon" qissasidan ijodiy foydalanib, shu nomda tamoman boshqacha, original asar yaratdilar.

"Hayy ibn Yaqzon" (Uyg'oq o'g'li Tirik) – ramziy-majoziy uslubda yozilgan qissasining bosh qahramoni – birinchi shaxs, ya'ni muallif obrazi bo'lsa, uning suhbatdoshi, hikoya qiluvchi – Hayy ibn Yaqzon – Uyg'oq o'g'li Tirik – Aqlidir. Qissadagi beshta aloqa bo'limi insondagi 5 sezgi– ko'rish, ta'm bilish, hidlash, eshitish, sezishdir. Bular kishi organizmida tabiatni tushunishda, munosabatda bo'lishda misoli bir xabarchidir. Ibn Sinoning bu qissasi ko'p jihatdan majoziy, ramziy bitilgan, kishilar fe'li atvorini o'z ichiga qamrab ololgan va hayotiy gaplardan mulohaza yuritadigan adabiy asar hamdir. Mana shu nuqtai nazardan qaraganimizda qissaning ikki sohada– ham falsafiy, ham adabiy sohada yozilganligini ko'ramiz.

Ibn Sinoning "At-Tayur" – "Qushlar" qissasidir. Bu asarda qushlar timsolida umumbashariy mavzuga murojaat qilingan. Ayniqsa, asar syujeti va kompozitsion qurilishi jihatdan orginaldir. Inson botinidagi ziddiyat va nafsning darajalari, ya'ni jon va haqiqat borasidagi qarashlari qushlarning ramziy tasviri orqali ochib berilgan. Keyinchalik sharq mutafakkirlari Farididdin Attor "Mantiq ut-tayr", Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" asarlari bilan bu yo'nalishdagi majoziy syujetning poetik talqini yanada mukammallashtirilgan. Asarning nomi "Risolat at-tayr" bo'lsa-da, ba'zan uni "Kitob shabaka va-t-tayr" ("Tuzoq va qush kitobi") deb

Mansurni davolab, saroyning boy kutubxonasidan foydalanish huquqini qo'lg'a kiritgan.

Ibn Sino dunyo tan olgan buyuk tabib bo'lishi bilan bir qatorda yetuk faylasuf hamdir. Uning falsafiy-estetik g'oya va qarashlari jahon madaniyati erishgan yutuqlar qatoriga kirdi. Mutafakkir o'zining falsafa, adabiyot va san'at haqidagi qarashlari bilan poetik ijodga doir salmoqli asarlar qoldirgan. Ibn Sino ijodidagi o'ziga xos xususiyatlardan biri asarlarida o'z davrining juda ko'p ilg'or g'oyalarini aks ettirgan.

Shuningdek, alloma ma'rifatparvar shoir ham edi. U o'zining tibbiyot haqidagi asarlarini she'riy shaklda bayon qilgan. Ibn Sino bu dostonlarini aruzning rajaz vaznida yozgan bo'lib, ularni ba'zan urjuzalar deb ham nomlashgan. Undan tashqari, falsafiy she'rlar ham yozgan, bu borada uning yigirma bayt, ya'ni qirq misralik nafs-jon haqidagi mashhur she'ri ham bor. Ibn Sinoning bu she'ri kichik hajmli bo'lishiga qaramay, ko'p faylasuflar unga sharhlar yozishgan, u bir necha bor nashr ham etilgan.

Mutafakkir o'zining poetika ilmiga oid qarashlarini "She'r san'ati" (Qohira, 1966) nomli asarida keltirgan bo'lib, u to'rt qismdan iborat bo'lgan "Kitob ash-shifo" asarining tarkibiga kiradi. Ibn Sino o'z navbatida "She'r san'ati" asarini sakkiz bobga ajratadi va ularning har birini fasl deb ataydi.

Birinchi faslni muallif shunday ataydi: "She'r haqida umumiy tushuncha, she'riy forma hamda yunon she'r navlari haqida". Bu faslda olim, umuman, she'riyatga baho beradi, uning tuzilishi, shakllariga to'xtaydi. Ikkinchi fasl she'rda tema va taqlid masalasiga bag'ishlanadi. Uchinchisi esa "She'rning dastlab paydo bo'lish kayfiyati va she'r turlari haqida" deb ataladi. To'rtinchisi "Baytlar o'lchovining maqsad – g'arazlar bilan munosabati va xususan, tragediya haqida, tragediya so'limlari bayoni" deb nomlanadi. Beshinchisi "She'r, xususan, tragediya tuzilish tartibi, unda ishlatiladigan eposga xos bo'lgan obrazli gap bo'laklarni haqida" deb atalgan. Oltinchi fasl boshidan oxirigacha tragediya qismlariga bag'ishlangan. Yettinchi faslda "She'r navlarida ishlatiladigan so'zlar va ularning mos kelishi tragediya va boshqa tur he'rlarning unga o'xshashi haqida", sakkizinchida esa "Shoirning amchiligi to'g'risida va tragediyaning o'ziga o'xshash turlardan fزالligi haqida" kabi masalalarga to'xtalangan.

Ibn Sino nasriy asarlarida insonning botiniy olami, ma'naviy iyofasini qalamga oladi. Insonga mikrokosm sifatida qarab, uning fe'l tvori, his-tuyg'ularini ramziy obrazlar vositasida yoritadi. Inson

ruhiyatidagi ziddiyatlar, nafsning darajalari, ishq turlari haqidagi estetik qarashlari allomaning badiiy o'z ifodasini topgan uning mana shunday asarlaridan biri "Hayy ibn Yaqzon" qissasidir. Ibn Sino davrida qissa atamasi kichik prozaik asarni bildirgan. Ushbu asarni Abu Ubayd al-Juzjoniyning yozishiga qaraganda, Ibn Sino hijriyning 414-yili (milodiy 1023-yil) Hamadonga yaqin bo'lgan Farajdan qal'asida to'rt oy qamalib yotgan paytida yozgan. Shayx bu vaqtlarda 44 yoshlarda bo'lgan.

Bu qissa 1174-yilda Ibn Azro tomonidan she'riy yo'l bilan ibroniy tiliga tarjima qilingan bo'lib, "Hayy ibn Maqiz" nomi bilan mashhur bo'lgan. Bu tarjima 1736-yili Istambulda bosilgan. Ibn Sinodan o'n ikki yil keyin vafot etgan shogirdi Abu Mansur Husayn ibn Muhammad ibn Zaylo al-Isfahoniy ustodining bu asariga sharh bog'lagan. Undan so'ng "Hayy ibn Yaqzon" qissasini noma'lum bir kishiforschaga tarjima qilib, sharh yozgan. Bu tarjima sharhning bir nusxasi Toshkentda, O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomli Sharqshunoslik instituti kitob fondida ham saqlanmoqda. O'rta asrlarda faylasuflardan Ibn Tufayl va Shahabuddin Suhravardiylar Ibn Sinoning "Hayy ibn Yaqzon" qissasidan ijodiy foydalanib, shu nomda tamoman boshqacha, original asar yaratdilar.

"Hayy ibn Yaqzon" (Uyg'oq o'g'li Tirik) – ramziy-majoziy uslubda yozilgan qissasining bosh qahramoni – birinchi shaxs, ya'ni muallif obrazi bo'lsa, uning suhbatdoshi, hikoya qiluvchi – Hayy ibn Yaqzon – Uyg'oq o'g'li Tirik – Aqlidir. Qissadagi beshta aloqa bo'limi insondagi 5 sezgi– ko'rish, ta'm bilish, hidlash, eshitish, sezishdir. Bular kishi organizmida tabiatni tushunishda, munosabatda bo'lishda misoli bir xabarchidir. Ibn Sinoning bu qissasi ko'p jihatdan majoziy, ramziy bitilgan, kishilar fe'li atvorini o'z ichiga qamrab ololgan va hayotiy gaplardan mulohaza yuritadigan adabiy asar hamdir. Mana shu nuqtai nazardan qaraganimizda qissaning ikki sohada– ham falsafiy, ham adabiy sohada yozilganligini ko'ramiz.

Ibn Sinoning "At-Tayur" – "Qushlar" qissasidir. Bu asarda qushlar timsolida umumbashariy mavzuga murojaat qilingan. Ayniqsa, asar syujeti va kompozitsion qurilishi jihatdan originaldir. Inson botinidagi ziddiyat va nafsning darajalari, ya'ni jon va haqiqat borasidagi qarashlari qushlarning ramziy tasviri orqali ochib berilgan. Keyinchalik sharq mutafakkirlari Farididdin Attor "Mantiq ut-tayr", Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" asarlari bilan bu yo'nalishdagi majoziy syujetning poetik talqini yanada mukammallashtirilgan. Asarning nomi "Risalat at-tayr" bo'lsa-da, ba'zan uni "Kitob shabaka va-t-tayr" ("Tuzoq va qush kitobi") deb

ham atalib kelingan. Bu asarga dunyoda juda ko'p tillarda sharhlar yozilgan. Ilk bor asarga Umar ibn Sahlon Soviy (1145-yilda o'lgan) murojaat etib, uni fors tilida sharhlagan. Undan keyin Sharqda unga juda ko'p sharhlar bitilgan.

Ibn Sinoning "Salomon va Ibsol" va "Yusuf" qissalari ko'p yillar lavomida tadqiq etilmagan. Ushbu asarda alloma bir odamning na'naviy qiyofasini ikki obraz orqali ifodalaydi. Masalan, Salomon bir nson bo'lsa, Ibsol shu insonning ma'rifiy, ruhiy darajasi. Ibn Sino Ibsol obrazida berilgan xislatlarni insonlarda ko'rmoqchi bo'ladi, shu sababli uni ulug'laydi. Insonning tabiatida bo'ladigan shahvoniy hislari Salomonning xotini obrazi orqali beriladi. Bunda go'yo istak, ya'ni otin aqlni (ya'ni Ibsolni) egallamoqchi bo'ladi. Lekin aql unga o'ysunmaydi. Shu jihatdan ham alloma Nasiruddin Tusiy Ibsolning otindan o'zini olib qochishi, aqlning o'z olamiga tortishidir, deydi. "Salomonning xotini, — deydi Tusiy yana, — nafs bilan birlashib etib, bir shaxsga aylangan, istak va g'azabga tortadigan badan quvvatlariga o'xshatmadir. Xotinning Ibsolga bo'lgan ishqisi esa uning oshqisi quvvatlarini egallagandek, aqlini ham egallashga bo'lgan tilishiga o'xshatmadir".

Ibn Sino insonlarni bilim va ma'rifatli bo'lishga, insoniylikning eng yaxshi xislatlarini o'zida aks ettirishga va inson degan ulug' nomga yiq bo'lishga chaqiradi.

Xullas, antik davr va Sharq mutafakkirlarining ilmiy-ijodiy faoliyati ziyadgilarda mujassamlashadi:

Birinchidan, G'arb va Sharq allomalarining adabiy-nazariy, estetik rashlari asrlar osha spiralsimon ko'rinishda Platondan Aristotelgacha, robiydan Ibn Sinoga qadar tipologik ma'no kasb etgan.

Ikkinchidan, mazkur allomalarning adabiy-nazariy qarashlarida ishtaraklik bilan birga, muayyan nuqtalarda o'ziga xos jihatlar ko'zga tlanadi.

Uchinchidan, ushbu qomusiy olimlarning estetik qarashlari turfa xil i-fan tarmoqlariga daxldorligi bilan bugungi kunda ham qimmatlidir.

To'rtinchidan, G'arb va Sharq allomalarining san'at haqidagi estetik ixtai nazarlari bugun va o'tmish adabiyotiga doir ilmiy-nazariy ashnlarni qiyosiy aspektda o'rganish imkonini beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Platon qarashlari haqida nimalarni bilasiz?
2. Aristotelning "Poetika" asari haqida gapiring.

3. Farobiy va Ibn Sinoning adabiy-nazariy qarashlari.
4. Sharq va G'arb mutafakkirlari adabiy qarashlaridagi mushtarakliklar.

Asosiy adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni./ Xalq so'zi. 2017 yil. 8 fevral. №28 (6722)
2. Mirziyoyev SH.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir //Xalq so'zi, 2017. 4 avg.
3. Beruniy A. Osorul boqiya (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar). – T.: Fan, 1968.
4. Boltaboyev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi 1,2-kitob. Toshkent. Mumtoz so'z. 2013.
5. Бычков В.В Эстетика познеантичности. М.: Наука, 1981. С. 82-83
6. Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari. Muallif. Janr. Xronotop. – Toshkent: G'.G'ulom, 2015.
7. Komilov N. Tafakkur karvonlari. T: Ma'naviyat, 1999.
8. Литература Древнего Востока / Под.ред.акад. Н.Конрада. – М.:Изд. МГУ, 1971.
9. Мережковский. Юлиан отступник.- М.,1989.
10. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. – Toshkent: O'zbekiston, 1997.
www.edu.uz
www.o'zbek adabiyoti.com.
Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.
[http:// dic / akademik / ru/ dic.nsf /](http://dic/akademik/ru/dic.nsf/)
[http:// diction. chat/ ru /](http://diction.chat/ru/)
[http:// top/ mail. ru/ jimp. Fromq1551453](http://top/mail.ru/jimp.Fromq1551453)

SHARQ VA G'ARB ADABIYOTIDA O'RTA ASRLAR MASALASI

REJA:

1. *O'rta asrlar adabiyoti tushunchasi.*
2. *O'rta asrlarda diniy qarashlar va adabiyot munosabati masalasi.*
3. *Sharq va G'arb o'rta asrlar adabiyoti.*
4. *O'rta asr Yevropa adabiyotida epos va drama.*

Tayanch tushunchalar: *Injil, masixiylik (xristian) dini, islom dini, samoviy kitoblar, misteriyalar, liturgik teatr, karnaval madaniyati, turbadur lirikasi, ritsarlik romanlari, kurtuaz lirikasi.*

Sharq va G'arbda o'rta asrlar madaniyatini o'rganish "Qiyosiy adabiyotshunoslik" fanining dolzarb muammolaridan sanaladi. Sharq va G'arbda o'rta asrlarni davrlashtirishga oid qarashlarning turlichaligi hamda bu ikki mintaqadagi ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ma'rifiy sohalaridagi o'zgarishlarning tipologik xususiyatlarini belgilash o'ta murakkabdir. O'rta asrlar sovet tarixi va adabiyotshunosligida ijtimoiy formatsiyalarga tayanib davrlashtirilgan. Unga ko'ra o'rta asrlargacha bo'lgan davrni "Quldorlik davri" deb nomlangan bo'lsa, o'rta asrlarga nisbatan "feodalizm" istilohi qabul qilingan. Ya'ni quldor xo'jayin va erik yer egasini ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy sohalarida o'zgarishlarni belgilovchi odam sifatida ko'rishgan. Biroq o'rta asrlar davriga bunday rindashuv tarzi muammoning asl mohiyatini asoslashga ojizlik qiladi. Chunki materialistik nuqtai nazar, markscha dunyoqarash aslahalari o'rta asrlar masalasini butun bo'y-u basti bilan qamrab olish uchun aiflik qilar edi. Aslida, ateistik e'tiqod va darvincha ta'limot qarichlari ilan bu davrning ma'naviy va ma'rifiy holatini baholash "ko'lmakka armoq" tashlagandek gap. Ayniqsa, Sharq va G'arb o'rta asrlar davrini iyosiy o'rganishda va uning davriy chegaralarini belgilashda yaqqol amoyon bo'ladi. Aynan o'rta asrlar davri milodiy IV–V asrdan XIII–IV asrlargacha deb chegaralanishi yuqoridagi qarashlarga tayanib elgilangan. Bizningcha, Sharqda o'rta asrlar islomdan oldingi Johiliya avri bilan bog'liq bo'lsa, G'arb o'rta asrlari esa milodiy I asrdan oshlangan. G'arbda jaholat va inkvizitsiya davri deb baholangan o'rta asrlarda Sharqda, xususan, Hijoz yarimorolida jahon xalqlari a'naviyatining tamal mohiyati to'g'ri belgilangan islomiy ta'limot judga keldi. O'zining kitobiy asoslari jihatidan Alloh tomonidan nozil

qilingan Zabur, Tavrot, Injil kabi muqaddas manbalarga bog'langan, biroq "murakkab va tushunarsiz ilohiyotdan, uch sifatli ilohdan, "muqaddas shaxslar" va ularning suratlari oldidagi son-sanoqsiz ibodatlardan ko'ra yagona Allohga va Uning Payg'ambarlariga e'tiqod qiluvchi Islom dini" (L.Tolstoy)ning muqaddas kitobi Qur'oni karimning nozil qilinishi insoniyat ma'naviyatini, taqdirini o'zgartirib yubordi.

Sharq va G'arb o'rta asrlari xususida gap ketganda, avvalo, mazkur hodisa ikki mintaqada ham turli davrlarda yuz berganini yodda tutmoq lozim. Shundagina o'rta asrlar masalasining o'lkalardagi mushtarak va o'ziga xos jihatlari biroz bo'lsa-da oydinlashadi. Sharqda o'rta asrlar muammosi G'arbdagi kabi aniq o'lchov mezonlari fanda to'liq tan olinmagan bo'lsa-da, ko'p nuqtalarda mushtaraklik ko'zga tashlanadi. Tarixda o'rta asrlarning boshlanish va tugash nuqtasi nisbiy o'lchovlar bilan belgilansa-da, ushbu davrdan oldingi va keyingi asrlardagi sivilizatsiya o'zining yuksak cho'qqiga chiqqanligi bilan bir xillik kasb etadi. Mintaqalarda bunday jarayon bir paytda yuz bermagani sabab yer yuzida sivilizatsiya bir joydan ikkinchi joyga ko'chib almashib turgan. Bu borada G'arb o'rta asrlarga asos sifatida qaralsa-da, Sharq o'rta asrlarining yuzaga kelish omillari ham o'ziga xosligi bilan maxsus o'rganishni talab qiladi. G'arbdagi o'rta asrlar avvalida Yunon-Rim madaniyati ulkan davr sifatida e'tirof etilsa, Sharqda Shumer, Misr, Hind, Hitoy sivilizatsiyasiga ilk madaniyat o'chog'i sifatida qaraladi. Anglashiladiki, o'rta asrlar avvalida taraqqiy etgan madaniyatning zalolatga yuz tutishi ko'zga tashlansa, mazkur davr so'ngida esa buyuk uyg'onishga bo'lgan ma'naviy ehtiyoj tug'iladi. Ya'ni Sharq va G'arbdagi ham sivilizatsiyaning sekin-asta yemirilishidan o'rta asrlar davri boshlangan bo'lsa, mintaqalardagi ilk uyg'onish mujdalari ham ushbu davr bilan chambarchas bog'liq. Negaki, o'rta asrlarda ko'p sohalar turg'unlikka yuz tutishi natijasida jamiyatda qoloqlik, g'ayriinsoniy harakat va jaholatga qarshi isyon keng ko'lamda kurtak yozgan. Shu bilan birga, Sharq va G'arb o'rta asrlariga xos yana bir omil bu – ijtimoiy hayotda ilohiy xabarlarining o'zgartirilishi, diniy tafakkurning evrilishga yuz tutishidir. Masalan, Sharqda turli haykallarga sig'inish singari botil dunyoqarash, G'arbdagi nasroniylik ta'limotining o'zgartirilishi hal qiluvchi rol o'ynagan.

Xullas, Sharq va G'arb o'rta asrlari turli davrlarda yuz bergan bo'lsa-da, yuqoridagi kabi mushtarak jihatlari ko'zga tashlanadi. Mohiyatan ikki mintaqada ham o'rta asrlar davri turg'unlik, johiliyat, antigumanizm va fan-texnikaning orqaga ketishi kabi xususiyatlari bilan

ir-biriga yaqin keladi. Ushbu davrda ham din, an'ana va urf-odat abilar poetik ijod yo'nalishlarini belgilashda muhim rol o'ynagan. Ayniqsa, diniy syujetlar turli janrlar doirasida talqin qilingan. "Odam to va Momo Havvoning jannatdan quvilishi", "Hobil va Qobilning 'zaro ziddiyati", "Nuh to'foni" singari ilohiy xabar voqeligi o'rta asrlar dabiyyotining bosh mavzusiga aylangan.

Sharqda lirik turga mansub asarlarga munosabat o'zgachaligi sabab avr adabiyotining yetakchi janri sifatida ijtimoiy hayot tarzi va estetik arashlarni o'zida mujassam etgan. Umuman olganda, dunyo adabiyotida 'rta asrlar masalasini yoritishda Sharq madaniyatining taraqqiy etish moillarini hisobga olish muhim. Qur'oni Karimning nozil qilinishi harqni o'rta asrlardan buyuk uyg'onish sari borishga zamin hozirlagan. a'ni Alloh kalomiga muvofiq Sharq islom madaniyatining butun dunyo o'ylab yoyilishi ko'p mintaqalarda ijtimoiy hayotdagi turg'unlikning tok-chokidan sitilishiga sharoit yaratdi. Nafaqat Sharq, balki G'arb rta asrlarining barham topishida ham muhim rol o'ynadi.

Sharqda islom dinining yoyilishi bilan o'rta asrlardagi qator halarda yuz bergan turg'unlik barham topdi. Xususan, badiiy afakkur, madaniy hayot, diniy-falsafiy qarashlar takomilida ham ohiyatan yangilanish yuz berdi. Islom ma'rifatiga ko'ra insonni butun inot va mavjudotning egasi deb emas, balki barcha yaralmishlar qatori loh tomonidan yaratilgani va barcha maxluqotlar orasida aql va qalb atidan sharif qilingani hamda shu jihati bilan ijod qilishga iste'dodli 'lgani e'tirof etildi. Ilm va ijod namunalariga insoniyat aqliy va hissiy hmatining mahsuli deb qarash shakllandi.

G'arbda milodiy I asrda Iso alayhissalomga nozil bo'lgan samoviy obning o'zgartirilishi natijasida ko'plab sohalarda turg'unlik yuzaga ldi. Bunday o'zgarishlar G'arb o'rta asrlariga zamin hozirlagan edi.

Ma'lumki, xristian dinining rasmiy tus olishi osonlik bilan 'lmagan. 391–392-yillari imperator Feodosiy xristian dinini buyruq an rasmiylashtirgan bo'lsa-da, u 451-yilga kelibgina to'liq amalga iirildi. Endilikda bu din antik davr madaniyati, falsafasi va limotiga qarshi shafqatsiz kurashuvchi, faqat dinar boblari, Rim asi va cherkov manfaatini ko'zlovchi jangovor kuchga aylandi. qus tengligi –bu dunyoda azob chekkanlar narigi dunyoda rohatda 'ladilar, degan ta'limot ishlab chiqildi. Xristian dini Yevropa mlakatlarida feodaliz tuzumining tasdiqlovchi va oqlovchisiga, o'rta larning hukmron mafkurasiga aylandi.

V–XI asrlarda xristian dini sekin-asta ijtimoiy hayotning turli tomonlariga kirib borib, X asrga kelib yirik xalqaro siyosiy va madaniy kuchga aylandi, cherkov lotin tilini muqaddas til deb eʼlon qilish bilan antik madaniyatning merosxoʻri ham boʻlib qoldi. Agar xristian dinining dastlabki mafkurachilari (Origen, Tertullian, Avgustin) dunyo-qarashlarida antik davr falsafasi elementlari kuchli boʻlsa, XII–XV asrlarda Sharq madaniyati, ilm-fani, falsafasi, ular orqali qadimgi grek madaniyatining Yevropaga taʼsiri samarali boʻldi. VIII–XIII asrlar orasida Ispaniyadan tortib to Xitoy chegaralarigacha “Islom mamlakatlari” deb atalmish mintaqada yaratilgan ilmiy-falsafiy yutuqlar, texnik va tabiiy fanlar rivoji samarasini oʻzlashtirib, hayotga tatbiq etish uchun Gʻarbiy Yevropa xalqlariga kamida besh yuz yil zarur boʻldi. Yevropa madaniyati, ilm-fani, falsafasi va adabiyoti rivojini toʻgʻri anglab yetish uchun Sharq madaniyati va uning Gʻarbga taʼsirini anglamoq lozim.⁶⁴

Sharq va Gʻarbdagi bunday paradoksallik hodisa ikki mintaqaning oʻrta asrlariga oid mushtarak va oʻziga xos jihatlari oʻrganish ehtiyoji borligini anglatadi. Bizningcha, Sharq va Gʻarb oʻrta asrlarining mushtarak jihatlari haqida gap borganda quyidagilarni alohida taʼkidlash kerak:

1. Samoviy taʼlimotning oʻzgartirilishi va notoʻgʻri eʼtiqodning keng kurtak yozishi;

2. Ijtimoiy hayotda insonga boʻlgan munosabatning keskinlashishi va antigumanizmning kuchayishi;

3. Ijtimoiy, siyosiy, maʼnaviy-maʼrifiy sohalarda turgʻunlikning yuzaga kelishi;

4. Oʻrta asrlarda Sharqda sheʼriyat, Gʻarbda xalq qissalari va dostonlari, ritsarlik romanlar kabi janrlar taraqqiy etishi kabilar.

Bir guruh olimlarning ilmiy asarlarida Sharqda oʻrta asrlar adabiyoti Gʻarb oʻrta asrlar davriga tayanib talqin qilinadi. Biroq, Gʻarb oʻrta asrlar davrida Sharqda butun bashariyat uchun ilohiy maʼrifat kitobi Qurʼoni Karim nozil boʻlgan, yaʼni oʻrta asrlardan buyuk Uygʻonish davriga qadam qoʻyilgan edi. Shu bois Islomdan oldingi davr bilan Gʻarb oʻrta asrlarini qiyoslab oʻrganish maqsadga muvofiq. Inchunin, Sharq va Gʻarbda oʻrta asrlar adabiyotining yangilanish tendensiyalari johilona dunyoqarash va cherkov qonunlari doirasida yuz bergan edi.

⁶⁴Boltaboyev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi 1,2-kitob. Toshkent. Mumtoz soʻz, 2013. – B. 16.

Sharq va G'arbda o'rta asrlar adabiyotida diniy e'tiqodlarning ta'siri katta bo'lgan. Xususan, Sharqda buddizm, moniylik, otashparastlikning diniy ta'limotlar xalqlarning ma'naviy, ruhiy holatini aks ettirgan bo'lsa, G'arbda xristian cherkovi tomonidan davlat qilingan ta'limot tizimi adabiyot, ilm-fanda ham o'zining "depsingan izi"ni qoldirgan.

Tabiiyki, G'arbda antik davrdan o'rta asrlarga o'tish yer kurrasining arxa mintaqalarida bir xilda kechmagan. G'arbda, xususan, Rim imperiyasi va unga tobe mamlakatlarda Iso Masih tavalludi va uning payg'ambarligi, Rim qonunchiligi tomonidan xochga tortilishi masalasi uning eraning birinchi asrini boshlab berdi. Bu hodisa yer yuzining o'rtasidan ko'p mamlakatlari xalqlarining diniy e'tiqodlari, hayot tarzi va adabiyatini ko'pxudolikdan masihiylik sari o'zgartirib yubordi. *"Yangi asrning III–IV asrlarida Rim imperiyasining ikki: G'arbiy va Sharqiy imperiyalariga bo'linib ketishi, Yevropa shimolidan kelgan istogotlar va ostgotlar G'arbiy imperiyani bosib olishi, so'nggi imperator, valiahd Romulning Britaniyaga qochib ketishi, Sharqdan kelgan jangovar xunnlarning istogotlarga va ostgotlarga qarshi jang boshlab, G'arbiy Rimni tiklashga urinishi sho'rolar davridagi tarix hujjatlarida yozilmas edi. Darslikdagi suratlarda Rim maydonlarini zabt etgan haykallarni yiqitayotgan vandallarni xunnlari deb atashlar. Aslida, antik madaniyatni vayron etuvchilar – vandallar, istogotlar va istogotlar edilar"*⁶⁵.

Ilk O'rta asrlarda nasroniylik rasmiy din sifatida imperator Konstantin davrida e'lon qilingan. Bungacha va bundan keyin ham diniy mutafakkirlari antik madaniy merosni chuqur o'rganish asosida diniy ta'limot (Bani Isroil Payg'ambari Muso alayhisalomga nozil qilingan Qadimgi Ahd – Tavrot muqaddas kitobida) bayon qilingan, shuningdek Iso Masih hayoti va aytgan so'zlari bilan bog'liq Yangi Ahd Injil ta'limotidan boshlab antik ma'naviy merosni tanqid qilgan edi.

Natijada, G'arb o'rta asrlarida turli nuqtai nazarga ega olimlar toifasi shakllandi. Bir guruh olimlar Injil ta'limotiga ko'ra o'z qarashlarini ifodalashni qilgan bo'lsa, ikkinchi toifa olimlarning adabiy-estetik qarashlari davr ta'limotidan oziqlanardi. O'rta asrlarning dastlabki davrida diniylarning mutaassib bo'lmagan iste'dodli ulamolari (Arnobiy, Iulian, Laktantsiy) antik madaniyatga xos badiiy yuksak asarlar: qo'shiq, falsafa, geometriya, astronomiya, tibbiyot sohalaridagi

boyev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi 1,2-kitob. Toshkent. Mumtoz 13. – B. 8.

muvaqqiyatlar e'tirof qilingani holda qadimgi yunonlarning diniy e'tiqodlari chalkash va soxta ekanligini, ular yakka Xudo yaratgan tabiatning qudratli kuchlarini iloh deb sig'inishlarini keskin tanqid qildi.

Suriyalik masihiy faylasuf Tatian "Yunon faylasuflari ko'p maqtanmasinlar, ularning varvarlarga (yunon va rimlik bo'lmagan xalqlarga) mensimay qarashga haqlari yo'q. Ko'p fanlarni yunonlar o'sha "varvar"lardan o'rganib olganlar". Xususan, astronomiya ilmini Bobil olimlari, magiyani forslar, geometriyani misrliklar, yozuvni Finikiya olimlari kashf etgan. Orfey yunonlarni ashula aytish va she'r yozishga, toskanaliklar haykaltaroshlikka, frigiyaaliklar nay chalishga, misrliklar tarix yozishga o'rgatganlar.⁶⁶

Avreliy Avgustin – 354–430-yillarda yashagan nasroniy dinshunosi, cherkov xodimi bo'lgan. Keyinchalik esa nasroniylik tarixi falsafasining asoschilaridan biri sifatida faoliyat yuritgan. "U asarlarida "zamin shahriga "ilohiy shahar" – cherkovni qarshi qo'yadi. Saodatga erishish ilmini cherkovda deb biladi. Ayniqsa, uning 100 dan ortiq asarlari orasida avtobiografik xarakterdagi "Iqromoma" ham bo'lib, unda G'arb va Sharq falsafasini bog'lovchi ma'naviy rishtalar xususida so'z yuritiladi.

Avgustin adabiyot va san'at masalasiga dialektik yondashadi va san'at asari tarkibidagi adabiy to'qima (Avgustin iborasi bo'yicha – yolg'on)ning haqiqatga munosabatini belgilaydi: "Yolg'on–shuki, u haqiqatga nisbatan ijod etiladi, u qanday bo'lishdan qat'i nazar haqiqatga intiladi". Muallif nazdida, yolg'on ikki xil bo'lib, ularning birinchisi – tabiatan shunday tug'ilgan; ikkinchisi – tirik jonzo'tlar tomonidan ishlab chiqilgan. Bu so'nggisi ham ikki xil: amaliy – ataylab ishlatilgan yolg'on hamda zavq berish uchun o'ylab topilgan yolg'on. Poeziya, komediya, yumor va pantomima ana shu so'nggi turiga kiradi"⁶⁷.

Bunday qarashlar sekin-asta o'rta asrlar adabiyoti va san'atida aks eta boshladi. Ilk nasroniy faylasuflarining voqelik va san'atga doir qarashlarida yakkaxudolik nuqtai nazaridan Yunon-Rim mushriklarining san'at asarlarida Zevs, Apollon, Afina, Afrodita, Dionis, Ares, Poseydon kabi soxta ma'budlarga sig'inish, teatr san'atida, arxitektura-me'morchilikda va, ayniqsa, haykaltaroshlik va musavvirlikda ma'budlarni tasvirlab, ularga ibodat va qurbonlik qilish, antik

⁶⁶ Boltaboyev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi 1,2-kitob. Toshkent. Mumtoz so'z, 2013. – B. 9.

⁶⁷ Ko'rsatilgan manbadan. – B. 14.

san'atkorlikning butparaslikni keng yoyishga xizmat qilishi qattiq qoralanar edi.⁶⁸

Agar yangi madaniyat va yangicha dunyoqarash mavqeyini mustahkamlashga, eskisini esa saqlab qolishga intilish e'tiborga olinsa, bu holning o'zgarishsiz qolishi mumkin emas, ikkisi orasida keskin kurashlar kechishi muqarrar edi. Masalan, o'z davrining yirik notig'i-imperator Yulian (332-363) xristianlikning ashaddiy dushmani, antik madaniyat tarafdori bo'lgan. Yulian antik madaniyat mavqeyini saqlab qolish uchun ham imperatorlik, ham ijodiy faoliyatidan foydalangan. Jumladan, u xristianlarni quvg'in qilgan, Gomer, Platon kabi qadimgi yunon mualliflarining asarlarini ilohiylashtirishga, shu yo'l bilan xristian cherkoviga muqobil majusiy cherkovini yaratishga intilgan.

"Gomer, Yevripid va Platon asarlarining bilimdoni ruhoniy Ignatiy, Ezop masallarini lotinchada qayta bayon qildi, Odam Ato va Momo Havvoning jannatdan quvilishi haqida dostoni bilan shuhrat qozondi. Bu mavzuda keyinchalik ingliz shoiri Jon Milton "Yo'qolgan jannat" nomli asarini yozgan."⁶⁹

Sharq va G'arbda o'rta asrlar adabiyotining qamrov ko'lami quyidagi janrlarning taraqqiy etishi bilan belgilangan. Doston, qissa va ritsarlik romanlari, shuningdek, drama janri, trubadorlar va kurtuaz lirikasi hamda arab she'riyati kabilar o'rta asrlar badiiy adabiyotining ma'naviy qiyofasini aks ettirgan. Xususan, G'arbda "o'rta asrlar ritsarlik ideallarini aks ettiruvchi "Tristan va Izolda", "Roland haqida qo'shiq", "Sid haqida qo'shiq", "Sehrgar Faust" kabi dostonlar, qissalar, "Atirgul haqida roman" keng shuhrat qozondi. "Tristan va Izolda" qissasida ritsar o'z qiroliga xizmat qilish uchun dengiz safariga go'zal malika Izoldani podshoh nikohiga kiritish uchun olib borayotganida sehrli ichimlik – ishq eliksiri ta'sirida bir-birini sevib qoladilar. Tristan o'z qirol oldidagi ritsarlik burchini ham unutmaydi. Asarda sevishganlar qovushib, qirol ta'qibidan qochib, changalzor o'rmonlarga borib yashirinadilar. O'rta asrlar romantizm adabiyotining yorqin namunasi bo'lgan bu muhabbat qissasi jahonning juda ko'p tillariga tarjima qilingan"⁷⁰.

Yuriy Borev o'zining "Estetika"⁷¹ asarida keltirishicha, o'rta asrlarda poetika masalalari to'rt yo'nalishda talqin qilingan: 1. Asarning

⁶⁸Boltaboyev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi 1,2-kitob. Toshkent. Mumtoz so'z, 2013. – B. 24.

⁶⁹Ko'rsatilgan manbadan. – B. 35.

⁷⁰Boltaboyev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi 1,2-kitob. Toshkent. Mumtoz so'z, 2013. – B. 56.

⁷¹Борев Ю.Б. эстетика. Т.2. Смоленск: Русич, 1997.

grammatik jihatdan to'g'ri yozilganligi. 2. Majoziy (allegorik) talqinga e'tibor kuchayganligi. 3. Poetika qonunlarining axloqqa zid kelmasligi (axloqsizlikni targ'ib qilmaslik). 4. Anagogika, ya'ni tarbiyaviy jihatdan adabiy-estetik qarashlarning nasroniylik ta'limotiga muvofiq kelishi. Ushbu yo'nalishlar mantig'idan kelib chiqib, nazariyotchi olim o'rta asrlar san'atida kuzatilgan uch yo'nalishni aniqlaydi: 1. Sakral (muqaddas, ramziylik) yoki allegorik simvolizm. 2. Ritsarlik romantizmi ruhidagi san'at asarlari. 3. Karnaval naturalizmi. Bundan tashqari, mazkur davr adabiyotida nisbatan Qasr (saroy aslzodalari), shahar (mas., trubadurlarkabi) cherkovadabiyotimuayyansalmoqqaegabo'lganini ham qadimshunos olim Yarxo qo'lyozmalarida kuzatadi.

O'rta asrlar san'atida barcha yo'nalish va talqinlarda ham insoniyat tarixi insonni zolimlar zulmidan qutqarish uchun kurashlar tarixi bo'lgani ta'kidlanadi. Sakral simvolizm ruhidagi asarlarda kitobxon yoki tomashabin Iso va Payg'ambarlar kechmishi bilan hayratga solib, kuchli ruhiy ta'sir qiluvchi asarlar, mo'jizaviy bezaklar asos qilib olingan. Bu adabiyot qaysidir ma'noda antik mifologiya qarshisiga qo'yilgan qahramonlar bilan ish ko'rgan. Qudratli antik davr qahramonlari o'rni iztirobli va haqoratlangan shaxslar tasviri bilan almashinganini kuzatish mumkin.⁷²

Sharqda esa arab she'riyati johiliyat davrida ravnaq topgan edi. Islomgacha bo'lgan adabiyotda she'r yetakchi janr sanalgan. Islom dini adabiyotga bo'lgan munosabatning yaxshi va yomon jihatlarini aniqlab berdi. Xususan, islomdan oldin ijod qilganlarni Johiliyat shoirlari (Imriul-Qays, Zuhayr), johiliya davrida yashab, islomiyatda ijod qilgan shoirlar (hazrati Labid va Abu Zuayb kabi), "Tabaqai islomiya", ya'ni Islomning ilk davrida yashagan shoirlar (Farazdaq va Jarir kabi) va "muvaladin" deb atalib, yuqoridagilardan keyin yashab o'tgan shoirlar (Abu Tammom va Buxtariy) sifatida aytib o'tish mumkin.

Xullas, Sharq va G'arbda o'rta asrlar masalasini yoritishda, avvalo, mintaqalarda islom va xristian dinining vujudga kelishi hamda jamiyatning unga munosabatini e'tiborga olish lozim. Ikkinchidan, G'arb va Sharq o'rta asrlar masalasiga qiyosiy aspektda qaraganda ilmfanda va ijtimoiy hayotda turg'unlikning yuzaga kelishi, g'ayriinsoniy odatlarning ustuvorligi ko'zga tashlanadi. Uchinchidan, Sharqda o'rta asrlar islomdan oldingi davr bilan belgilansa, G'arbda xristian dinining ijtimoiy hayotda keng tarqalishi bilan boshlanganligin ta'kidlash o'rinli.

⁷²Boltaboyev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi 1,2-kitob. Toshkent. Mumtoz so'z, 2013. – B. 56.

To'rtinchidan, Sharq adabiyotidashe'riyat taraqqiy etgan bo'lsa, G'arbda dramaturgiya janrlarida yangi diniy syujetlar badiiy jihatdan talqin qilingan.

Savol va topshiriqlar:

1. Sharq va G'arb O'rta asrlar adabiyoti va diniy qarashlar mohiyati.
2. Nasroniy olimlarining borliq haqidagi qarashlari.
3. O'rta asr adabiyotiga oid asarlar haqida so'zlang.
4. O'rta asrlarda antik adabiyotga bo'lgan munosabat.
5. Ritsar lirikasi va Sharq adabiyotining aloqadorligi.

Asosiy adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni./ Xalq so'zi. 2017 yil. 8 fevral. №28 (6722)

2. Mirziyoyev SH.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir //Xalq so'zi, 2017. 4 avg.

3. Beruniy A. Osorul boqiya (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar). – T.: Fan, 1968.

4. Boltaboyev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi 1,2-kitob. Toshkent. Mumtoz so'z. 2013.

5. Бычков В.В Эстетика познеантичности. М.: Наука, 1981. С. 82-83

6. Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari. Muallif. Janr. Xronotop. – Toshkent: G'.G'ulom, 2015.

7. Komilov N. Tafakkur karvonlari. T: Ma'naviyat, 1999.

8. Литература Древнего Востока / Под.ред.акад. Н.Конрада. – М.:Изд. МГУ, 1971.

9. Мережковский.Юлиан отступник.- М.,1989.

10. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. – Toshkent: O'zbekiston, 1997.
www.edu.uz.

www.o'zbek adabiyoti.com.

Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

[http// dic // akademik // ru// dic.nsf //](http://dic//akademik//ru//dic.nsf//)

[http// diction. Chat// ru //](http://diction.Chat//ru//)

[http// top// mail. ru// jimp. Fromq1551453.](http://top//mail.ru//jimp.Fromq1551453.)

www. Lib.ru.

SHARQ VA G'ARB RENESSANS ADABIYOTINI QIYOSIY O'RGANISH

REJA:

1. *Renessans tushunchasi va uning mohiyati.*
2. *Sharq uyg'onish madaniyatining G'arbgga ta'siri.*
3. *G'arb uyg'onish adabiyotida tarjima adabiyotining o'rni.*
4. *Sharq va G'arb adabiyotida ishq talqini.*

Tayanch tushunchalar: *Renessans, Sharq mutafakkirlari, G'arb renessansi, tarjima adabiyot, "ishq" turlari.*

Uyg'onish davri jahon adabiyotshunosligida "Renessans" istilohi bilan yuritiladi. Jahon adabiyotida umumbashar, Sharq va G'arb hamda muayyan millat uyg'onish davri kabilarni tipologik aspektida o'rganish Qiyosiy adabiyotshunoslik fanining o'zak masalasi hisoblanadi.

Sharq va G'arb Renessans adabiyotini taqqoslab o'rganishda ikki jihatga e'tibor qaratish kerak: birinchisi, Sharq uyg'onish adabiyotida islom madaniyatining o'rni va G'arb Renessans adabiyotining cherkov tazyiqlaridan qutulib, antik davr madaniyatiga murojaat qilinishi nazarda tutilsa; ikkinchisi, Sharq uyg'onish adabiyoti negizida umumbashariy qadriyatlar talqin qilinsa, G'arb Renessans adabiyoti mohiyatida milliy fojia muammosi aks ettiriladi. Sharq va G'arb uyg'onishda adabiyoti jahon adabiyotshunosligining o'zak muammolaridan bo'lgan. Ko'p asrlar davomida Sharq adabiyotiga qadimgi yunon adabiyotining ta'siri o'rganilib, zo'rma-zo'raki tan oldirilgan bo'lsa, XX asr oxiri va XXI asrga kelib shumer hamda Misr madaniyatining antik davr sivilizatsiyasiga ta'siri haqida sharqshunos olimlar tomonidan maxsus tadqiqotlar e'lon qilindi. V.M.Jirmunskiy, S.N.Kramer, N.I.Konrad kabi olimlarning ilmiy izlanishlari natijasida ko'hna sharq madaniyatining dunyo sivilizatsiyasidagi hissasi oydinlashdi. Ya'ni, sharq va g'arb adabiyotini qiyoslab tatqiq etish borasida nafaqat qadimgi dunyo sivilizatsiyasi balki uyg'onish davri adabiyotini o'rganishda ham yagona to'xtamga kelingan emas. Mazkur muammo yuzasidan olimlar turli konsepsiyalarni ilgari surishgan. Ayrımlari G'arb Renessansining Sharq uyg'onish adabiyotiga asos bo'lgani haqida gapirsa, yana bir guruh tadqiqotchilar qarashlarida esa Sharq uyg'onish adabiyotining G'arb renessansiga ta'siri xususida fikr yuritadilar. Masalan, M.Mahmudov va H.Boltaboyev o'zining "Adabiy-estetik tafakkur tarixi" kitobida

yuqoridagi ikki qarashni rad etadilar va adabiy hodisalarni muayyan mintaqa doirasida o'rganish konsepsiyasini ilgari suradi. Bizningcha, harqanday adabiy hodisa mohiyatiga samoviy ma'rifat va ilohiy kitoblarbilanqiyosiaspektdaqaralsato'g'ribo'ladi. Negaki, ilohiy axborotni yer yuziga yuborilishi o'laroq insoniyatning saodat asri mukammal shaklda Sharq uyg'onish davri adabiyotining adabiy-estetik namunasi sifatida namoyon bo'ladi. Insoniyat tarixidagi eng oxirgi din sifatida islomning yuborilishi, mukammal ilohiy axborotning– Qur'oni Karimning tushirilishi dunyo adabiyotini taqqoslab talqin qilinishida asos bo'ldi. Bunday samoviy ma'rifat "arqon"i bashariyatning ibtidosidan intihosigacha bo'lgan vaqtни qamrab olishi bilan universallik kasb etadi. Ya'ni jahon adabiyotiga doir biron bir shoh asar yo'qki, mana shunday samoviy ma'rifat ziyosidan holi bo'lsin.

Albatta, bunday renessanslar davri adabiyoti mohiyatida bir qancha adabiy-tarixiy jarayonda yuz bergan o'zgarishlaroz aksinitopadi. Xususan:

- Islom ta'limotining keng yoyilishi va samoviy ma'rifatning ma'naviy hayotda aks etishi;

- Sharq va G'arb o'rta asrlarida yuz bergan ma'naviy inqirozning o'nglanishi;

- O'rta asrlarda tahqirlangan antik davr adabiyotini qayta o'zlashtirish;

- Ijtimoiy hayotda ilm-fan va texnikaning taraqqiy etishi kabilar turli mintaqalarda Renessans davri uchun yo'l ochdi.

Islom dini shakllanishi bilan ko'plab sohalarda o'zgarishlar yuz berdi. Ayniqsa, yarim ba'daviy arab elatlarining ilm-fan va madaniyati jadallik bilan rivojlandi. Ilohiy ta'limotdan xabardorlik, islom yetib borgan xalqlarning madaniyatini isloh qilinishi, arab tilining umummuloqot va ilm-fan tiliga aylanishi, musulmon dunyosida o'zga millat mutafakkirlarining turli sohadagi kashfiyotlari Islom renessansining umumbashariy ma'no kasb etishiga tayanch bo'ldi. Masalan, O'rta Osiyolik olimlar arab tili grammatikasiga oid ilmiy asarlar yaratdilar. Xususan, Abdulla Xorazmiy (vaf. 976), Mahmud Zamaxshariy (1074-1144), Yusuf Sakkokiy (1160-1229) kabi olimlar katta hissa qo'shdilar. Xalifalikda ilmiy izlanishlar erta, Umaviylar davridayoq boshlandi va ko'plab suryoniy olimlar xalifalar saroyida xizmat qildilar. Bular orasida Sever Sebaxt (XII), Jirjis Usquf, Ya'qub-Ruhaviy (640-702) kabi suryoniy olimlar Umaviylar davridayoq xalifalar saroyida grek tilidagi ilmiy va badiiy asarlarni suryoniy tilga

ag'dardilar. Xalifalik boshqaruvi Abbosiylar qo'liga o'tgandan so'ng islom ta'limotining geografik va madaniy chegarasi yanada kengaydi. Movarounnahrda yetishib chiqqan qomusiy olimlar dunyo ilm-fanini yuksaltirish bilan bir qatorda islom ma'rifatini ommaga tanishtirishda katta fidoyilik ko'rsatdilar. "Yaqin vaqtlargacha "arab fani" deb atalib kelingan, aslida esa, boshqa millat vakillari tomonidan arab tilida yaratilgan ilm-fanning yuzaga kelishida, Movarounnahr va Xurosondan chiqqan olimlar katta rol o'ynaganlar. Bular: Muhammad Muso Xorazmiy, Abu-Ma'shar al-Balxiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al-Farg'oniy, Yahyo ibn Mansur, Ahmad ibn Abdulloh al-Marvaziy (Dabash al-Dosib), Turk-al Xuttaliy, Marvarrudiy, Battoniy, Ma'sudiy, Dolid ibn Abdul Malik, Abbas ibn Said Javhariy, Abu Nasr Mansur ibn Iroq, Abu Rayxon Beruniy, Abu Bakr ar-Roziy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy va boshqalardir"⁷³.

Falakkiiyot, tibbiyot, matematika va geografiya sohalari qatori Qur'on ilmi, hadisshunoslik, adabiyot va san'at Sharq mutafakkirlarining adabiy va ilmiy asarlarida chuqur tadqiq etilib, ularga oid ilmiy risolalar yozildi. O'rta Osiyolik olimlar islom ma'rifati bilan antik davr va qadimgi Sharq madaniyatini keng o'rganib ilm fanga tatbiq qilganlar. Vaqt chig'irida toblangan yirik asarlar dastlab arab tiliga, keyinchalik boshqa tillarga tarjima qilindi. Xususan, "Kalila va Dimna" asari arab tiliga tarjima etildi, astronomiyaga oid "Sindhind" asariga sharhlar yoziladi. Ingliz olimi J.Bernal rus tiliga ag'darilgan "Jamiyat tarixida fanning o'rni" asarida islom dunyosida ilm-fanning rivoji haqida shunday so'zlarni yozadi: "Yevropaning ko'pchilik qismi Rim imperiyasining halokatidan kelib chiqqan falokatga botib yotgan davrda... musulmon dunyosi ajoyib taraqqiyotni boshidan kechirayotgan edi. ...Musulmon olimlari... tarannum etuvchi, jonli til yaratdilar... Eron, Hindiston va Xitoy tajribalarini o'zlashtirib, bu olimlar grek matematika, astronomiya va meditsina fanlarining tor asosini kengaytirishga muvaffaq bo'ldilar, algebra va trigonometriya, optika asosini yaratdilar. Kimyo yoki alkimyoda ham musulmon fani hal etuvchi g'alabaga erishdi"⁷⁴. "Bayt-ul-hikma" olimlari astronomiya, jug'rofiya, matematika, tabiiy fanlar, falsafa bilan shug'ullangan. Grek tilidan Gippokrat, Aristotel, Porfiri, Yevklid, Galen, Arximed, Ptolomey kabi olimlar asarlarini arab tiliga tarjima qilganlar va ularga sharhlar yozganlar. Tarjima ishlari bilan qanoatlanmay, ilmiy ekspeditsiyalar

⁷³ Sulaymonova F. G'arb va Sharq. – T., O'zbekiston. 1997. – B.193.

⁷⁴ Sulaymonova F. G'arb va Sharq. – T., O'zbekiston. 1997. – B.195.

ham uyushtirganlar. Masalan, 830 yillarda Muhammad Muso Xorazmiy rahbarligida G'arbiy Hindistonga, keyinchalik Vizantiya, Xazariyaga ilmiy ekspeditsiyalar yuborilgan edi. A.Ahmedovning faraziga ko'ra, Xorazmiy hind raqam(sifra)lari bilan o'zi amalga oshirgan ekspeditsiya davrida tanishgan va matematika faniga kiritgan.

Shuni ta'kilash lozimki, ilm-fan, adabiyot faqat xalifalikning poytaxti bo'lgan Bag'doddagina emas, balki Movoraunnahrda oldindan madaniy an'analarga boy bo'lgan Xorazm, Marv, Buxoro, Samarqand, Balx kabi shaharlarida ham rivojlangan edi. Tabiiyki, bunday ulkan ma'naviy markaz G'arb ilm-faniga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi.

Birgina adabiy aloqalar ta'siri masalasiga e'tibor qaratsak, XII asr ilmiy asarlar, Xorazmiy, Forobiy, Farg'oniy, Ibn Sino, G'azzoliy, Ibn Rushd kabi olimlar va arab tili orqali qadimgi yunon faylasuflari va olimlari asarlarini lotin tiliga ag'darish asri bo'lsa, XIII asr badiiy nasriy asarlarni ispan tiliga tarjima etish bilan xarakterlanadi. Xususan, "Bonium yoki oltin taomlar", "Sirlar siri", "Sendebat", "Kalila va Dimna" va hokazo. Aragon qiroli Donishmand Alfons X davrida Kastiliyada lotin-arab instituti, Mursiyada tarjima maktabi tashkil etilgan.

XII asrning birinchi yarmida nasroniy diniga o'tgan yahudiy Pedro Alfons "Kliriklarga nasihat" (klirik – ruhoniylikka tayyorlanayotgan yosh yigit) asarini yozadi. Asarni dastavval arab tilida yozgan bo'lib, keyinchalik adib uni lotin tiliga tarjima qilgan. Asarning kirish qismida muallif o'zi haqida ba'zi ma'lumotlarni hamda mazkur kitobning yozilish sabablarini keltiradi. Asarning asosiy qismi esa bir arabning vafoti oldidan o'g'liga nasihatimiz voqealari bayonidan iborat. Bundan tashqari, o'ttizta hikoya asarning asosiy mazmuniga qistirma qilib berilgan bo'lib, ular o'qituvchining talabaga nasihatlarini shaklida yozilgan. Bu o'ttiz hikoyat haqida ispan olimi M.Menendes-i-Pelayo shunday yozadi: "O'ttiz hikoyatning har birining qayerdan olganini aniqlash qiyin... ammo bu XII asr kitobining XIII–XIV asrlarda paydo bo'lgan hikoyalar to'plamlari tarjimalari bilan muqoyasa qilganimizda shunday xulosaga keldik: aragonlik nasroniy keng ma'lum bo'lgan manbalar – "Kalila va Dimna", "Ayollar hiyla va firibgarliklari", "Sindbodnoma" kabi kitoblardan olganligi ma'lum bo'ldi".⁷⁵

Pedro Alfons hikoyatlarni III asr manbalaridan olgan ekan, ko'p o'rinda Sharq koloriti va nomlari, sharqona tushunchalarni saqlab qoladi. Xususan, Makka ziyorati, Misr tasviri, Misrlik savdogarlar,

⁷⁵ Sulaymonova F. G'arb va Sharq. – T., O'zbekiston. 1997. – B.198.

Luqmoni hakim va h.k. Shu bilan bir qatorda antik davr arboblari nomlari (Platon, Aristotel, Aleksandr, Sokrat) ham uchraydi, lekin bular ham Alfonsga arablar orqali ma'lum bo'lgan.

Pedro Alfons asari ispan, fransuz, olmon, ingliz, italyan, island tillariga tarjima qilingan va uning hikoyatlari turli xalqlar ijodkorlari tomonidan qayta ishlanib, yangidan yangi asarlar yaratilishiga asos bo'lgan. Pedro Alfonsning katta xizmati Sharq adabiyotiga xos ushbu janrni Yevropa adabiyotiga olib kirishi bo'ldi.

Xullas, Sharq va G'arb adabiyotida Rennensans muammosini qiyosiy o'rganish, avvalo, ushbu adabiy hodisani to'g'ri baholash imkonini bersa, ikkinchidan tarjimashunoslik, adabiy aloqa, adabiy ta'sir va jahon adabiyotiga xos umumnazariy tipologik xususiyatlarni oydinlashtiradi. Qadimgi Sharq va antik davr madaniyatini islom ta'limoti nuqtai nazaridan tatqiq etilishi Sharq islom adabiyotining G'arb madaniyatiga ta'siri odamga bo'lgan munosabatning o'zgarishi, umuminsoniy g'oyalarning badiiy adabiyotda kuylanishi hamda inson qalbi va qadrining birinchi planga chiqishi, din, millat, tilga bo'lgan e'tiborning yuksalishi, badiiy adabiyotda ifoda va shakl masalalarini yangilash bilan birga, an'anaviy detal, obraz va syujet kabi komponentlarining o'ziga xos tarzda poetik talqin etilishi Sharq va G'arb uyg'onish adabiyotining o'zak masalalarini yoritishda qo'l keladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Sharq va G'arb uyg'onish adabiyotining yuzaga kelish omillari xususida so'zlang.
2. Sharq va G'arb uyg'onish adabiyotidagi adabiy aloqalar.
3. Sharq allomalaridan kimlarning ilmiy-badiiy asarlari G'arbda tarjima qilindi?
4. Ibn Sino ijodining G'arb uyg'onish adabiyotiga ta'siri.

Asosiy adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni./ Xalq so'zi. 2017 yil. 8 fevral. №28 (6722)
2. Mirziyoyev SH.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir //Xalq so'zi, 2017. 4 avg.

3. Beruniy A. Osorul boqiya (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar). – T.: Fan, 1968.
 4. Boltaboyev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi 1,2-kitob. Toshkent. Mumtoz so‘z. 2013.
 5. Boltaboyev H. Sharq mumtoz poetikasi: Manba va talqinlar. – T.:O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
 6. Бычков В.В Эстетика позднейантичности. М.: Наука, 1981. С. 82-83
 7. Komilov N. Tafakkur karvonlari. T: Ma’naviyat, 1999.
 8. Литература Древнего Востока / Под.ред.акад. Н.Конрада. – М.:Изд. МГУ, 1971.
 9. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. – Toshkent: O‘zbekiston, 1997.
 10. Saidov U. Sharq va G‘arb:madaniyatlar tutashgan manzillar.– T.:Yangi asr avlodi, 2009.
 11. Fitrat A.Eng eski turk adabiyoti namunalari.– T.:O‘zdavnashr, 1927.
 12. A.Historyof Esthetics revised and enlarged by Katharine Evertt Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.
 13. Quronov D, Rahmonov B. G‘arb adabiy tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari (o‘quv qo‘llanma-xrestomatiya). – T., 2008.
 14. Forobiy Abu Nasr. Shoirarning she‘r yozish san’ati qonunlari haqida Sharq mumtoz poetikasi manbalari kitobida.– T.:O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
- www.edu.uz
- www.o‘zbek adabiyoti.com.
- http:// dic / akademik / ru/ dic.nsf /

UYG'ONISH DAVRI BADIY TAFAKKURI TIPOLOGIYASI

REJA:

1. *Sharq va G'arb uyg'onish adabiyotining tipologik xususiyatlari.*
2. *Sharq Uyg'onish adabiyotida doston va xamsachilik an'analari tipologiyasi*
3. *Uyg'onish davri nasrida Sharq va G'arb hikoyatlarining poetik vazifasi.*
4. *G'arb uyg'onish davri adabiyotida Servantes va Shekspir asarlarining o'rni.*

Tayanch tushunchalar: *Sharq va G'arb hikoyatlari, "Ming bir kecha", "Dekameron", "Don Kixot", badiiy syujet tipologiyasi, "universal odam", "ayollar emansipasiyasi".*

Uyg'onish davri o'ziga qadar o'tgan o'tmish tafakkurida yuz bergan adabiy-tarixiy hodisalarni istifoda qilishi hamda davr ehtiyoji o'laroq ijtimoiy hayotda ro'y bergan o'zgarishlarni aks ettirishi bilan tamomila yangi poetik ijoddir. Sharq va G'arbning adabiy-tarixiy jarayonida yuz bergan o'zgarishlarga turli omillar turtki bo'lgani bor gap. Biroq bu uyg'onish adabiyoti tafakkuriga xos tipologik xususiyatlar yo'q, degani emas. Tarjimashunoslik, adabiy aloqalar, adabiy ta'sir, sintetizm jarayoni va poetik tipologiya talabi kabi ma'rifiy hodisalar mahsuli o'laroq uyg'onish davri adabiyoti tafakkurida mushtarak jihatlar yuzaga keladi. Davrlar orasidagi tafovutni hisobga olmaganda ushbu mintaqalarning ijtimoiy va ma'naviy hayotida muayyan o'zgarishlar ko'zga tashlanadi. Mutaxassislar uyg'onish davri adabiyotiga doir 6 ta kriteriyni ajratib ko'rsatadilar. Gumanizm, universal odam konsepsiyasi, ayollar emansipasiyasi, uyg'onish realizmi, prototiplilik, peyzaj va yangi qahramon konsepsiyasi. Bularning dastlabki 3 tasiga umumestetik hodisa sifatida qaralsa, qolgan 4 tasiga adabiyot va san'atdagi yangiliklar nazarda tutiladi. Ammo uyg'onish davrining bu kriteriylari barcha estetik va adabiy hodisalarga birdek aloqadorligini ta'kidlash kerak. Har qanday uyg'onishdan oldingi davr turg'unlik, zalolat va tanazzul davri hisoblanadi. Sharqda islomdan oldingi davr Johiliyat davr,deb yuritiladi.Ushbu davrda odamlar turli narsa-buyumlardan yasab olgan but va sanamlarga sig'inishi, qullarga zug'um qilish, qizlarni tiriklayin ko'mish antigumanizmga keng yo'l ochgan bo'lsa, G'arb dunyosida Iso alayhissalomga nozil bo'lgan ta'limotning o'zgartirilishi,

xristian cherkovida inkvizitsiya armiyasini tashkil qilinishi va ular tomonidan odamlarga nisbatan o'tga yoqish, qo'l-oyoqlarini chopish, og'ir toshlar bilan bostirish kabi bir qancha shavqatsiz qiynoqlarga solish jazolarining qo'llanilishi jamiyatda insonparvarlik tuyg'ulariga putur yetkazdi. Sharq islom madaniyatida odam eng oliy yaratiq sifatida qadrlanishi G'arb uyg'onish davrida odamga bo'lgan munosabatning tubdan yangilanishi guma nizm masalasi yetakchi xususiyat sifatida namoyon bo'ldi. Sharq uyg'onish davrida islom dinining muqaddas kitobi – Qur'oni Karim mahsuli o'laroq jamiyatda universal odam konsepsiyasi vujudga keldi. Bir qancha sohalarida O'rta Osiyo va Xurosonda qomusiy olimlar yetishib chiqdi. Bir yigitga qirq hunar ham oz, deganlaridek, ijtimoiy va madaniy hayotda inson iqtidoriga bo'lgan munosabat G'arbda ham, Sharqda ham o'zgardi.

Uyg'onish davriga kelib, xristian cherkovi cheklovlaridan charchagan xalq dunyo ilm-fani bilan tanisha boshladi. "Dunyoviy ilm"larni o'rganishga ixtisoslashgan o'quv yurtlari tashkil etildi. O'g'il-qizlar teng ilm olish huquqiga ega bo'ldi. Bundan tashqari, Sharq va G'arb o'rta asrlarida ayollarga bo'lgan munosabat uyg'onish davriga kelib o'zgardi. Ayollar emansipasiyasi, ilm olishi, ularning erki masalasi mazkur davrning belgilovchi xususiyatlaridan biri hisoblandi.

Sharq uyg'onish davrida Farobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Qoshg'ariy, Rumi, Navoiy kabi allomalar tomonidan yozilgan asarlar umumbashariy ko'lamdaligi va vertikal olam ma'rifati bilan bog'liqligi anglashilsa, G'arbda Dante, Servantes, Rable, Shekspir, Bokachcho singari mutafakkirlar ijodida Rennesans realizmi prototiplik, peyzaj, yangi qahramon obrazi badiiy aks etgan. Bundan tashqari, Sharqda dostonchilik va xamsachilik an'analari uyg'onish tafakkurining tipologik qonuniyatlari mujassamlashgan. Ayniqsa, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Firdavsiyning "Shohnoma", Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiylarning "Xamsa"lari o'zining epik tafakkur qamrovi va Sharq islom ma'rifatini aks ettirishi bilan jahon uyg'onish adabiyotining durdona obidolari hisoblanadi. Sharqda bunday katta epik ko'lamdagi janrlarning yuzaga kelishida turk dunyosida "Qutadg'u bilig", forslarda "Shohnoma" asarining o'rni beqiyos sanaladi. Hatto, adabiyotshunoslik ilmida "Shohnoma" asarining Sharq adabiyotidagi ta'siri keng o'rganilgan. Ammo, "Qutadg'u bilig" haqida bunday fikrlarni aytish qiyin. Vaholanki, ushbu asar semantik struktur tuzilishi bilan "Xamsa" janriga yaqin turadi. Shu bois, "Qutadg'u bilig"ning jahon adabiyotiga ta'siri va asarning

umuminsoniy, tipologik mohiyatini haqqoniy yoritish bugunning dolzarb muammosi hisoblanadi.

“Qutadg‘u bilig”ga oid ayrim tadqiqotlarda Yusuf xos Hojib kitobi Nizomul Mulkning “Siyosatnoma”, Kaykovusning “Qobusnoma” asarlari bilan bir davrda yozilgani, mazmun va shakl jihatdan ularga yaqinligi ta’kidlanadi. Ammo, bizningcha, bunday fikrlarni to‘la tasdiqlash to‘g‘ri emas. Chunki Nizomul Mulkning “Siyosatnoma” asarida ko‘proq ijtimoiy, huquqiy, axloqiy masalalar tarixiy, ilmiy nuqtai nazardan talqin etilgan bo‘lsa, “Qobusnoma”, asosan, aqidaviy, axloqiy, ijtimoiy, maishiy mavzular talqiniga qaratilgan. Poetik shakl jihatidan esa bu ikki asar bilan “Qutadg‘u bilig” o‘rtasida jiddiy farq bor. Bundan tashqari, “Siyar ul-mulk” (“Siyosatnoma”) 1091-yilda – Yusuf xos Hojib asari yozilgandan 21–22 yil o‘tib, “Nasihatnoma” (“Qobusnoma”), pedagogika fanlari doktori Ulug‘bek Dolimovning qayd etishicha, “XI asrning 82–83 yillarida”,⁷⁶ ya’ni “Qutadg‘u bilig”dan 12–13 yil keyin yozilgan.

Bundan ham murakkabroq muammo “Shohnoma” va “Qutadg‘u bilig” muqoyasasida ko‘zga tashlanadi. Ya’ni Yevropa, fors, turk, rus olimlarining aksariyati, xususan, Fitrat va unga ergashgan ba’zi o‘zbekzabon adabiyotshunolar “Qutadg‘u bilig” asariga Firdavsiy “Shohnoma”si ta’sirini qayta-qayta urg‘ulaydilar. Bunda, asosan, ikki asar o‘rtasidagi vazn o‘xshashligi haqidagi dalilga tayanadilar, shundan boshqa aniq tipologik xususiyatlarni tahliliy ko‘rsatib berish masalasini ochiq qoldiradilar. Bu holat “Qutadg‘u bilig”ni nashrga tayyorlagan, turli nusxalarini solishtirib o‘rgangan Q.Karimovni ham, aftidan, qoniqtirmaydi. Olim o‘z e’tirozini quyidagicha ifodalaydi: “Ajablanarli yeri shundaki, “Qutadg‘u bilig” aruz vaznida yozilganligini e’tirof etuvchilarning deyarli barchasi ham bu asarning bevosita Shohnoma” ta’sirida yozilganligi, unda “Shohnoma” vazni aynan aks etganligi haqida gapirib, uning aruzda yozilishini yolg‘iz “Shohnoma” ta’siridan izlaydilar. Ularning bundan boshqa dalillari yo‘q. Jumladan, ular o‘z fikrlarining isboti uchun “Qutadg‘u bilig”dan loaqal bir-ikki baytni olib tahlil qilib bermaydilar. Biz bu yerda “Shohnoma” va Firdavsiyning “Qutadg‘u bilig” va Yusuf xos Hojibga ta’sirini inkor etmoqchi emasmiz, adabiy hamkorlik va o‘zaro ta’sir umume’tirof etilgan bir narsa, u o‘z yo‘liga, lekin “Shohnoma” mavzui bilan “Qutadg‘u bilig”

⁷⁶Dolimov U. Sharq pedagogikasining qomusi / Kaykovus. Qobusnoma kitobida. Forschadan Muhammad Rizo Ogahiy tarjimai. Nashrga tayyorlovchilar: S.Dolimov, U.Dolimov.-T.: “O‘qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.- B. 5.

mavzui mutlaqo bir-biridan farq qiladi. U mustaqil va salmoqli bir turk adibining ijodi ekanligini ham unutmash kerak”⁷⁷.

Mazkur masala yuzasidan adabiyotshunosning qarashlarini kengaytirib, quyidagi tezislarni keltirsak:

1. Agar “Shohnoma” Firdavsiygacha va uning davrida yashagan hukmdorlar haqida hikoya qiluvchi tarixiy-xronikal, diniy-mifologik, falsafiy-badiiy bir asar bo‘lib, butun asar mohiyati hukmdor shaxs (shoh)ga borib bog‘lansa, qator millatlar, insonlar hayoti hukmdor shaxsiyati orqali tasvirlansa, “Qutadg‘u bilig”dagi o‘zak muammoni “bilig” konsepsiyasi tashkil etadi. “Qutadg‘u bilig”ni o‘rgangan o‘zbek va boshqa millat adabiyotshunoslari aynan mana shu bosh muammo – “bilig” konsepsiyasi yuzasidan yanglish qarashni ilgari suradilar. “Bilig” so‘zini faqat “bilim”, “ilm” tushunchalari bilan izohlaydilar. Natijada asarning tub mohiyati borasida tor, biryoqlama fikr-xulosalar ilgari suriladi. Bu holat kitobning “Saodatga eltuvchi bilim” degan sarlavha ostida tadqiq etilishi va ommalashtirilishida ham yaqqol ko‘rinadi. Holbuki, qadim turkiylar tilida “bilig”, “bilga” so‘zlarining ma‘nosi faqat bilim yoki bilimli tushunchalari bilan cheklanmaydi. Shumer eposidagi Bilgamish, toshbitiklarda keladigan Bilga Xoqon atoqli otlarining dastlabki shakli sifat emas, turdosh ot bo‘lgan. Keyinchalik “bilga” deyilganda zamonasining ulug‘i tushunilgan. Natijada turdosh ot atoqli otga aylangan. Hukmdorlik, xalq himoyasi, millatni birlashtirishdek ulkan vazifalar yuklatilgan bu shaxslarning bilga atalishi bejiz emas. Turkiy adabiyotning eng qadimgi davridan taqriban XIII – XIV asrlargacha bo‘lgan og‘zaki va yozma namunalarida “bilig”, “bilga” so‘zlari juda ko‘p qo‘llanadi. “Devonu lug‘otit turk”da “bilig” so‘zi uch ma‘noni ifodalab keladi: 1) ilm, bilim; 2) hikmat; 3) aql.⁷⁸ “Navoiy lug‘ati”da esa bu so‘zga “bilim”, “ilm”, “aql” deya ma‘no berilgan⁷⁹. Bu o‘rinda har ikki lug‘at ham “bilig” so‘zini izohlashda muayyan cheklovlarga yo‘l berganini nazarda tutish lozim. Birinchi lug‘at muallifi – Mahmud Koshg‘ariy o‘z asarini muayyan so‘zning o‘z tarixiy zamon-makonida, turmush amaliyotida qo‘llangan ma‘nolarini izohlash tamoyiliga ko‘ra shakllantirgan. Ularning diniy, tarixiy, falsafiy va badiiy tafakkur kontekstida bajaridigan vazifalari, ma‘no ko‘lamlarini belgilashni maqsad qilib qo‘ymagan. “Navoiy lug‘ati”

⁷⁷Karimov Q. “Qutadg‘u bilig” asari haqida/ Yusuf xos Hojib. Qutadg‘u bilig kitobida.-T.: Fan, 1971.– B. 21-22.

⁷⁸Mahmud Koshg‘ariy. Turkiy so‘zlar devoni.-T.: Fan, 1960.– B. 367.

⁷⁹Navoiy asarlari lug‘ati. Alisher Navoiy asarlarining o‘n besh tomligiga ilova.-T.: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1972.– B. 118.

muallifi esa soʻzlarni, asosan, mumtoz adabiyot materiallari misolida izohlagan. Bunda ham koʻproq arabiy, forsiy va chigʻatoy turkiy tiliga oid soʻzlarga eʼtibor qaratgan. Mumtoz adabiyot, xususan, Navoiy asarlarida ishlatilgan qadim turkiy dialektlari, shevalariga doir soʻzlarni eʼtiborsiz qoldirgan. Soʻzlarning badiiy-kontekstual mohiyatini esa, umuman, hisobga olmagan. Xolbuki, diniy, falsafiy, badiiy matnlarda har bitta soʻz ulkan kontekstual sistemaning bir boʻlagi oʻlaroq maʼno tashiydi. Turli tarixiy-etimologik, badiiy-metaforik tovlanishlarini namoyon etadi.

Xuddi shu maʼnoda, Yusuf xos Hojib asaridagi “bilig” soʻzi universal koʻlamga egaki, 12814 misra (6407 bayt)lik ulkan hajmli asar maʼrifiy-badiiy konsepsiyasining bir soʻzda ifodalanishi bekorga emas. Qadim turkiy manbalar (“Bilgamish”, “Bilga Xoqon” va h.k.), xususan, “Qutadgʻu bilig” kontekstidan kelib chiqiladigan boʻlsa, “bilig” soʻzi ostida arabcha keng maʼnodagi “maʼrifat” tushunchasi, “bilga” soʻzi ostida esa maʼrifat egasi, yaʼni hakim, aliyim, oqil maʼnolariga qoʻshimcha ravishda Yaratganga yaqin, ilohiy va dunyoviy bilimlar sohibi, uch olam ilmidan bahramand shaxs maʼnolari yuzaga chiqadi. Tarixan maʼrifat tushunchasi ilk odam yaratilgan davrga borib taqaladi. U kunda hatto, bugun biz anglaydigan maʼnodagi zamon va makon tushunchasi ham mavjud emas edi. Zamonmakon tushunchasi faqat Odam alayhissalom yerga tushirilgan soniyadan eʼtiboran insoniyat turmishiga xos ilk mezon, dastlabki hayotiy vositalardan biri sifatida maydonga keldi. Birinchi odam yaratilib, unga barcha farishtalar sajda qilgan, faqat Azozilgina Ollohning bu hukmidan bosh tortgan vaqtga qadar faqat maʼrifat bor edi. Odam alayhissalom Ollohn tanigan, uning goʻzal ismlari, sifatleri, butun maxluqoti haqida bilim (bilig)ga ega boʻlgan, tom maʼnoda maʼrifat sohibi (turkiy tilda bilga) maqomiga erishgan edi. Ilk odamdagi bu holatni Navoiy “maʼrifatulloh” deb ataydi.⁸⁰ Azozil esa inson erishgan bu maqomga hasad qildi va laʼnatlangan iblisga aylandi. Bunday kulfatda qolishining sababi esa uning tabiatidagi jaholat edi.⁸¹ Demak, maʼrifat soʻzi mohiyatida ilohiy

⁸⁰ Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. MAT. Yettinchi tom. -T.: Fan, 1991. - B. 88.

⁸¹ Bu haqda qarang: Qurʼoni Karim. Oʻzbekcha izohli tarjima. Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur. -T.: Choʻlpon, 1992; Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Al-jomiʼ as-sahih. 2-jild. -T.: Musulmonlar bosh tahririyati, 1996; Kaykovus. Qobusnoma. Forschadan Muhammad Rizo Ogahiy tarjimasi. Nashrga tayyorlovchilar: S.Dolimov, U.Dolimov. -T.: “Oʻqituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006; Nizomulmulk. Siyosatnoma yoki Siyar ul-mulk. -T.: Adolat, 1997; Nosiruddin Burhonuddin Rabgʻuziy. Qissasi Rabgʻuziy. Nashrga tayyorlovchilar: E.Fozilov va boshq. -T.: Yozuvchi, 1990; Mirzo Ulugʻbek. Toʻrt ulus

kitoblar hamda bashariyat leksik zahirasida mavjud jami musbat (yaxshilik, ezgulik) tushunchalar, jaholat soʻzida esa barcha manfiy (yomonlik, yovuzlik) tushunchalar yotadi. Yusuf xos Hojib kitobiga asos boʻlgan “bilig” soʻzi xuddi shu nuqtai nazardan muallif badiiy konsepsiyasini ifoda etadi. “Bilig” tushunchasi asosida paydo boʻlgan “bilga” atoqli oti⁸² ham dastlab ilk maʼrifat sohibi – Odam (a.s.)ga nisbatan ishlatilgan. Yaratganning Odam (a.s.)dan keyin kelgan barcha elchilari ham xuddi shu sifat ostida tanilgan va tanitilgan. Elchilar kelishi uzilib turgan, Yaratguvchi nozil etgan kitoblardagi naqlar buzilib, ularga yolgʻon aralashgan (poleteizm, mifologiya, johiliya) davrlarda bu sifat ostida xalq eposi qahramoni – alp obrazi paydo boʻlgan. Boshqacha aytganda, alp Yaratgan elchilarining davrlar oʻtib unutilgan, miflashtirilgan, omma badiiy tafakkurida metaforiklashirilgan obrazlaridir. Shumer eposidagi Bilgamish⁸³, “Bilga xoqon” va boshqa epik asarlar, bitiklar bosh qahramonining qadim turkiy tilda “bilga” deb atalishi mana shunday maʼnaviy-maʼrifiy, madaniy-tarixiy, badiiy-etimologik asoslarga ega. Demak, Yusuf xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asari islom maʼnaviyati asosida shakllanib kelayotgan turkiy xalqlarning, Yaratgan – borliq (kosmos) – bashariyat uchligi, ragʻona muallif ongida sintezlashgan maʼrifiy-badiiy namunasidir.

2. “Shohnoma”ga qadim sharq, xususan, fors miflari, afsona, sotirlarga boy yarim tarixiy xronikalar asos boʻlib xizmat qilgan. E.E.Bertels “Shohnoma”ning tarixiy omillari haqida soʻz yuritarkan, sarda sosoniylar davriga kelib faqat ayrim parchalari, xalq ogʻzidagi afsonalari qolgan “Avesto” motivlari, omma xotirasidagi buddaviylik va diniylikka oid afsonalar, Oʻrta Osiyo va Eron hududlarida kuylangan ahramonlik ruhida qoʻshiqlarning oʻrni katta boʻlganini taʼkidlaydi. huningdek, Narshahiyning “Buxoro tarixi” asariga tayanib, qadim uxoro aholisi oʻrtasida mashhur boʻlgan “Afsungarlar yigʻisi”, Siyovush qasosi” singari qoʻshiqlarning “Shohnoma” syujetiga koʻchib

ixi. Fors tilidan B. Ahmedov, N.Norqulov, M.Hasaniylar tarjimasini. -T.: CHOʻlpon, 1994; isher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo /MAT. Oʻn oltinchi tom. -T.: Fan, 2000 va boshq. “Bilga” va “maʼrifatli” soʻzlari tor dunyoviy maʼnoda qoʻllanganda sifat funksiyasida keladi. nmo “ilohiy va dunyoviy ilmlar egasi boʻlgan zot” degan tushuncha endilikda bilgaga xos iyyan sifatni emas, bevosita maʼrifat sohibining oʻzini (shaxsini) ifoda etadi. Shu tariqa sifat dosh otga aylanadi (-U.J.).

asari ilk bor yevropalik tadqiqotchilar tomonidan topilib, badiiy muomalaga kiritilgani uchun ng nomi ham, bosh qahramon ham Gilgamesh boʻlib ketgan (- U.J.).

o'tganiga urg'u beradi⁸⁴. "Qutadg'u bilig"da esa biz mifga oid biror syujetni uchratmaymiz. Unda faqat "Qur'oni Karim" va tavhid mazmuni islomiy e'tiqodi tom, ilmiy qamrovi mukammal muallif tomonidan badiiy jihatdan yuksak saviyada talqin etiladi.

3. "Shohnoma" o'zining kompelyativ tabiati, xronikal syujetiga ko'ra turli maqsad-muddao, turli dunyoqarash va e'tiqoddagi qahramonlar hayotidan hikoya qiladi. Ularni birlashtirib turadigan yagona narsa asar kompozitsiyasidagi bosh bo'g'inni tashkil etuvchi "Shohnoma" ("Shohlar haqidagi bitiklar") degan sarlavhadir. Ammo bundagi shoh obrazlari ham turli-tuman: odil-zolim, sodda-ayyor, e'tiqodli-e'tiqodsiz, insonparvar-millatchi va h.k. Qizig'i shundaki, bu kabi turfa syujetlar, turfa qahramonlarning barchasi o'z yo'lida, o'z dunyoqarashiga ko'ra harakat qiladi. Jahon hukmdorlari haqida hikoya qiladigan bu asarda ularni umumbashariy qadriyatlar jihatidan umumlashtirib turuvchi yagona epik konsepsiya yaqqol ko'rinmaydi. "Qutadg'u bilig"da esa yagona qahramon badiiy talqini orqali ma'rifatli inson konsepsiyasi ilgari suriladi. Ko'pgina "Qutadg'u bilig" tadqiqotchilari tomonidan asardagi Kuntug'di (adl), Oyto'ldi (davlat), O'gdulmish (aql), O'zg'urmish (qanoat) obrazlari individual qahramon yoki muallif qayd etgan insonga xos sifatlarning konkret qahramon timsolida aks etishi tarzida talqin qilinadi. Umuman, asar konteksti bu talqinni ham inkor etmaydi. Hatto bu obrazlar individual holatda "Xamsa"dagi to'rt doston qahramonlariga ma'lum darajada yaqinlashadi. Deylik, Farhoddagi aql-zakovat, o'tkir mantiq, Majnundagi ishq yo'lidagi sabr-qanoat, Iskandardagi hukmdorlik va adolatda biz mazkur obrazlarga xos sifatlarni ko'ramiz. Shunga qaramasdan, Yusuf xos Hojib mazkur to'rt obraz orqali islom ma'naviyati bilan to'yingan, axloqda komil, amalida sobit ideal mo'min, asl islom kishisi obrazini talqin etgan degan fikr "Qutadg'u bilig" badiiy konsepsiyasini to'liqroq ifodalaydi.

4. "Shohnoma" qahramonlari harakatlanadigan xronotop maydonlari ham xilma-xil. Ayni xronotop shakllarini ko'proq qissasi bayon etilayotgan qahramon (shoh) mansub tarixiy-geografik, badiiy-mifologik hududlar belgilab beradi. Bunday xronotoplarning har biri boshqa-boshqa manzilga olib boradi. Bunga muallif ham, asardagi umumiy yo'nalish ham hukmini o'tkaza olmaydi. "Qutadg'u bilig"da

⁸⁴Qarang: Бертельс Е.Э. Фирдоуси / в кн.: Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы.-М.: Издательство восточной литературы, 1960.- С. 199.

esa to'rt qahramon timsolida aks etgan komil insonning tug'ilish – umr – o'limdan keyingi hayotdan iborat ulkan yo'li yagona, universal xronotop maydonini tashkil etadi. U ko'zlagan manzil ham aniq. Bu manzil alal oqibat muallif orzu qiladigan, uning idealidagi manzildir.

5. Nihoyat, "Shohnoma"da ko'proq shaxsiy (shohga xos), milliy (fors millatiga xos) muammolar, davlatchilik va saltanat ichki ishlariga doir nizolar, tor doiradagi dramalar, tragediyalar talqini yetakchilik qiladi. Xuddi mana shu – o'z millati bilan o'zga millatlar manfaati to'qnashgan – nuqtada muallif pozitsiyasi, ijtimoiy ideali ochiq ko'rinadi. "Qutadg'u bilig" o'zining diniy-ma'rifiy mohiyatiga ko'ra millat tanlamaydi. Unda, umuman, komillik yo'li, ma'rifatli odam ideali ustunlik qiladi. Muhimi, muallifning o'zi kitobda aytganlariga amal qilgan, ma'rifat saodati nima ekanini tushunib yetgan va buni o'zgalarga ham ravo ko'rgan kishi edi. "Xullas, (u, ya'ni Yusuf xos Hojib – U.J.) hamma-hamma sohalardan xabardor, bilim doirasi keng, asarida tilga olingan barcha xislat, fazilat, zakovat, ravish, atvor, yo'riq va hokazolarning barchasi o'zida mujassamlashgan ulug' siymodir..."⁸⁵ "Qutadg'u bilig" boshso'zida keladigan quyidagi jumlar ayni fikrlar isbotidir: "Bu kitobni tasnif qilib yozgan Balasag'un mavludlig' parhiz idisi er turur. (Ma'nosi: "Bu kitobni tartib beruvchi Balasag'un tug'ilgan, parhiz sohibi [ya'ni tiyilgan, sabr-qanoatli] kishidir")".⁸⁶

Ye.E.Bertelsning taxminiga ko'ra, Firdavsiy milodning 935/936 – 1020 yillari oralig'ida yashab o'tgan. "Shohnoma" esa, olimning aniq hisobi bo'yicha, 999 yilning 16 yanvar kuni tugallangan.⁸⁷ Yusuf Xos Hojib taqriban 1019 yilda tug'ilgan, mazkur asarini 1069 – 1070 yillarda yozib tugatgan.⁸⁸ Bu ikki asar orasini 70 – 71 yillik masofa ajratib turibdi. Nizomiy "Xamsa"sidagi birinchi doston esa 1180-yilda yozilgan. Demak, "Maxzan ul-asror" "Shohnoma"dan 181 yil, "Qutadg'u bilig"dan esa 110-111 yil keyin maydonga kelgan. Nizomiy dostoni vazn jihatidan har ikki asardan farq qiladi. "Shohnoma" va "Qutadg'u bilig" mutaqarib bahrida yozilgan bo'lsa, "Maxzan ul-asror" sari bahrida yozilgan. Nizomiy "Xamsa"sining birinchi (shuningdek,

⁸⁵Karimov Q. "Qutadg'u bilig" asari haqida/ Yusuf xos Hojib. Qutadg'u bilig kitobida.-T.: Fan, 1971.– B. 35.

⁸⁶Yusuf xos Hojib. Qutadg'u bilig. Nashrga tayyorlovchi: Q.Karimov.-T.: Fan, 1971.– B. 48-49.

⁸⁷Qarang: Бертельс Е.Э. Фирдоуси / в кн.: Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы.-М.: Издательство восточной литературы, 1960.- С. 169 – 238.

⁸⁸Qarang: Karimov Q. "Qutadg'u bilig" asari haqida/ Yusuf xos Hojib. Qutadg'u bilig kitobida.-T.: Fan, 1971.– B. 8.

Dehlaviy, Ashraf, Navoiy)dostonini “Shohnoma” bilan hech bir jihatdan bog‘lab bo‘lmaydi. “Xamsa”dagi Xusrav, shoh Bahrom va Iskandarga oid syujetlar faqat shakl e’tibori bilan ba’zi nuqtalarda uchrashadi. Ammo badiiy mazmun, metaforik talqin strukturasiga ko‘ra Firdavsiy asaridan tublicha farqlanadi. Chunki Firdavsiy Iskandari, asosan, shoh. Uning biografiyasi ham, muallif istagiga ko‘ra, eroniy hukmdorlar avlodi ekaniga guvohlik beradi. Xusrav, Shoh Bahrom, Iskandar obrazlari esa hali Nizomiy “Xamsa”sidayoq Firdavsiy qahramonlaridan ko‘p taraflama farqlansa,⁸⁹ Navoiyga kelib, tamomila o‘zgacha shakl-mazmun kasb etgan. Sharq islom epik tafakkur tizimida yaratilgan bunday asarlar bashariyat tarixidagi ulkan uyg‘onish adabiyotining tipologik xususiyatlarini o‘zida mujassam etgan. Shu sabab G‘arb uyg‘onish davrining buyuk siymolari ijodi ham Sharq uyg‘onish davrida yaratilgan obida asarlar ma’rifatidan oziqlangan, desak mubolg‘a bo‘lmaydi. Masalan, G‘arb uyg‘onish davri daholari Dante Allegeri ijodida ustoz va murid munosabati (“Ilohiy komediya”da Dante va Vergiliy), ishq talqini (Beatrichi timsolida), Vilyam Shekspir obrazlar timsolida sharqona nutqning poetik tasviri, Fransua Rable ijodida sayohat va yo‘l syujetining badiiy ifodasi, M.Servantes asarlarida qahramon obrazining botinidagi puchmoqlarni tasvirlash tarzi, Bokachcho asarlarida qadimgi Sharq hikoyatlari syujetining yangicha talqini kabilar Sharq uyg‘onish adabiyoti bilan bog‘lanishini tasdiqlaydi. Ayniqsa, Bokachchoning “Dekameron” asarida syujet chizig‘i Sharq hikoyalarga qisman yohud to‘la mos keluvchi voqealar ko‘p uchraydi. Mazkur asarda sayyoramizning ikki mintaqasida yashovchi ilg‘or fikrli turli xalqlarning muayyan tarixiy davrdagi orzu-o‘ylari, kurashlari tasvirlangan.

G‘arb uyg‘onish adabiyotining yirik vakillaridan biri Servantes ijodi, xususan, uning dunyoga mashhur “Don Kixot” asari ham jahon adabiyotshunoslari tomonidan ko‘p o‘rganilgan. Ammo bu yo‘ldagi tadqiqotlar hamon davom etmoqda va o‘ylashimcha, Servantes ijodini o‘rganish jarayoni aslo to‘xtamaydi, har bir davr uning “Don Kixot” asaridan o‘z ehtiyojiga loyiq narsani kashf etadi. Boshqacha aytganda, bu g‘amgin qiyofa ritsar asrlar osha qayta tug‘ilaveradi, yangi asr kishisiga aylanaveradi.

Haqiqatan ham, bu asarni har qaysi davr, jamiyat va shaxs o‘zicha talqin etib keladi. Roman yozilgan davrdan boshlab haligacha “Don

⁸⁹Qarang: Бертельс Е.Э. Низами и Фирдоуси / в кн.: Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фузули.-М.:Издательство восточной литературы, 1962.- С. 363-393.

Kixot” O’rta asr Yevropa ritsar romanlariga parodiya o’laroq yozildi, degan fikr yetakchilik qiladi. Bunga ko’ra, avantyur syujet, fantastik elementlar va romantikadan iborat ritsar romanlari “Don Kixot” dunyoga kelgan vaqtdan boshlab, o’quvchi oldidagi mavqeini yo’qotdi. “Don Kixot” an’analari girdobida merovlanib qolgan o’quvchi tafakkurida favqulodiy inqilob yasadi. Boshqa bir talqinga ko’ra, Servantes ritsar romaniga xos shakl vositasida chuqur ijtimoiy mazmunni ifodalagan, o’zi yashagan tuzum, davlat siyosati, Uyg’onish arafasi Ispaniyasiga xos chirkin muhitni tanqid ostiga olgan. Bir toifa ijodkorlar Don Kixot timsolida romantizm estetikasiga qaratilgan nayzani ko’rsalar, boshqalar asarni butunicha tanqidiy realizmga nisbat beradilar, ba’zilar esa jahongashta ritsar shaxsiyatidagi chigalliklardan aqlari shoshganini e’tirof etadilar. XX asrning birinchi choragida badiiy asar estetikasi va ijodkor psixologiyasi bilan shug’ullangan Servantesning vatandoshi Ortega-i-Gasset o’zining “Don Kixot”(1910) deb nomlangan tadqiqotida bu obraz voqelikni modernistik talqin etishning ilk namunasi ekanligini aytadi. Shuningdek, ijod ahli o’rtasida bir qadar komizmga yo’g’rilgan, ammo ratsional mag’izdan xoli bo’lmagan “Don Kixot-ashaddiy kitobxon”, degan fikrlar ham yuradi.

O’ylashimcha, “Don Kixot” romani turli vositalar negizida eng muhim umuminsoniy muammoni - inson fojiasini, vujud va ruharo ziddiyatni talqin qiladi. Shunga ko’ra, Don Kixot sahnaga chiqib, uni tark etguncha o’tgan vaqt inson umrining, sahna maydoni esa inson qalbining reallashtirilgan, voqealar tizimiga solingan ramzidir. Ayni jihati bilan ham “Don Kixot” na ijtimoiy, na milliy, na antiklassik (badiiy an’analarni inkor etuvchi), na satirik, na komik, na romantik, balki botin fojiasi – hazrati insonning yig’layotgan qalbi haqidagi asardir.

Ko’pchilik o’rtamiyona san’atkorlar singari genial san’atkor asari markazida ham ijodkor shaxsiyati, “men”i turadi. Ammo bu ikki toifa tomonidan amalga oshirilgan badiiy talqinlar bir-biridan keskin farq qiladi. O’rtamiyona san’atkor badiiy talqini o’z “men”i yoki o’zi mansub millat doirasida qolib ketadi. Natijada bunday asarning umri va makoniy ko’lami cheklanib qoladi. Genial san’atkor talqin etgan “men” esa individual, milliy doiralarga sig’maydi, universal “men”ga aylanadi va umuminsoniy mohiyat kasb etadiki, bunday badiiy talqin makon-zamon chegaralarini bilmaydi. Buyuk san’atkor Servantes va uning “Don Kixot” asari tom ma’noda ikkinchi toifaga mansubdir.

G'arb uyg'onish davri adabiyoti daholaridan biri **Vilyam Shekspir** asarlarida umuminsoniy g'oyalarning talqin qilinishi Sharq islom tafakkuri bilan mushtaraklik kasb etadi. Ayniqsa, bunday ifoda yo'sini uning tragediyalarida ko'tarilgan umumbashariy muammolar tasvirida yaqqol ko'rinadi. Shekspir o'zining mashhur asarlarini yozganda, o'zigacha mavjud bo'lgan dramalar, komediyalar, solnoma va rivoyatlar syujetidan foydalanganini hamma biladi. Lekin shunga qaramasdan, Shekspir asarlari pafosi, badiiy konsepsiyasi, xarakteri jihatidan zamonaviy, o'z davri uchun tom ma'noda yangilik ekanini ham inkor etish mumkin emas. Lev Tolstoy maqolasida Shekspirning "Qirol Lir"iga manba bo'lgan "eski drama"(Shekspirgacha mavjud bo'lgan an'anaviy syujet)ning jozibasi Shekspir asaridan ustun qo'yiladi. Haqiqatan, bu asarning syujet tizimi, nutqi, harakatlari risoladagidek. Barcha dramatik vaziyatlar mantiqiy asosga ega. Voqealar tushunarli. Ushbu asar so'nggida Lir ham, qizlari ham o'lmaydilar. Aksincha, keksa Lir qator dramatik vaziyatlardan keyin sevimli kenja qizi Kordeliya bilan birga qolib, murod-maqsadiga yetadi. Zotan, uning maqsadi umrining so'nggini Kordeliya huzurida tavba-tazarru bilan o'tkazish edi, vassalom. Shekspir asaridagi Gloster oilasi bilan bog'liq syujet chizig'i esa klassik dramada umuman yo'q. Shu nuqtai nazardan an'anaviy drama yagona syujet chizig'i, yagona mantiq va maqsadga qaratilgan.

Xo'sh, Shekspirga ushbu klassik syujet nega kerak bo'ldi? Bizningcha, Shekspirning maqsadi, klassik dramadagi singari, Qirol Lir hayoti bilan bog'liq mantiq va hayotiy muvozanatga ega qiziqarli voqeani aks ettirishgina bo'lmagan. Balki shu syujet vositasida zomonasiga xos eng chigal muammolarni ko'rsatish bo'lgan. Asar tahlili "Qirol Lir"da bir emas, bir nechta umuminsoniy muammo ikki syujet tizimida universallashtirilgani, badiiy sintez qilinganidan dalolat beradi. Ya'ni Lir syujet tizimida: 1) ko'p zamonlardan beri Yevropa xalqlari ma'naviy hayoti uchun xos bo'lgan otalar va bolalar muammosi; 2) inson tabiatidagi izzattalablik va takabburlik(Mutakabbir sifati faqat Ollohga xos!); 3) ma'anaviy buzuqlik(mol-dunyo, shuhratga o'chlik, nikohga, qondoshlarga, do'stlarga xiyonat). Gloster syujet tizimida: 1) nikohsiz tug'ilgan farzand(sharqda valadi zino); 2) munofiqlik, hasad(Sharq islom falsafasida munofiqlik o'ta yomon qusur hisoblanadi. Hatto munofiqlikning qotil va zinokordan ham xavfliroq ekani, bundaylar oila va ijtimoiy muhitda ulkan inqirozlar yuzaga kelishiga sabab bo'lishlari mumkinligi aytiladi). Shuningdek, mustaqil asarlar bo'lgan "Gamlet" va "Otello"da xiyonat, rashk va qasos kabi ma'naviy

kategoriyalar estetik kategoriya darajasiga ko'tariladiki, bu ham Sharq xalqlari ma'naviy qadriyatlariga yaqin keladi.

Shekspirning mazkur uch asari janr nuqtai nazaridan tragediya, deb belgilangan. Ko'rinadiki, Shekspir klassik solnoma va dramalar syujetidan foydalanib, badiiy talqinning eng yuksak namunasi – tragediyani ijod qilgan. Ma'lumki, ushbu janrdagi asarlar uchun tragik syujet, tragik obraz, tragik nutq, tragik vaziyat, tragik tugun, tragik kulminasiya, tragik yechim va hakoza yetakchilik qilishi shart. Demak, Shekspir o'z asarlarida o'zigacha mavjud bo'lgan solnomalar, komik yoki dramatik asarlardan faqat shakl e'tibori bilan foydalangan, natija o'laroq o'quvchi (tomoshabin)ga tamomila original talqin turini – tragik pafosni taqdim etgan. Muhimi shundaki, klassik variantlar qahramonlari mantiqiy voqelik, jamiyat yoki muayyan kuchlar qarshisida dramatik vaziyatlarni boshdan kechirsalar, Shekspir qahramonlari obyektiv shaklga ega bo'lmagan, har qanday ma'ni-mantiqqa bo'ysunmaydigan, aqlni lol qiladigan yashirin kuch, xaotik energiya, shahvoniy istaklar, qudratli va yovuz tuyg'ular qarshisida ojiz qoladilar. Izoh shuki, Sharqda barcha yovuzliklar inson botinida bo'lishi, o'z nafsini yenggan odamgina komillikka erishishi, qalb muolajasi jamiyat va oila saodatining kaliti ekani uqtirib kelinadi. Demak, insonning nafs oldidagi ojizligi eng ulkan fojia, Shekspir tragediyalarida aynan shu muammo aks ettiriladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Sharq va G'arb uyg'onish adabiyotiga xos mushtarak xususiyatlar.
2. Sharq hikoyatlarining "Dekameron" asaridagi badiiy talqini.
3. Servantes ijodining o'ziga xosligi.
4. "Qoliplovchi hikoya" Sharq va G'arb novellistikasidagi tipologik xususiyat sifatida.

Asosiy adabiyotlar:

. Mirziyoyev SH. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni./ Xalq so'zi. 2017 yil. 8 fevral. №28 (6722)

. Mirziyoyev SH.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – alqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir // Xalq so'zi, 2017. 4 avg.

3. Bokkachcho J. Dekameron. – T.:Adab. va san’at, 1978.
 4. Boltaboyev H. Sharq mumtoz poetikasi: Manba va talqinlar. - T.:O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
 5. Dante. Ilohiy komediya. T., 1975.
 6. Komilov N. Tafakkur karvonlari. T: Ma’naviyat, 1999.
 7. Qayumov O. Chet el adabiyoti tarixi. – T. O‘qituvchi, 1979.
 8. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. – Toshkent: O‘zbekiston, 1997.
 9. Saidov U. Sharq va G‘arb:madaniyatlar tutashgan manzillar.– T.:Yangi asr avlodi, 2009.
 10. Fitrat A.Eng eski turk adabiyoti namunalari.– T.:O‘zdavnashr, 1927(?)
 11. Quronov D, Rahmonov B. G‘arb adabiy tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari (o‘quv qo‘llanma-xrestomatiya). – T., 2008.
- www.edu.uz
[www.o‘zbek adabiyoti.com](http://www.o'zbek.adabiyoti.com).
 Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.
[http// dic / akademik / ru/ dic.nsf /](http://dic/akademik/ru/dic.nsf/)
[http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat/ru/)
[http// top/ mail. ru/ jimp](http://top/mail.ru/jimp). Fromq1551453
[www. Lib.ru](http://www.Lib.ru).
www.litera.ru.
www.Philologs.narod.ru.

SHARQ VA G'ARB KLASSISIZMI: UMUMIYLIK VA XUSUSIYLIK

REJA:

1. *Klassitsizm umuminsoniy hodisa sifatida.*
2. *Klassitsizmning yetakchi tamoyillari.*
3. *Sharq adabiyotida klassitsizm tamoyillari.*
4. *XVII asr Yevropa klassitsizmi: Fransiyada klassitsizm.*
5. *Sharq va G'arb klassitsizmining umumiy va farqli jihatlar.*
6. *Klassitsizm nazariyasi va poetik xususiyatlari.*

Tayanch soʻz va tushunchalar: *Klassitsizm, klassik, pozitivizm, "taqlid", "oliy did", "klassik uslub", "klassik syujet va obraz", "uch birlik qonuni".*

Klassitsizm umumbashariy, umumfalsafiy, umumadabiy hodisa. Aynan shuning uchun ham bu hodisa tipologik mohiyatga ega boʻlib, qiyosiy adabiyotshunoslikning obyekti hisoblanadi.

"Klassitsizm" istilohi lotincha "classicus" soʻzidan olingan. Lugʻaviy maʼnosi "namuna" yoki "namunaviy" deganidir. Mustaqil adabiy metod sifatida XVII asrning boshlarida Yevropada shakllangan. Ammo, shuni alohida taʼkidlash kerakki, bu dalil klassitsizm faqat oʻn yettinchi yuz yillikka kelib paydo boʻldi degan maʼnoni bermaydi. Jahon adabiyotidagi aksar adabiy metodlarga oʻxshab klassitsizm ham xronologik jihatdan adabiyotning ilk davrlari bilan bogʻlanadi. Chunki klassitsizmning asl mohiyati, badiiy talqin tabiati shunday.

Klassitsizm, ichki tamoyiliga koʻra uch muhim zaminga ayanadi: taqlid yoki anʼanaga monand aks ettirish, aql-tafakkur konseptini markazga qoʻyish, mutloq (absolyut) did.

Xoʻsh, bu nima degani?

"Taqlid yoki anʼanaga monand aks ettirish" deyilganda klassitsizmning "namuna"ni oʻzgarmas javhar, taqlid obyekti sifatida mutloqlashtirishi tushuniladi. Bu spetsifik xususiyat klassitsizmning adabiyot, estetika chegaralaridan chiqib ketib, ijtimoiy, falsafiy, siyosiy, individual sathlarga ham mansublanishini taʼminlaydi. Bu oʻyoki barcha yoʻlovchilarning muayyan yoʻldan yurishiga oʻxshaydi. Yni holat yoʻlining toʻgʻriligi, ravonligi, sinovdan oʻtganligi bilan bogʻliq. Shuning uchun har bir yoʻlovchi oʻzi uchun alohida yoʻl dirdmasdan, oʻzidan oldin oʻtgan yoʻlovchilarga ergashadi. "Sinalgan

yo'l, ravon yo'l – bexatar yo'l" degan xulosa bu yo'ldan yurish jarayonini qonunlashtiradi. Yo'l barcha yo'lovchilar uchun yagona kanonga aylanadi. Bu o'rinda namuna vazifasini birinchi o'tgan yo'lovchi faoliyati bajaradi. Shu joydan hodisaning psixologik xossasi ham o'sib chiqadi. Qulaylik, ravonlik, adashish xavfining yo'qligi yangi yo'l ochish mashaqqati, xavf-xatarga yo'liqish ehtimoli yo'lovchini psixologik jihatdan shu yo'ldan yurishga olib keladi. Bu holat individual odam hayot yo'lida ham ayni qolipda kechadi. Bola dunyoni tanish jarayonida kattalarga taqlid qiladi. Ularning izidan borishga urinadi. Taqlid obyektini to'la o'zlashtirgandan so'ng undan mukammalroq obyektga intiladi. Odamzot azaldan mana shu prinsip bo'yicha yashab keladi. "Namuna" tanlash ixtiyori bo'lmagan o'rinda u yagona taqlid obyektini bilan cheklanishga majbur bo'ladi. Tanlash ixtiyori bo'lgan holatda esa soddadan murakkabga qarab boradi.

Aql bizni doimiy tarzda ehtiyotkorlik, xavf xatar, muammolardan chetlab o'tishga undaydi. Sinalgan yo'llardan yurish, o'zigacha yashaganlar tajribasiga suyanish subyektni shunday imtiyozlar bilan ta'minlaydi. Aql-tafakkur, garchi insonga doir bu xossaga azal-azaldan ijobiy xarakteristika berib kelinsa ham, insonni muayyan ma'noda yangi yo'llar kashf etish, qoliplardan chiqish, favqulodda qahramonlik ko'rsatishdan cheklab turadi. Bu cheklov aql tabiatiga har jihatdan muvofiq. Negaki, aql doimiy tarzda inson uchun qulay va bexatar yo'llarni qidiradi. Jonni xatarga qo'yadigan qahramonliklar, mashaqqat ortidagi kafiyotlar, qoliplarni buzish ortidan keladigan muammolarga yo'liqishdan ko'ra o'z sohibini sinalgan yo'llardan yurishga undaydi.

Klassisizmdagi "oliy did" tushunchasi nisbiy mohiyatga ega. Undagi "oliy did" darajasini taqlid "namuna"sining qaysi maqomda turgani belgilaydi. Bu xuddi chempionga taqlid qilgan sportchi bilan o'z mahalliy hududi yetakchisiga taqlid qilgan sportchi holatiga o'xshaydi.

Mana shu uch zamin klassisizm falsafasi va adabiyotining ham xarakter xususiyatini belgilaydi.

Jahon mifologiyasi, folklori, yozma adabiyoti tarixini kuzatadigan bo'lsak, bu jarayon ibtidoiy davrlardan e'tiboran amalda bo'lib kelganiga guvoh bo'lamiz. Har qanday obrazli tafakkur namunasida muayyan obyekt-namunaga tayanish, syujet, kompozitsiya, obraz, uslub, hatto motiv, detallargacha taqlid tamoyiliga qurishga intilish seziladi. So'z san'ati namunalarini kanonlashtirgan Aristotel bu hodisani "mimesis" (qayta aks ettirish) deb nomlagan. Qayta badiiy aks ettirish garcha obyektga nisbatan ijodiy yondashuvni talab etsa-da, unda

muayyan ma'noda taqliddan ulush, taqlid etilayotgan obyekt doirasiga mansubiyat mavjud.

Ilohiy kitoblar va mif, ilohiy kitoblar, mif va epos, ilohiy kitoblar, mif, epos va boshqa adabiy janrlar o'rtasidagi analogiyaning asosiy sabablaridan biri shu. Ko'rinadiki, inson tomonidan bosib o'tilgan ijodiy bosqichlarning barchasi u yoki bu darajada ilohiy kitoblarga borib tutashadi.

Misol tariqasida birgina "Nuh (a.s.) to'foni" hodisasini olaylik. Bu hodisa haqida ilk xabar beruvchi manba ilohiy kitoblar hisoblanadi. Tavrot, Zabur, Injil, Qur'oni karim singari ilohiy kitoblarning barchasida bu hodisa ilohiy haqiqat sifatida qayd etiladi. O'z qavmi u olib kelgan ilohiy buyruq va ko'rsatmalarga, ko'rsatgan to'g'ri yo'liga amal qilmagach, Nuh alayhissalom Ollohga murojaat etib, bunday inkor etuvchi, gunohkor va osiy qavmni jazolashini tavallo qiladi. Duo ijobat bo'ladi. Nuh (a.s.) qavmi to'fon – butun yer yuzini suv bosishidek mudhish ko'rgulik bilan jazolanadi. Yer yuzida bitta ham osiy qolmaydi. Faqat Nuh alayhissalomga ergashib, u zotning aytganlariga amal qilgan sanoqli odamlar, ayni paytda, tabiat qo'ynida yurgan barcha jonzotlardan juft-juft qilib kemaga chiqariladi va omon qolib, yer yuzidagi hayotni davom ettiradi. Bu voqea dastlab ilohiy xabarlarining buzilgan, yolg'on bilan qo'shib-chatilgan shakli bo'lgan miflarda, so'ngra folklor asarlarida, nihoyat, yozma adabiyotga ko'chib o'tadi. Bu syujetning shumer eposi "Bilgamish", hind eposi "Maxabxarata" va ko'plab ertaklar, xalq dostonlarida, "Qutadg'u bilig", "Qissasi Rabg'uziy" kabi o'zbek yozma adabiyoti namunalarida badiiy sintezlashgan holda kelishi kuzatiladi. Bu esa mif – folklor – yozma adabiyot atalgan uch bosqichda ham yangi asarning yuzaga kelishi uchun yagona syujet "namuna" bo'lib xizmat qilganini ko'rsatadi. Adabiyot tarixida ayni shakl-mazmundagi misollarni o'nlab keltirish mumkin. Ammo, bu o'rinda biz uchun muhimi obrazli tafakkur tarixida izchil uchraydigan bunday hodisaning soni emas, ularning klassitsizmga xos taqlid yoki namunani badiiy aks ettirish tamoyiliga qurilganidir.

Adabiy-tarixiy jarayonda taqlid obyektini o'zgarib turishi mumkin. Adabiyot tarixining shunday davrlari borki, unda "obyekt" vazifasini nif bajaradi. Antik Yunon adabiyoti vakillari Gomer, Esxil, Sofokl, Yevripid asarlari syujetini mifologik asarlarda aks ettirilgan voqealar ashkil etishi fikrimizga dalil. Ayni holatni mif va asotirlari nisbatan o'liqroq yetib kelgan Hind, Misr, Xitoy, Eron adabiyotining ilk lavrlarida ham kuzatamiz.

Keyingi davrlardan e'tiboran folklor va yozma adabiyot ilohiy kitoblar bilan miqlarga xos badiiy komponentlarni sintezlash jarayonini nisbiy tarzda bo'lsa ham yakunladi. Natijada adabiyot klassik bosqichga o'tdi. Endilikda yozma adabiyot folklor namunalariga taassub qilgan holda o'z namunalarini taqdim eta boshladi. M.Baxtinning "Epos va roman", "Romanda zamon va xronotop shakllari" deb nomlangan tadqiqotlarida adabiyotning ma'lum bosqichiga kelib epos differensiasiyaga uchragani, eposga oid badiiy bo'laklar asosida boshqa janrlar shakllanganini aytadi. Roman va epos o'rtasidagi munosabatning bir jihati ayni jarayon bilan bog'liqligini qayd etadi.

Uyg'onish davriga kelib, adabiyotning klassiklashuvi qonun tusini olgan edi. Shu paytgacha mif va folklorga namuna sifatida munosabatda bo'lgan avtorlashgan adabiyotning o'zi endilikda konkret namunaga aylandi. Yevropa Uyg'onishi adabiyoti vakillarining antik Yunon va Rim adabiyoti vakillari asarlarini "namuna" o'laroq qabul qilishlari, shu asosda qator tragediya, drama, komediyalar ijod etishlari shundan dalolat beradi. Mashhur V.Shekspirning qator mashhur tragediyalari an'anaviy syujetlar asosida yozilgan. A.Dante, F.Petrarka, J.Bokkacho, T.Mor, F.Bekon, Servanteslar ijodida ham ayni holat kuzatiladi. Sharq Uyg'onishining muhim poetik yangiligi bo'lgan xamsachilik, dostonchilik, nazirachilik, taxmischilik an'analari ham aynan shu - klassitsizm qonuniyatlariga asoslangan. Nizomiy Ganjaviy tomonidan boshlab berilgan xamsachilik Xusrav Dehlaviyga kelib an'anaga aylandi.

Bularning barchasi klassitsizm adabiy-tarixiy ijtimoiy-psixologik, adabiy-estetik hodisa o'laroq badiiy tafakkurning barcha davrlariga tegishli ekanini ko'rsatadi.

Ammo biz ekskursiv suvratda qayd etgan jarayonning to'g'ri anglash uchun klassitsizmga xos yana bir muhim xususiyatni bilib olishimiz lozim. Bu klassitsizmga taqlid yoki an'anani badiiy aks ettirish mezoni masalasidir. Muhtaram talaba aytilgan ma'lumotlar haqida shoshilinch xulosa chiqarmasligi, "butun adabiyot tarixi boshdan-oxir taqliddan iborat ekanda" degan xayolga bormasligi muhim.

Mohiyatan, inson yaratuvchi emas. U o'zicha biror narsa, voqea-hodisani yarata olmaydi. Ko'magan, tasavvur qilmagan narsasini hatto xayolida ham tikolay olmaydi. Shu bois adabiyot uchun obyekt masalasi muhim. Biror adabiy metod, oqim yoki adabiyot namunasi yo'qki, obyektidan mutlaq uzilgan holatda mavjud bo'lsin. Biri uchun real voqea, biri uchun tuyg'u, yana boshqasi uchun tush yoki xayolot badiiy

obyekt bo'lib xizmat qilsa, klassitsizm namunalari uchun obyekt vazifasini, aniq manba vazifasini bajaradi. Yuqorida so'zlab o'tganimizdek, badiiy tafakkurning arxai bosqichida bu vazifani ilohiy axborotlar, miflar bajargan. Keyinchalik bu vazifani folklor materiallari o'z ustiga olgan. Ma'lum paytga kelib, badiiy sintezlashgan, klassiklashgan adabiyotning o'zi obyektlik yukni qabul qilgan. Har bir bosqichda obyektga taqlid qiluvchi, badiiy aks ettiruvchi subyektning iste'dod darajasi, mahorati klassik asar originalligini ta'minlagan. Agar badiiy materialning badiiy talqin etilishi originallik mezoniga ko'ra o'ta tuban bo'lsa, bu aynan subyekt (baxshi, shoir, yozuvchi, dramaturg va h.k.)ning iste'dodi, badiiy mahoratining pasligidan dalolat beradi. Yuksak iste'dod va badiiy mahorat sohibining kulminatsion darajasi shuki, u o'z obyektiga imkon qadar yaqin boradi, ilohiy manbalarni istisno etganda, o'z taqlid obyektini qoliplarini buzadi. Bir mohiyatdan tamomila yangi badiiy mohiyatning maydonga kelishiga erishadi. Jahon adabiyotida V.Shekspir, I.Gyote, F.Dotoyevskiylar ijodi bunga yorqin dalil. Milliy adabiyotimizda esa hazrat Navoiy asarlari bu fikrimizning jahonshumul dalilidir.

Demak, jahon poetik tafakkuri tarixida klassitsizm tamoyilining mavjud ekani haqiqat. Faqat XVII asrga kelib, G'arbiy Yevropada bu tamoyil qonuniy adabiy metod tusini oldi. Chunki bu paytga kelib, Yevropada ayni adabiy metodning maydonga kelishi uchun ijtimoiy, badiiy, psixologik vaziyat yetilgan edi. Ko'p asrlar "Kibor" Rim tomonidan "varvarlar" deb qarab kelingan G'arbiy va Sharqiy Yevropa xalqlari bu davrga kelib, millat va mustaqil saltanat bo'lib shakllanish zaruratini his qila boshladilar. Bu jarayon XI oxiri XII asar boshlarida paydo bo'lgan milliy eposlar bilan boshlangan bo'lsa, millatning o'z madaniyati, ma'naviy qiyofasiga ega mustaqil ijtimoiy-siyosiy fenomen bo'lib shakllanishi, o'z saltanati, saltanatchiligi etiketini namoyon etishi uchun aniq va tizimli g'oya lozim edi. Fransuzlar uchun mana shu vazifani klassitsizm bajardi.

Fransuz qiroli Lyudovik XIV (1643–1715) davrida davlat mustahkamlandi. Tashqi va ichki siyosatda mutloq monarxiya tamoyili shakllandi va mustahkamlandi. Natijada hukumat kuchli ijtimoiy siyosat yurgizish imkoniga ega bo'ldi. Lyudovikning shu davrdagi kardinali Reshile saltanatning madaniy va adabiy siyosatiga mas'ul bo'lib, u o'zining qattiqqo'lligi, maqsadini amalga oshirish yo'lida qat'iyiligi bilan nashhūr edi. Natijada u tomonidan tashkil etilgan Akademiya namlakatdagi adabiy siyosatni boshqaruvchi bir tizimga aylandi. Bu

tizimning maqsad-mohiyati shunda ediki, nainki adabiyot, san'atning barcha turlari, barcha gumanitar sohalar aniq vazifaga ko'ra xizmat qilishi, vazifa esa saltanat etiketi va yangi fransuz kishisi, madaniy yuksak fransuz millatini tarbiyalashdan iborat edi. Reshile boshchiligidagi Akademiya ayni maqsadning amalga oshuvini jiddiy nazorat qilar, mamlakatdagi barcha iste'dodli san'at namoyandalarini o'z doirasiga birlashtirgan edi. Shunday jiddiy harakatning oqibati o'laroq Yevropa davlatlari ichida ilk bor klassitsizmning falsafiy asoslari, estetik konsepsiyalari va nazariy kanonlari ishlab chiqildi. Aynan shu muhitda san'at va adabiyotdagi estetik prinsiplar, tur va janrlardan tortib, barcha badiiy komponentlar kanonlashtirildi. Ijodkorlar asoslanishi shart bo'lgan "namuna-obyekt" qat'iy tarzda belgilab qo'yildi.

Mazkur madaniy-adabiy jarayon uchun "namuna-obyekt" vazifasini atik estetika bajardi. Yunon va Rim davlatchiligi etiketlari yangilanayotgan Fransuz saltanati uchun, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy, maishiy qoidalari sivilizasiyalashgan milliy faransuz kishisini tarbiyalash uchun, san'at qoidalari ushbu maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qilishi lozim bo'lgan san'at va adabiyot uchun "namuna" qilib olindi. Albatta, bunday qat'iy siyosat tabiatan erkinlikka moyil san'at va adabiyotni cheklab qo'yishi aniq edi. Ammo Lyudovik va uning maqsadlariga ko'ra saltanat va millat manfaati san'at manfaatidan ustunroq edi. Keyinroq ayni badiiy metod klassigi bo'lb tanilgan Kornelning "Sid" tragediyasi Reshile akademiyasi tomonidan qattiq tanqidga uchrashining asl sababi ham shu bo'lgan.

Klassitsizmning falsafiy zamini Rene Dekart (1596–1650)ning "Fikrlayman - mavjudman" degan konsepsiyasidan kelib chiqqan. Borliq, voqelikni idrok etish va insonning o'z-o'zini anglashida ratsional yondashuvning mutloqlashtirilishi ayni falsafaning tayanchi hisoblanadi. Yana bir ratsionalchi-faylasuf Per Gassendi (1592–1655)ning "Aristotelchilarga qarshi paradoksalar mashqlar", "Filosofiya to'plami" asarlaridagi fikr-qarashlar, ayniqsa, ularda aks etgan o'rta asrchilik an'analari tanqidi, antik moddiy falsafasi vakillari Epikur va Lukresiy qarashlariga doir targ'ibotlari klassitsizm tarafdorlarini ilhomlantirdi. Shular asosida klassitsizm san'ati va adabiyotining nazariy kriteriyalari, kanonik belgilari ishlab chiqildi.

Klassitsizmning badiiy adabiyotga tatbiq etilishi esa, Reshile guruhining faol vakili Nikola Bualo faoliyati bilan bog'liq. U tomonidan ishlab chiqilgan va adabiyotga joriy etilgan "oliy did", "oliy, o'rta va

tuban uslub”, “janr kanonlari” nazariyalari, dramaturgiyaga oid “uch birlik qoidasi” Yevropa klassik adabiyoti uchun asos vazifasini oʻtadi. Ushbu nazariy qoidalar Bualoning sheʼriy usulda yozilgan “Poetik sanʼat” risolasida oʻz aksini topgan. Asarda antik sanʼat nazariyasining zamonaviy fransuz jamiyati va adabiyoti manfaatlariga moslab rivojlantirilgani, qayta ishlangani kuzatiladi. Bualoning qatʼiy toʻxtamiga koʻra, goʻzallik haqqoniylik va konkret tafakkur aniqligida. Ayni paytda, bu asar oʻshi davr fransuz adabiy muhitiga xos muammo va yutuqlarni aks ettirishi bilan ham badiiy-tarixiy ahamiyatga ega.

Shu tariqa klassitsizm adabiyoti va unga xos ijodiy metod shakllandi. Tadrijiy ravishda dastlab Yevropa xalqlari adabiyotiga, soʻngroq rus va bu orqali Rossiya atrofi hududlarida yashaydigan millatlar adabiyotiga tarqaldi. Agar XVII asrning ikkinchi yarmi XVIII asr boshlarida oʻzining yuksak namunalari taqdim etgan boʻlsa, keyingi davrlarda adabiyotdagi turgʻunlashuv, plagiatga olib keldi.

Klassitsizm adabiyoti jahon adabiyoti tarixiga Per Kornel, Jan Batist Moler, Jan Rasin (Fransiya), Lope de Vega, Tirso de Molina, Alfonso Sanches, Rikardo de Turiya, Bortolome Leonardo de Arxensola (Ispaniya), Jon Milton, Benjamin Jonson (Angliya) singari isteʼdodli jodkorlarni taqdim etdi. Bularnig aksariyati klassitsizm qoliplarini yorib oʻtib, qatʼiy anʼanalar ichida yangilik kashf etishga erishdi. Rus adabiyotida A.Pushkin va M.Lermotovgacha boʻlgan adabiyotning parchasida klassitsizm tamoyillari yetakchilik qildi.

Oʻzbek adabiyotidagi klassitsizmni ikki davrga boʻlish mumkin: “yuksak klassitsizm davri”, “kanonlashgan klassitsizm davri”. Birinchi lavrga, shubhasiz, Navoiy davri, bu davrga xos adabiy anʼanalar kiradi. Navoiy ijodida islom Sharqi adabiy anʼanalari oʻzining haddi aʼlosiga koʻtarildi. Arab, fors va qardosh turkiy xalqlar poetik anʼanalari Navoiy lavri adabiy muhitida turkona badiiy tafakkur kengliklarida yangi bosqichga koʻtarildi. Anʼanaviy estetik tamoyillar, janr mezonlari, obraz va uslub islom maʼrifati negizida rivojlandi.

“Kanonlashgan klassitsizm davri” Turkistondagi uch xonlik asarrufidagi ikki hududda kuzatiladi. Bularning birinchisi Amir Jmarxon, Fazliy Namongoniy boshchiligidagi Qoʻqon adabiy muhiti, ikkinchisi, Muhammad Rahimxon Feruz va Muhammadrizo Ogahiy yetakchiligidagi Xorazm adabiy muhiti. Mazkur adabiy muhitni kanonlashgan klassitsizm” tarzida nomlashimizga sabab, ularda Navoiy lavridagi singari Qurʼon, Hadis kabi birlamchi manbalarga emas, balki

fors klassik adabiyoti, Alisher Navoiy asarlari va adabiy muhiti singani sintezlashgan badiiy kanonlarga rioya qilish tamoyilining kuchliligidir.

Albatta, Sharq va G'arb klassitsizm adabiyotining umumiy tomonlari bo'lishi bilan birga, keskin farqlanadigan xususiyatlari ham bor. Eng muhim farq esa Sharq-islom klassitsizm adabiyotida diniy-ma'rifiy tamoyillar asos-mohiyatni tashkil etishi, G'arb klassitsizmida antik Yunon va Rim madaniyatining ma'naviy eskirgan badiiy-falsafiy konsepsiyalari ustuvorligida namoyon bo'ladi.

Ko'rinadiki, klassitsizm adabiy metodi chuqur ildizga ega bo'lgan, ijtimoiy, falsafiy, estetik, psixologik omillarni o'zida mujassam etgan tabiiy va qonuniy metodlardan biridir.

Savol va topshiriqlar:

1. Klassitsizm hodisasining ildizlari, istilohiy mazmuni va psixologik funksiyalari.
2. Klassitsizm umuminsoniy, umumestetik tamoyil sifatida.
3. G'arb klassitsizmi va uning yetakchi xususiyatlari.
4. Islom Sharqiga xos klassitsizm tamoyili va uning G'arb klassitsizmi bilan munosabati

Asosiy adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)
2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш — халқимиз маънавий олами юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.
3. Артаманов С.Д. История зарубежной литературы XVII-XVIII вв. —М., 1988.
4. Азизов Қ, Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. (V-XVIII) «Ўқитувчи», 1979.
5. Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. — Т.: Фафур Фулом, 2015.
6. Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. Илк ўрта асрлар, Уйғониш даври ва XVII аср ғарбий Европа адабиёти). — Т.: Ўқитувчи, 1973.
7. Ҳамдамов У, Қосимов А. Жаҳон адабиёти. (Ўқув қўлланма). — Т.: Баркамол фойз медиа, 2017.

8. A.Historyof Esthetics revised and enlarged by Katharine Evertt Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

www.edu.uz

www.o'zbekadabiyoti.com.

Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

[http// dic / akademik / ru/ dic.nsf /](http://dic.akademik.ru/dic.nsf/)

[http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat.ru/)

[http// top/ mail. ru/ jimp](http://top.mail.ru/jimp). Fromq1551453

[www. Lib.ru](http://www.Lib.ru).

www.litera.ru.

www.Philologs.narod.ru.

SHARQ VA G'ARB MA'RIFATCHILIGI TIPOLOGIYASI: FRANSUZ VA JADID MA'RIFATCHILIGI

REJA:

1. *Ma'rifatchilik adabiyotining mazmun-mohiyati.*
2. *G'arbda ma'rifatchilik harakati.*
3. *Fransuz ma'rifatchiligining o'ziga xos xususiyatlari.*
4. *Turkistonda jadidchilik harakatinig yuzaga kelishi.*
5. *Jadid adabiyotida yangi estetikaning shakllanishi.*

Tayanch tushunchalar: *Ma'rifatchilik, ma'rifatchilik harakati, Sharq ma'rifati, G'arb ma'rifatchiligi, jadid adabiyoti.*

Sharq ma'rifatchiligining mohiyati, G'arbda ma'rifatchilik va uning ta'siri xususida so'zlashdan avval "ma'rifat nima", degan savolga javob izlash zarur. Ma'rifat arabcha so'z bo'lib, "arafa" fe'lidan olingan "miymiy masdar"dir. Uning ma'nosi – "bilimdonlik". Islomiy nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, ma'rifatning, ya'ni bilimdonlikning asosi o'zining kimligini, hayotdagi o'rni va maqsadini, burchi va mas'uliyatlarini anglashdan boshlanadi. Ana shularni to'g'ri anglab yetmagan inson har qancha bilimli bo'lsa ham, ma'rifatli hisoblanmaydi. Binobarin, ma'rifatning avvali Haq taolloning borligini mushohada etishdan boshlanadi, ya'ni "ma'rifatulloh" bu Allohni tanish, Uning har bir yaratig'idan qudratini anglash. Tasavvuf ta'limotiga ko'ra insonni kamolotga yetkazuvchi yo'llardan biri "Ma'rifat" deya atalishi ham bejiz emas.

Ma'rifat so'zining yana bir ma'nosi bilish nazariyasi, genesiologiya, ya'ni borliqni, dunyoni bilish, uning aniqligi, manbai va shakllari haqidagi falsafiy ta'limot sanaladi. Demak, har qanday ilm-fan mohiyatida ma'rifat zohir bo'ladi. Ammo jahon adabiyotidagi ma'rifatparvarlik ulkan hodisadir. Chunki, adabiyotda har qanday yaratiq va umumbashar ma'rifati universal tarzda badiiy aks etishi mumkin. Bu borada Alisher Navoiyning ma'naviy xazinasini eslash kifoya:

*Borchasida zikr-u sujud angladi,
Ma'rifatulloh 'a shuhud angladi.*

Jamiki yaratilqlar ichida insonning sharif qilib yaratilganligini anglash ma'rifat mohiyatini yorqinroq tushunishga asos bo'ladi. Azal-

azaldan asl ijodkorlarning badiiy asarlarida inson muammosi talqin qilingan. Ayniqsa, Sharq mumtoz adabiyotida inson muammosi tizimli, poetik ijod tamoyillariga muvofiq yoritilgan. Masalan, "Qutadg'u bilig", "Xamsa" kabi yirik obidalar asosida inson muammosining universal yechimi aks etgan. Demak, jahon ma'rifatchiligining eng oliy namunalari Sharq islom poetik tafakkurida pishib yetilgan.

O'zbek adabiyoti tarixida Sharq uyg'onish davrining ibtidosidan to XIX asrning oxirlariga qadar badiiy asarlarni yuksak ma'rifat ustiga qurish an'anasi mavjud bo'lgan. Sharqda ko'tarilgan bunday ulug' ma'rifat mash'ali G'arb ma'rifatiga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmagan. XVIII asrga kelib G'arb mamlakatlarining ijtimoiy, madaniy hayotida ma'rifatchilik ijtimoiy harakat sifatida namoyon bo'lsa-da, ushbu davrning eng buyuk asarlarida ham umuminsoniy ma'rifatning badiiy qirralari talqin qilingan. Yevropa mamlakatlarida XVIII asrga kelib, turli tuzumlar hukmron edi. Shu bois G'arb adabiyotida ma'rifatchilik harakati har xil davrlarda yuz bergan. Angliyada mutlaq hokimiyat barham topib, yangi boshqaruv tizimi yo'lga qo'yilgan bo'lsa, Fransiyada hali hamon mutlaq hokimiyat tizimi mavjud edi. Germaniyada mamlakat mayda knyazlik va gersoglarga, Italiyada kichik davlatlarga bo'lingan. G'arbdagi ijtimoiy-siyosiy kuchlarning maqsadi mavjud tuzumni parchalab, ma'rifatchilik harakatini keng yoyishdan iborat edi. G'arbda ma'rifatchilik tor ma'noda burjua jamiyatining mavjud tuzumiga qarshiligini bildirsa, keng ma'noda xalqni ommaviy ravishda bilimli, ma'rifatli qilishdan iborat bo'lib, aqliy harakatni fodalari edi. Yevropada bunday tizimni yo'lga qo'yish uchun ommaviy axborot vositalari, adabiyot va san'atdan keng foydalanilgan. XVII–XVIII asrlarga kelib, mavjud ijtimoiy tuzumga qarshi o'laroq(,) Yevropa mamlakatlari va Shimoliy Amerikada yuzaga kelgan g'oyaviy arakatning so'z san'atida aks etishi ma'rifatchilik adabiyoti, deb omlangan.

Ma'rifatchilikning yuzaga kelishi Yevropada turli davrlarda yuz erdi. Dastlab, Angliyada shakllangan ma'rifatchilik ijt(i)moy-siyosiy aziyatning o'nglanishi bilan qit'aning boshqa hududlariga tarqagan. 'z navbatida ma'rifatchilik harakati G'arb mamlakatlarining o'zida um bir necha davrlarga bo'linadi. Masalan, Angliyada ma'rifatchilik 3 ivrni o'z ichiga oladi:

1) 1688–1730-yil – ilk ma'rifatchilik bo'lib, jurnalistika rivoji va ngi dramatik janrlarning paydo bo'lishi;

2) 1730–1750-yillar – ma’rifatchilik romanlarining paydo bo’lishi va gullab-yashnashi;

3) 1750–1790(89)-yillar – ma’rifatchilik mafkurasida tushkunlik alomatlarining paydo bo’lishi, sentimentalizm adabiy oqimining yuzaga kelishi bilan xarakterlanadi.

Yozuvchi, jurnalist Daniyel Defo (1660–1731) Angliya ma’rifatchiligining atoqli namoyandalaridan biridir. U jurnalist sifatida ko’p sonli maqola va pamfletlar yozgan hamda ularda feodal-aristokratlar bilan cherkov reaksiyasini fosh qilgan.

D.Defo davri kitobxonlari adabiyotga, xususan, nasrga shunday talablar qo’yadilar: hikoya ajabtovur narsalar haqida bo’lishi, boshqalardan ajralib turishi va shu bilan bir qatorda to’qima bo’lmasligi kerak. Uning “RobinzonKruzo” romani ana shunday talablarga to’la mos keladigan asardir. Ushbu roman Angliya ma’rifatchiligining hujjatli nasri namunasi hisoblanadi. Fikrimizni Robinzonning proobrazi – real odam, shotlandiyalik matros Selkrik ekanligi ham tasdiqlaydi. U kimsasiz orolda 4 yil-u 4 oy yashaydi. D.Defo romanning birinchi qismidan so’ng ikkinchi va uchinchi qismlarini yozadi. Ammo asarning birinchi qismi katta shuhrat qozonadi. Romanning asosiy qismi yolg’iz insonning kimsasiz orolda yovuz tabiat kuchlari bilan yuzma-yuz olishuviga bag’ishlangan. D.Defo adabiyotda birinchilardan bo’lib yaratuvchanlik mehnati mavzusini ko’tardi. Mehnat Robinzonning odam bo’lib qolishiga yordam berdi. Voqealarning sodda, qiziqarli tilda hikoya qilinishi asarning o’qishli bo’lishini ta’minlagan. “Robinzon Kruzo” romani keyingi davr adabiyotigakatta ta’sir o’tkazdi.

Yana bir ma’rifatparvar ijodkor Jonatan Sviftdir. J.Svift – siyosiy yozuvchi. Uni, asosan, ijtimoiy masalalar qiziqtirardi. Yozuvchi o’z asarlarida dunyo sirlari, go’zallik, chuqur psixologizmga emas, jamiyat nuqsonlariga e’tiborini qaratadi. 1726-yilda yaratilgan “Gulliverning sayohatlari” romani qahramoni – afsonaviy mamlakatlardan Liliputiya, ulkan odamlar mamlakatiga, Brobdingnaga, aqlli otlar mamlakati(Guinginiya)ga va boshqa yerlarga sayohat qilgan shaxs. Sayohatchining maqsadi insonlarni ma’rifatli qilish (yaxshi va yomon misollar orqali) edi. Shuning uchun Svift fantaziyasi ostida falsafiy tag ma’no yotadi. Roman 4 qismdan iborat. 1-qism Liliputlar mamlakati haqida. Ular oddiy odamlardan 12 baravar kichik. Amaldorlari ham xalq manfaatidan ko’ra o’z foydasini ko’proq o’ylaydi. Angliya kabi bu yerda 2 partiya bor: baland poshnalilar va past poshnalilar partiyasi.

Bu davrga kelib Germaniyada na maorif ishlari, na matbuot erkinligi yo'lg'a qo'yilgandi. Mavjud parokanda tuzum tufayli mamlakatda umumnorozilik hukmron edi. Germaniyaning ana shu ayanchli tarixiy sharoiti nemis ma'rifatchilarioldiga asosiy vazifa qilib, mamlakatni milliy jihatdan birlashtirish masalasini qo'ydi. Aynan mana shunday og'ir davr nemis adabiyotining buyuk davri bo'ldi, chunki XVIII asrda shoirlardan Gyote va Shiller, Lessing va Gerder, faylasuflardan Kont va Fixte dunyoga keldilar. Nemis ma'rifatchilari o'z rivojlanishida to'rt bosqichni bosib o'tdi:

1) XVIII asrning 20–50-yillarida klassitsizm hukmronlik qildi. Yozuvchilar, asosan, o'tmishga murojaat qildilar;

2) XVIII asrning 60-yillari – bu davrda tasvirning realistik uslubi ustun turdi. Lessing realizm nazariyasini yoqlab chiqdi, “Laokoon” risolasini va “Minna foy Barnxelm” komediyasini yozdi. Bu davrda nemis adabiyoti o'zining yetuk davrigakirdi.

3) XVIII asrning 70–80-yillar adabiyoti “Bo‘ron va tazyiq” adabiy harakati yosh shoirlarningi syonkorlik ruhida yozilgan asarlari natijasida yuzaga keldi. Gyote va Shillerning ilk ijodi davri (Gyotening “Gyosfon Berlixingen” dramasi, Shillerning “Qaroqchilar“, “Makr va muhabbat” tragediyalari);

4) XVIII asrning 90-yillari Shillerning “Vallenshteyn” tragediyasi, “Fojiaviy san'at to'g'risida xatlar” nazariy asarlari yozildi.

Gyote bir qator balladalar (“Korinflik kelin“, “Xazina izlovchi“, “Afsungarning shogirdi“), “Vilgelm Meysterning o'quvchilik yillari” romanini, “Faust“ning 2-qismini yozib tugatdi.

Nemis ma'rifatchilik adabiyoti va madaniyati Lessing va Gotshid, Gellert va Vinkelman, Mendelson va Nikolay kabi shoir va yozuvchilarni, “Bo‘ron va tazyiq” adabiy harakatining ajoyib namoyandalari Gyote bilan Shillerni, Motsart va Betxoven kabi kompozitorlarni yetishtirdi. XVIII asr nemis ma'rifatchilik adabiyoti o'z xalqiga milliy birlik, o'z kuchlariga ishonch, adolatga intilish kabi tuyg'ularni singdirdi.

Ma'rifatparvarlar uchun aql-idrok bosh masaladir. Ular insonning aqliy faoliyatiga, odamiylik fazilatlariga, shu bilan birga, ma'rifatparvarlik g'oyasiga yuqori baho berishadi. Ma'lumki, Yevropa XVIII asr ma'rifatchilarining aksariyati “ma'rifatli hukmdor” g'oyasini ilgari surgan edilar. Fransuz ma'rifatchisi Golbax “Tabiat tizimi” va “Tabiiy siyosat” kabi asarlarida Fransiya erishishi mumkin bo'lgan siyosiy tizim sifatida konstitusiyaviy monarxiya haqida fikr yuritib,

uning boshida ma'rifatli hukmdor turishi lozimligini ta'kidlaydi: "Taqdir taqozosi bilan taxtga ma'rifatli, adolatli, mard, xushaxloq hukmdorlar o'tirishlari mumkin va ular inson boshiga yog'ilgan balolarning asl sababini bilib, aql ko'rsatmalari bo'yicha bartaraf etishga harakat qiladilar. Badiiy adabiyotda ham o'z ifodasini topgan bunday g'oyalarni Volter ("Kandid yoki optimizm"), Monteskyo ("Fors nomalari"), Deni Didro ("Rohiba"), I.V.Gyote, J.Svift va boshqa ma'rifatparvar yozuvchilar ijodida ko'plab uchratish mumkin. Ma'rifatparvarlar "tabiiy inson haqidagi" konsepsiyasini ilgari surdilar. Ularning fikricha, inson tabiatan go'zal va yaxshi xulqli, uni faqatgina hayot, yashash sharoiti o'zgartiradi.

XVIII asrga kelib Fransiyada ma'rifatchilik harakati keng yoyildi. Materialist Golbahning "ma'rifatli, adolatli, mard, xushaxloq hukmdor" haqidagi "orzusi"ga ma'rifatchilar juda ham ishonishar edi. Teatr ma'rifatchilar minbariga aylandi. Volter 60 yil davomida teatr uchun asarlar yozdi. Uning tragediya va komediyalari Yevropaning deyarli barcha teatrlari sahnasida ko'rsatildi.

Ma'rifatchilar teatr sohasida islohot qildilar: ijtimoiy hayotning real konfliktlari va qahramonlari tasvirlandi. Ular badiiy publitsistik prozaning yangi janri – falsafiy roman va qissani yaratdilar. Masalan, Monteske "Forsxatlari", Russo "Emil", "Yangi Eloiza", Didro "Romanning jiyani", Volter "Kandid" va boshqalar.

Fransuz ma'rifatchilarining yetakchilaridan biri Fransua-Mari Arue Volter 1694-yili Parijda amaldor oilasida tug'ilgan. Kollejda o'qib yurgan kezlari dayoq she'r yoza boshlagan. Volter barcha ma'rifatchilar singari inson ongiga, aql-zakovatiga san'at orqali ta'sir ko'rsatishni bosh vazifa deb bildi. Klassitsistlar estetikasiga qarshi chiqqan Volter, Rasin va Kornel ijodiga yuksak baho beradi. Shekspirning Fransiyadagi birinchi targ'ibotchisiga aylanadi: "Shekspir buyuk daho, ammo u qo'pol, dag'al asrda yashadi va uning pesalarida ana shu dag'alliklar ta'sirini ko'rish mumkin", degan fikrni bildirgan. Volter ijodi ko'p qirrali bo'lib, (epik, falsafiy dostonlar, odalar, satira, she'riy novellalar) jami 52 ta pesa yozdi, shundan 24 tasi tragediya.

Volter 1718-yilda "Edip" nomli birinchi tragediyasini yozadi. Uning yana 9 ta tragediyasi antik davr mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, shundan 5 tasida Rim tarixi syujetlariga murojaat qiladi. Volter tragediya oldiga yangi vazifalar qo'yadi. U pesalarni ma'rifatchilik g'oyalarini targ'ib qiluvchi qurol vazifasini o'taydi, deb hisoblaydi. "Edip"da u Sofoklga xos bo'lgan taqdir oldida tiz cho'kishini

maymiz. Kohinlar xalqning soddaligidan foydalanuvchi; onchilar sifatida ko'rsatiladi. Agar Kornel ana shu mavzudagi isida "O'z qiroli uchun jon bergan xalq baxtlidir", degan fikrni ilgari an bo'lsa, Volter "O'z yurti uchun jon berish – qirollar burchi", an xulosa chiqaradi. "Brut", "Zaira", "Muhammad" tragediyalari o'z rida katta shuhrat qozongan.

Volter o'zining "Genriada" nomli epik dostonida Fransiya milliy s namunasini berish va shu bilan birga aql-idrokli, ideal hukmdorni lh etadi. Asarda o'lim ma'budlari o'rmini nizo, fanatizm alvastisi gari figuralar egallagan. Dostonda Dantening "Ilohiy komediya" asari ramoni singari Genrix IV ham do'zaxga va osmon-u falakka – lirlar qasriga sayohat qiladi.

"Orlean qizi" dostonida esa 1431-yil o'tda yondirilgan qahramon Janna D'Ark nomi bilan bog'liq cherkov safsatalarini fosh qiladi.

Umuman olganda, Sharq va G'arb ma'rifatchiligi ikki tomonlama akterga ega. Sharq ma'rifatchiligining eng oliy ko'rinishi yuqorida tirganimizdik: Allohni tanish, uning har bir narsa-hodisa zamirida lрати zohir bo'lishini anglash va iymon keltirish ko'zda tutilib, badiiy z orqali o'z tasdig'ini topgan bo'lsa, G'arb ma'rifatchilik adabiyotida n mana shunday samoviy haqiqatga intilish ikki mintaqada mushtarak nalishni tashkil etgan. Ayniqsa, Gyotening "Faust", D. Defoning obinzon Kruzo", J.Sviftning "Gulliverning sayohatlari" asarlari vropa ma'rifatchiligining eng cho'qqi namunalari o'laroq, Sharq m adabiyoti bilan botiniy aloqaga kirishadi. Sharq ma'rifatchilik abiyotining bunday oliy ko'rinishda avval va oxir jannat va do'zax, g'ilish va o'lim, hayot va nafs, ezgulik va yovuzlik kabi mavzularning diiy talqiniga qaratgan. Yevropa adabiyotiga doir bunday tipdagi urlar mazmunida sharq islom adabiyotining ta'siri zohir bo'ladi. Ayni ayon Sharq va G'arb ma'rifatining ilk bosqichini tashkil etsa, ikkinchi sqichi sifatida Yevropa va Turkistondagi siyosiy, ijtimoiy, madaniy va r'naviy islohotlar nazarda tutiladi. Bunda fan-texnika rivoji, orifdagi islohotlar birlamchi omil sifatida e'tirof qilinadi. Yanada iqroq aytganda, Fransiyada yuzaga kelgan ma'rifatchilik harakati yinchalik Turkistonda jadidchilik harakatining keng kurtak yozishiga os bo'ldi. Dastlab Fransiyada 1789-yilda armiya tizimi isloh qilindi. ndan oldin esa mamlakatning aksariyat tarmoqlarida o'tkazilgan lohotlar va yangiliklarga ma'rifatchilik harakati sifatida qaralgan. avjud ijtimoiy hayotga tanqidiy ruh bilan qarash, ilm-fan va texnika ituqlarini amaliyotga tadbiq qilish, ommaviy axborot vositalari

faoliyatini jadallashtirish, xalqni savodli qilish, ilm-ma'rifat ziyosini kengroq yoyish ustuvor masalaga aylangan. Shuni alohida aytish kerakki, Fransiya ma'rifatchilikning asosiy missiyasi tafakkur tarzini o'zgartirishga qaratilgan edi. Bunda fransuz ma'rifatparvarlari Volter, Deni Didro, Jan Jak Russo, Bombarshe kabilar jonbozlik ko'rsatishgan. Ular nafaqat badiiy asarlari, balki falsafiy, ilmiy-pedagogik qarashlari bilan qomusiy ijodkor sifatida Fransiya ma'rifatparvarlari orasida shuhrat qozonganlar. Ayniqsa, ushbu ma'rifatparvarlar 1751–1780-yillarda tayyorlangan qomusiy ensiklopediyani tuzish jarayonida faol ishtirok etganlar. Bu bilan jamiyatni katolik cherkovi ta'sirida saqlashga urinuvchi mutaassib qatlamga zarba berish ko'zda tutilgan. O'rta asrlardan qolgan diniy odatlar va an'analar jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalanishga qarshi kurash ma'rifatchilik harakatining asosiy maqsadi edi. Bunday maqsadni amalga oshirish uchun, avvalo, siyosiy, ijtimoiy va madaniy sohalarda islohotlar qilish, jamiyatning har bir kishisi dunyoqarashini o'zgartirish, ularni ilm-ma'rifatli qilib tarbiyalash kun tartibiga chiqqan edi. Yangi o'quv adabiyotlari yaratish, turli yo'nalishdagi gazeta va jurnallar nashrini yo'lga qo'yish, teatr faoliyatini tubdan isloh qilish, ma'rifatparvar dramaturglarning asarlarini sahnalashtirib, keng ommaga yetkazish, eng muhimi jamiyatdagi eskilik sarqitlarini badiiy so'z yordamida turli janrlarda tasvirlash kabilar Fransiya ma'rifatparvarlarining asosiy quroliga aylangan edi. Masalan, Deni Didroning "Rohiba" romanida yosh va go'zal Syuzannani ota-onasi zo'rlab monastirga berishadi. U yerdagi qabihliklarni ko'rgan Syuzanna monastirdan qochib ketadi. Ushbu asarga XVIII asr fransuz ma'rifatchilik adabiyotida katolik cherkovini ayovsiz tanqid ostiga olgan roman sifatida qaralsa, Jan Jak Russoning "Yuliya yoki yangi Eloiza" romanida esa tabiiy axloq bilan soxta odat-an'analar o'rtasidagi ziddiyat ko'rsatiladi. Bu ziddiyatning asl mohiyati sevishtganlar o'rtasidagi ijtimoiy tengsizlikdir. O'sha zamon odatiga ko'ra dvoryan qizi Yuliyanning quyi tabaqa vakili San Perga turmushga chiqishi qonunga xilof hisoblangan. Shu sababli Yuliya o'zining qalb javhariga zid ish tutib baxtli bo'la olmaydi. Uning bevaqt o'limi ichki azoblarga chek qo'yadi.

Keyinchalik Fransiya'dagi mana shunday ma'rifiy o'zgarishlar Turkistonda jadidchilik harakatini yuzaga kelishida "xamirturush" vazifasini bajargan. Bu bevosta jadidchilik harakati rahnamosi Ismoil Gasprinskiy bilan bog'liqdir. Jadid so'zining ma'nosi "yangi" demakdir. U shunchaki "yangi" yo bo'lmasa, "yangilik tarafdori" degani emas.

Balki "yangi tafakkur", "yangi inson", "yangi avlod" singari keng ma'nolarni o'zida mujassam etgan. Istilohning kirib kelishi Ismoilbek Gaspirali (Gasprinskiy) ochgan yangi maktab nomi bilan bog'liq. U shunday yozadi: "...1884-sanasi Boqchasaroyda bir maktabni "usuli jadid"ga qo'ymish edim". Istilohning mazmuni maktab doirasida qolmadi, albatta. Abdulla Avloniyning "Tarjimayi hol"idan: "Shul zamonda (1894-1904-yillar) yerli xalqlar orasida eskilik-yangilik (qadim-jadid) janjali boshlandi. G'azit o'qig'uvchilarni mullalar "jadidchi" nom bilan atar edilar".

Ismoil Gasprinskiy 1872-1876-yillar oralig'ida Parijda istiqomat qiladi. Parijda I.S.Turgenev bilan uchrashadi. Unga assistent-kotib bo'lib ishga kiradi. Fransuzchani mukammal egallaydi va "E'lonlar" idorasida tarjimonlik qiladi. Mashhur Sorbonna universitetiga o'qishga qatnaydi. Fransiya Boqchasaroyga qaytgan va "Zanjirli"da rustili muallimi sifatida ishni davom ettiradi. Keyinchalik Sharqda o'z zamonasining bilimdoni sifatida tanildi. Jadidchilik faoliyati keng yoritib boriladigan "Tarjimon" gazetasini tashkil qiladi. Bu gazeta Ismoil Gasprinskiy nomini nafaqat Sharqda, balki G'arb davlatlarida mashhur qildi. U vafot etgan 1914-yilning 11-sentabrida mashhur Narimon Narimonov yozadi: "Millat Ismoilbek kabi qahramonlarini unutsa, o'z hayotini barbod etajaqdir". U tirikligidayoq millatning otasi, rahnamosi degan nom oldi. Uning eng katta xizmati Rusiya sarhadida yashab turgan, lekin zamonning zayli bilan bir-biridan uzoq tushgan (to'g'rirog'i, uzoqlashtirilgan) va begonalashish darajasiga yetgan turkiy xalqlarni bir-biriga tanitdi. Behbudiy so'zlari bilan aytganda, "Rusiyadagi butun turk-tatar xalqlarini juda oz tarixiy muddatda xayrxo'shlik yo'li bilan yaxlit bir milliy oilaga birlashtirmoqqa noil bo'ldi".

Bunday harakatlarning natijasi o'laroq Turkiston adabiyoti va san'ati tarixida tub burilish yuz berdi. Sharq mumtoz adabiyotida shakllangan adabiy an'analar, poetik tasvir vositalari va estetik tamoyillar o'zgardi. XX asrning birinchi choragida Turkistonda yangi estetika shakllandi. Buning qator ob'yektiv va sub'yektiv omillari bor, albatta. Avvalo, shuni aytish joizki, Turkiston xalqi yangi asrga mustamlaka o'laroq qadam qo'ydi. Mustamlakachilik siyosati bir tomondan millatning iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy taraqqiyotiga g'ov bo'lgan bo'lsa, boshqa yoqdan uning bu yo'lda yangi imkoniyatlar izlashiga, uyg'onishiga zamin hozirladi. Ixtiyorsiz ravishda Turkistonni g'arb sivilizatsiyasi bilan bog'lab turuvchi tranzistor vazifasini o'tadi. Ikkinchidan, chor hukumati va uning tasarrufida bo'lgan mustamlaka

millatlar madaniy hayotida yuz berayotgan o'zgarishlar Turkiston hayotiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Uchinchidan, mustamlaka miqyosida sodir bo'lgan favqulodda hodisalar (turli xarakterdagi urushlar, isyonlar, inqiloblar kabi) millat ongida muhrini qoldirdi. To'rtinchidan, dunyo xalqlari bilan bo'lgan madaniy aloqalar ham beiz ketmadi. Beshinchidan, sanalgan omillar bilan birgalikda Turkiston xalqi bir paytlar dunyo tan olgan Sharq sivilizatsiyasining vorisi edi. Ushbu xalq bu davrga kelib, o'zining qadim an'alarini muayyan darajada yo'qotayotgan bo'lsa-da, ma'naviy qadriyatlar va genetik nuqtai nazardan bunday vorisiylik qonuniy edi.

Demak, XX asr boshlari Turkistonda yangi estetika yuzaga kelishi haqida fikr yuritganda, ushbu o'zaro bog'liq besh omilni hisobga olish joiz. Ularning qay biri samaraliroq, ahamiyatliroq, degan masala esa bevosita bu davr ilmiy-adabiy muhiti tadqiqi jarayonida ko'rinadi.

Yangi estetikaning shakllanishi tom ma'noda dialektik qonuniyat asosida bo'ldi. Shakllanish jarayonida sanaganimiz omillar ba'zan fikrlar xilma-xilligi, ba'zida ziddiyatli bahslar tusini oldi. Xususan, adabiy an'analarning siyqa takrori, yangi badiiy kashfiyotlar qilish salohiyatidan yiroqlashish, estetik tafakkurda ko'ringan turg'un holat, deb baholana boshladi. Sharqshunos A.N.Samoylovichning 1908-yili Xiva adabiy muhiti bilan yaqindan tanishuvi natijasida kelgan xulosalari e'tiborimizni tortadi: "Ahmad Tabibiy va boshqa xivaliklarning, umuman, O'rta Osiyoliklarning, – deb yozadi olim, –Chig'atoy adabiyoti oltin asrining she'riy asarlarini chindan ham ko'r-ko'rona, rangsiz va jonsiz takror etuvchi hozirgi O'rta Osiyo turkiy she'riyatiga noxush munosabatlarida mutaassib O'rta Osiyo va boshqa musulmon-turkiy mamlakatlar va oblastlarda bo'lgani kabi yangi davrning boshlanishidan bir nishona ko'raman".

Professor Begali Qosimov shoirva dramaturg Ibrohim Davronning "Adabiyotimiz vas hoirlarimiz" (TVG, 1909, 47-son) nomli maqolasini yangi estetik qarashlar nuqtai nazaridan tekshirar ekan, shunday xulosag akeladi: "Muallif (I. Davron – U. J.) shoirning ijtimoiy tushunchasini, davr ehtiyojlarini his etish va qondira olish darajasini iqtidori mezonini qilib olmoqda"¹. Shunga yaqin qarashni biz Hoji Mu'inda ham uchratamiz:

*Guftanaz she'r naguftan a'lo,
Maqsudaz she'r biboshad ma'no...*

¹Қосимов Б. Излай-излай топганим. – Т.: Ф. Ғулом, 1983, 92-бет.

(Ya'ni she'r aytishdan maqsad, mazmun-ma'no bo'lmas ekan, ularning aytilganidan aytilmagani yaxshi.)² Cho'lponning "Adabiyot nadir?" deb nomlangan maqolasida: "Adabiyoti o'lmag'on va adabiyotining taraqqiysig'a chalishmag'on va adiblar yetishtirmag'on millat oxiri bir kun hissiyotdan, o'ydan, fikrdan mahrum o'lub, sekin-ekin inqiroz bo'lur", degan jummalarni o'qiydiz.³

Ko'rinadiki, mavjud estetik qarashlardan qoniqmaslik (Ahmad Jababiy) badiiy asarda davr muammolarini ko'rish istagi (I. Davron), adabiy asar qimmatini yangi mazmunda deb bilish (H. Mu'in), adabiyot avnini jamiyat, millat taraqqiyoti bilan bir butunlikda talqin etish (Cho'lpon) yangi estetikaning ilk bosqichi uchun xos xususiyat bo'lgan. Qisqa fursatda bunday qarashlar estetik bahslarga aylandi. Matbuot bahs aydoni vazifasini bajardi. Umuman, bunday bahslarning 1915-16-llarda "Oyna", "Al-isloh" jurnallari sahifalarida ham davom etgani a'lum.

O'zbek adabiyotiga yangi adabiy tur va janrlarning kirib kelishi ziga xos estetik hodisa, millat tafakkuridagi ko'tarilish jarayoni desak, to bo'lmaydi. Ma'lumki, 10-yillarda o'zbek adabiyoti yangi she'riy akllar bilan bir qatorda, tamoman noan'anaviy bo'lgan nasriy va amatik janrlar bilan ham boyidi. Jumladan, dramaturgiya qisqa fursatida ommalashib ketdi. Yangi janrlar tatbiqi bilan bog'liq ilk estetik bahslar ham aynan dramaturgiya borasida bo'ldi.

Mahmudxo'ja Behbudiyning "Teatr nadur?" nomli maqolasi drama janrlarini targ'ib etish yo'lidagi dastlabki jiddiy urinishlardan edi.¹¹ Maqola mohiyat e'tibori bilan ko'proq tanishtiruv, axborot, targ'ibot xarakterida. Chunki Behbudiy o'z maqolasida, asosan, o'quvchi va amatik asar, millat va teatr kabi masalalarga to'xtalgan. Mavjud adabiyotning intellektual darajasi, ma'naviy qadriyatlari, qiziqishlari, bahslaridan kelib chiqib, ma'lum tushunchani izohlashga uringan. Muallif xuddi shu birlamchi tadqiqot o'ziga xos nazariy-estetik mohiyatda kasb etadi. Muallif teatrni "ibratxona", "ta'ziri adabiy", "oyna" deb bahs qilgan ekan, dramatik turning muayyan auditoriya vositasida amalga oshirilishi, ijtimoiy-estetik ahamiyati, hayotiy hodisalarni aks ettirish kabi sof nazariy masalalar ham tabiiy talqinini topadi. Qolaversa, dramaturgiya turning: tragediya, komediya, drama janrlari ustida

и Муъин. (Мешрий) Шеър ва шоир. Самарқанд, газ., 1913, 13 август.
пон А. Адабиёт надир? // Садоий Туркистон, 1914, 3 июн.
будий М. Театр надур Ойна, // 1914, 29-сон.

muxtasar to'xtalib o'tadi. Bu janrlarga xos eng muhim xususiyatlarni ko'rsatishga harakat qiladi.

Behbudiy qarashlarini axloqiy-estetik tamoyillar asosida tahlil qilish yo'lida Vasliy Samarqandiy "Shariati Islomiya" maqolasini yozgan.¹² Behbudiy talqinlarining fiqhiy masalalar bilan naqadar mos kelishi borasida fikr yuritgan. Muammoni shariat mezoni asosida hal etishga uringan va asosiy masala borasida Behbudiyni dalil va mantiq yuzasidan tanqid ostiga olgan. Inkori etgan. "Oyna" jurnalining 1915-yil 50-sonida Vasliygga javoban Behbudiyning "Teatr, musiqa, she'r" nomli maqolasi chop etilgan. Behbudiy dastlabki maqolasida bildirgan fikr-u qarashlarini endilikda she'riy, axloqiy, ijtimoiy jihatdan mukammallashtiradi. Millat, xususan, islom millati manfaatlaridan kelib chiqib tushuntiradi. Jadid estetikasining asoschilaridan biri sifatida teatrning millat tarbiyasidagi ahamiyatiga urg'u beradi.

Demak, yangi estetikaning shakllanish bosqichidagi bahs-munozaralar adabiyotning mohiyati, umuman, insoniyat hayotidagi o'rni, vazifasi, ijodkor shaxsiyati, dunyoqarashi, ijod qilishdan maqsadi; jumladan, dramaturgiyaning o'ziga xosliklari, estetik qimmati, tarbiyaviy ahamiyati kabi muammolar atrofida kechdi. Bahsning tug'ilishi, borishi, ko'tarilgan muammolar tabiiy, aniqrog'i dialektik qonuniyat asosida bo'ldi. Natijada, shakllanayotgan yangi estetik tafakkur millatning ijtimoiy turmushi, intellektual, ma'naviy taraqqiyoti bilan uyg'unlashib ketdi. Shu bilan birga, XX asr o'zbek estetik tafakkuri tarixida muhim bir bosqich bo'lib qoldi.

Xullas, jahon ma'rifatchiligi Sharq va G'arb nuqtai nazaridan qaraganda ikki tomonlama harakterga ega. G'arb ma'rifatchilik adabiyotidagi eng sara asarlar Sharq islom ma'rifati ruhida bitilgan obidalar bilan bog'lansa, rus plizmasi orqali turkiy xalqlarga yoyilgan jadidchilik harakati Yevropa, xususan, Fransiya ma'rifatchiligidan ulgi olgan.

G'arb adabiyotida D.Defo, Gyote, J.Svift, Shiller kabi adiblarning yaratgan asarlarida ma'rifatchilikning umuminsoniy g'oyalari o'z aksini topgan. Bundan tashqari, ushbu ijodkorlar Sharq islom ma'rifati bilan yaqindan tanish bo'lganligini "Robinzon Kruzo", "Faust", "Yosh Verterning iztiroblari", "Qaroqchilar", "Gulliverning sayohatlari" singari asarlaridan anglash qiyin emas. Ayniqsa, Sharq islom tasavvuf adabiyotidan xabardorlik poetik ko'lamning umuminsoniy ma'no kasb etishi, an'anaviy syujetlarning badiiy talqini Sharq va G'arb adabiyotida

¹² "Садоийи Фарғона", 1914, 83-сон.

ma'rifatchilik tipologiyasini yoritishda asosdir. Masalan, D.Defoning "Robinzon Kruzo"sida tug'ilish, o'lim va hayotning turfa xil puchmoqlari aks ettirilgan bo'lsa, Gyotening "Yosh Verterning iztiroblari" asarida Sharq tasavvuf odamining ko'ngli poetik talqin qilingan. Bir so'z bilan aytganda, jahon adabiyotida ma'rifatchilik harakati spiralsimon ko'rinishda taraqqiy topgan. Chunki, Sharq mamlakatlarida yuzaga kelgan jadidchilik harakati o'zining maqsad-vazifasiga ko'ra G'arb ma'rifatchiligi bag'rida kurtak yozgan. Turkistonda matbuot, adabiyot va san'at sohalaridagi islohotlar, gazeta, jurnallarning tashkil qilinishi, yangi adabiy tur va janrlarning paydo bo'lishi kabilar Yevropa, xususan, Fransiya ma'rifatchiligi bilan tipologik ma'no kasb etar edi. Jadidchilarning asosiy maqsadi xalqni savodli qilish, millatni uyg'otish, erk tuyg'usini shakllantirish, ma'naviy hurlikka undashdan iborat bo'lgan.

Savol va topshiriqlar:

1. Ma'rifatchilik adabiyotining nazariy asoslari.
2. G'arb ma'rifatchiligi haqida fikr yuriting.
3. Fransuz ma'rifatchilik adabiyotiga oid asarlar haqida so'zlang.
4. Turkistonda jadidchilik harakatining yuzaga kelishi haqida gapiring.
5. Jadid adabiyoti yangi estetikaning shakllanish xususiyatlarini sharxlang.

Asosiy adabiyotlar:

- Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Қарарлар стратегияси тўғрисида"ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)
- Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш - халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.
- Азизов Қ, Қайумов О. Чет эл адабиёти тарихи. (V-XVIII) Ўқитувчи», 1979.
- Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик, 2-жилд, — Т.: Ўзбекистон, 1998.
- Артаманов С.Д. История зарубежной литературы XVII-VIII вв. —М., 1988.
- Гаспрали И. Рахбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош. Ўзбекистон, 1898-й., 4-бет.

7. Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006.
 8. Ҳамдамов У, Қосимов А. Жаҳон адабиёти. (Ўқув қўлланма). – Т.: Баркамол фойз медиа, 2017.
 9. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1-жилд. –Т.:«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»,2000.
 10. Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т., 2006.
- www.edu.uz.
www.o'zbek adabiyoti.com.
[http// dic // akademik // ru// dic.nsf //](http://dic//akademik//ru//dic.nsf//)
[http// diction. Chat// ru //](http://diction.Chat//ru//)
[http// top// mail. ru// jimp. Fromq1551453](http://top//mail.ru//jimp.Fromq1551453)
www. Lib.ru.
www.litera.ru.
www.Philologs.narod.ru.

SHARQ VA G'ARB BADIY TAFAKKURIDA SENTIMENTALIZM, ROMANTIZM, NATURALIZM, REALIZM

REJA:

1. *Sentimental adabiyotning Sharqu G'arbga oid xususiyatlari.*
2. *Romantizmning ijtimoiy-estetik omillari.*
3. *Naturalizm adabiyoti.*
4. *Realizm adabiyoti va uning ko'rinishlari.*

Tayanch so'z va tushunchalar: *Sentimentalizm, "sentiment", sentimental yozuvchi uslubi, romantizm va romantika, romantizm ideali, naturalizm, "irsiyat qonuni", fotografik tasvir, realizm, tanqidiy realizm, sosrealizm, oliy realizm.*

Ushbu mavzu ostida o'rganilayotgan to'rt adabiy yo'nalish va ularning Sharqu G'arbga munosabati masalasi nihoyatda katta masala bo'lib, o'nlab tadqiqotlarni talab etadi. Biz darslik xarakteridan kelib chiqib, masalaning siz talabalar bilishingiz lozim bo'lgan umumiy va xususiy tomonlari to'g'risida so'z yuritishga urinamiz.

O'rganilayotgan to'rt estetik hodisani bog'lab turgan umumiy jihat ular o'rtasidagi ambivalent munosabatning mavjudligidir. Ya'ni ulardan fastlabki ikkitasi – sentimentalizm va romantizm, asosida hissiyot uruvchi adabiy metodlar, keyingi ikkitasi – naturalizm va realizm, isosida intellekt turadigan metodlar hisoblanadi. Qolaversa, o'rganilayotgan to'rtala adabiy yo'nalishning hammasi ham metod darajasiga ko'tarilmagan. Odatda biror adabiy yo'nalish tom ma'noda adabiy metod darajasiga ko'tarilishi uchun unga xos estetik prinsiplar o'la shakllangan bo'lishi kerak. Ayni metod umumjahon miqyosida qabul qilinishi, jahon adabiyotining ajralmas qismi sifatida estetik vazifa bajarishi, aniq badiiy prinsiplari ishlab chiqilishi va unga nisbiy darajada o'lsa ham amal qilinishi kerak.

Bu to'rt yo'nalish ichida sentimentalizm adabiy oqim hisoblanib, metod darajasiga ko'tarilmagan. Romantizm, realizm va naturalizm esa adabiy metodlar sirasiga kiradi.

Sentimentalizm, romantizm, naturalizm va realizm qandaydir 'ylab topilgan, o'z-o'zidan paydo bo'lgan yo'nalishlar emas. Ularning ammasi, birinchi navbatda, inson tabiati, uning intilish va ehtiyojlari, otin olamida kechishi mumkin bo'lgan aqliy-mantiqiy, ruhoniyl-hissiy olatlarning moddiylashuvidir. Klassisizm mavzusida qayd

etganimizdek, bu to'rtala yo'nalish ham inson obrazli tafakkuri bilan egiz holatda paydo bo'lgan.

Sentimentalizmning mustaqil adabiy oqim o'laroq maydonga kelishi XVIII asrning 50-60-yillariga to'g'ri keladi. Ushbu adabiy oqimning ilk vatani Angliya bo'lib, keyinchalik boshqa millatlari adabiyoti tarkibiga kirib borgan.

Sentimentalizm istilohining kelib chiqishi inglizcha "sentiment" so'zi bilan bog'liq. Lug'aviy jihatdan "sezgi, his-tuyg'u" degan ma'noni bildiradi. Ayni ma'nosiga ko'ra, sentimentalizm asosida inson sezgisi, his-tuyg'ulari turishini anglashimiz mumkin.

Sentimentalizmning paydo bo'lishi adabiy-tarixiy jihatidan klassitsizmdan keyingi bosqichni tashkil etadi. Bir tomondan voqelikni hissiy idroklash va badiiy talqinlashga bo'lgan ehtiyoj, ikkinchi tomondan klassitsizmning qat'iylashtirilgan qoliplaridan ozod bo'lish ehtiyoji sentimentalizm adabiy oqimini maydonga keltirdi. Zotan, adabiyot o'zining erksevarlik tabiatiga ko'ra, uzoq vaqt qoliplar iskanjasida yashay olmas edi. Bu fikrni sentimental adabiyotning aksar vakillari dastlab klassitsizm yo'nalishida ijod qilganlari, keyinchalik bu metoddan voz kechib sentimentalizmni tanlaganlari xususidagi dalillar ham to'la isbotlaydi.

XVIII asr ingliz adabiy muhitida paydo bo'lgan "Sentimental sayohat" romani mutaxassislar tomonidan sentimental adabiyotning ilk namunasi sifatida qabul qilingan. Roman muallii angliyalik yozuvchi Lorens Stern bo'lib, ushbu asarida inson sezgisini "kult" darajasiga ko'targan. Holbuki, uning birinchi romani "Jentlmen, Tristam Shendining hayoti va qarashlari" romanidayoq sentimentallik konsepsiyasi yaqqol aks etgan edi.

L.Stern 1713 yilda qashshoqlashgan harbiy oilasida dunyoga kelgan. Yoshlik davri Angliya va Germaniyada o'tgan. 18 yoshida otasidan ayrilgan. Dastlab Angliyadagi Kembridj universitetida o'qigan. Uning talabalik hayoti qashshoqlik va qiyinchiliklar ichida o'tgan. Ijodiy hayotining yigirma yilini York shahri yaqinidagi Sattan degan qishloqda o'tkazgan. 4-yillarda York gazetchisi" nashrida ishlagan. Publitsistik, badiiy-publitsistik asarlar, siyosiy pamfletlari bilan nom chiqargan. 1762 yili jamiyat kishilari hayoti, oddiy odamlar tabiatini ijodiy o'rganish, shu jarayonda o'zini ham anglash maqsadida Yevropa bo'ylab safarga chiqadi. Yevropa mamlakatlarining shahar-qishloqlarini ko'radi. Uni ko'proq qishloqlarda yashaydigan oddiy dehqonlar, cho'ponlar, bog'bonlar hayot tarzi qiziqtirar edi. 1760 – 1767 yillar oralig'ida

yozilgan birinchi romanini mana shunday sayohatlar, amaliy tajribalar mahsuli deyish mumkin.

Ayni paytda, Stern antik Yunon va Rim imperiyasi davrida yozilgan badiiy asarlarni chuqur o'rgangan. Shu bois ijodining dastlabki davrida klassitsizm tamoyiliga moyilligi bor edi. Ammo sayohatlari natijasi o'laroq, uning ijodida sentimental tafakkur, sentimental falsafaga moyillik kuchaydi. Bu jihat yozuvchining "Sentimental sayohat" (1768) romanida yaqqol ko'rinadi. Romanda adabiy, ijtimoiy, psixologik qoliplarga nafrat izhori yetakchilik qiladi. Shu bilan bir qatorda romanning bosh badiiy konsepsiyasi hissiyotlari erki bilan hayot echirayotgan odam obrazida aks etgan.

Roman bosh qahramoni Yorik (bu ism V. Shekspirning mashhur "Gamlet"idan olingan) prot yestant mazhabiga mansub ruhoni. Asar yujetini Yorikning Fransiya bo'ylab sayohati, sayohat davomida ahamon boshidan kechirgan sarguzashtlar tashkil etadi. Syujet oqealari ostida Yevropa bo'ylab sayohatga chiqqan muallif, uning echinmalari, bosib o'tgan yo'li, xulosalari majoziy asos vazifasini ajargan. Ammo roman ichida biz muallif qiyofasi, tabiati, fikr-arashlariga tamomila o'xshamaydigan qahramonni ko'ramiz. Bu orqali tern o'z ijtimoiy qarashlari, jamiyat turmush tarziga doir tanqidiy uqtai nazari, inson hissiyotiga bo'lgan kultlashtirilgan munosabatini ajoz pardasi bilan o'rab berishga erishadi. Zotan, Yevropa enessansining uchinchi yuz yilligi davom etayotganiga qaramasdan, bu rlarda erkin fikrni nazorat qilish tizimi, cherkov hukmronligi, kvizisiya xavfi mavjud edi. Hissiyotlar nari tursin, hatto inson o'z aqli, antiqiy tafakkuri bilan yashashi, fikrlashi va faoliyat yurgizishi ming ldan ortiq vaqt davomida qat'iy nazorat qilingan "oqsoch Yevropa" shilariga sterncha yangi dunyoqarashni singdirib, uqtirish oson emas i. Shu bois roman muallifi o'z asarining bosh qahramoni qilib telba rikni tanladi. Roman va uning qahramoniga bo'lgan e'tirozni, iqrog'i, inson hissiyotlari erkinligi g'oyasini hukumat, cherkov, niyat tomonidan yasalgan "qil ko'prik"lardan mana shu telba eson- on olib o'tib ketadi, deb hisobladi va bu niyatiga erishdi ham.

Sentimentalizmning keyingi taraqqiyoti, yangidan-yangi vakillari, r yozgan namunalari maydonga kelishiga zamin hozirladi.

Sentimentalizmning badiiy asosini Stern poetik konsepsiyalari ikil etgan bo'lsa, ayni oqimning falsafiy asoslari ikki faylasuf nomi falsafiy qarashlari bilan bog'liq. Bularning biri fransiyalik yepiskom Berkli (1685 - 1753), ikkinchisi, Angliyaning Edenburg shahrida

tugʻilgan David Yum (1711 - 1776)dir. Berkli falsafasiga koʻra “sezgi – yagona reallik”. Borliqni idrok etishning yagona quroli va bashariyatga uni Xudo bergan. Mana shu ilohiy sezgi vositasida anglangan hamma narsa-hodisalarning asosi ham Udir. Berkli falsafasi oʻsha davrlarga kelib Yevropada kuchaya boshlagan materializm, ateizmdan dinni himoya qilish yoʻlidagi fikrlarning natijasi sanaladi. Faylasufning “Koʻrish nazariyoti tajribasi” (1709), “Insonning bilish tamoyili haqida risola” (1710), “Gilos va Filonus oʻrtasidagi uch suhbat” (1713) asarlarida shunday qarashlar oʻz aksini topgan. Byerkli qarashlari Yevropa falsafasi tarixchilari tomonidan subyektiv idealizm nomi bilan ataladi.

D.Yum (1711 - 1776) asli angliyalik boʻlsa ham, 1763 – 1766 yillarda Parijda diplomatik xizmatda ekan, J.Berkli falsafasining muhlisi va davomchisiga aylanadi. Uning “Inson tabiati haqida risola” asari Yum subyektivistik falsafasini oʻzida toʻla jamlagan. Yum falsafasiga koʻra, ham borliqni idroklash manbai subyekt sezgisi yoki olgan taaassurotidir. Shuning uchun Yum materialistlarning inson sezgisi borliq va inson munosabatlari natijasidir degan qarashlarini inkor etadi. Bilimning manbai nazariy izlanishlar emas, eʼtiqod degan qarashni qatʼiy tarzda ilgari suradi. Shu tomonlari bilan Yum skeptik falsafasi inson botini va psixologiyasiga ham daxl qiladiki, bu gʻoya uning izdoshlari tomonidan keyinchalik davom ettirilgan.

L.Stern badiiy konsepsiyalari, J.Berkli va D.Yum falsafiy qarashlari asosida shakllangan sentimentalizm estetikasi badiiy adabiyotda shunday kategoriyalarning yuzaga kelishiga turtki boʻldi. Voqelikni hissiy talqin etish; tafakkur potensialini inkor etish; sayohatni ijodiy jarayoning ajralmas qismi sifatida qabul qilish; sayohat jarayonida oddiy xalq ijtimoiy hayotini oʻrganish, oʻz manfaatini xalq manfaatidan past tutish; industrial taraqqaiyot tanqidi; provinsial turmush targʻibi va asl tabiat qoʻyniga intilish; pessimizm.

L.Sterndan keyin paydo boʻlgan sentimentalistlar asarlarida bu jihat yaqqol namoyon boʻldi. Xususan, Jems Tomson (1700 - 1748)ning “yil fasllari” nomli toʻrt qismli poemasi, Oliver Goldsmit (1728 - 1774)ning “Sayyoh” (1765), “Vekfild ruhoniysi” (1766), “Tashlandiq qishloq” nomli poemalari, “Rahmdil odam” (1768) komediyasi, “Angliya tarixi”, “Rim tarixi”, “Xitoydan maktub” singari satirik asarlarida qayd etilgan badiiy gʻoyalar yorqin aks etgan. Bu jarayon faqat ingliz adabiyoti yoki XVIII asrning oʻzi bilan cheklanib qolmadi. Sentimentalizmning J.J.Russo (Fransiya), I.V.Gyote (Germaniya),

F.M.Dostoyevskiy (Rossiya) kabi mashhur namoyandalari sentimental adabiyot imkoniyatlarini namoyish etarlik darajadagi buyuk asarlar yozdilar.

Dastlab klassitsizm yo'nalishida oda, tragediya, satirik asarlar yozgan Eduard Yung (1683 - 1765) ijodida ham sentimentallik asosiy o'rin tutadi. Turmush o'rtog'i, va tutingan qizidan ketma-ket judo bo'lganidan so'ng Yung ijodi tamomila boshqa yo'nalishga burilib ketadi. Natijada uning asarlarida klassitsizm tanqidi bilan parallel ravishda diniy-psixologik motivlar kuchayib bordi. Shoirning to'qqiz qo'shiqni o'z ichiga olgan "Shikoyat yohud hayot, o'lim, boqiylik haqida tungi o'ylar" nomli oq she'rda yozilgan to'plami tom ma'noda voqelikni sentimental talqin etishi bilan o'ziga xoslik kasb etadi. Asarda insonning ulug'ligu tubanlik, muhabbat va nafrat, qo'rquv va jasorat singari zid tuyg'ularni jamlagan murakkab xilqat ekani, ba'zida uning taqdir haqligini unutishi haqida falsafiy-psixologik taassurotlar aks etgan. Asar o'zining samimiyati, teranligi bilan nainki o'quvchiga, hatto ijod ahliga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Natijada o'sha davr ingliz she'riyatida yangi bir yo'nalish - "qabriston poeziyasi" paydo bo'ldi. E.Yung izdoshlari bu yo'nalishni davom ettirdilar. Jumladan, Parnelning "O'lim haqida tungi parcha", Bleraning "Qabr" nomli she'riy asarlari paydo bo'ldi.

Sentimentalizm aynan "qabriston poeziyasi" orqali Sharq ma'rifiy-badiiy tafakkuri bilan tutashadi. Masalan, Jems Garvining "Qabriston qurshovidagi o'ylar" poemasida lahadda yotgan ikki murda suyagi bir shakl, xil tusga egaligi, ularning qay biri shoh, qay biri gadoga tegishli ekani ma'lum emasligi haqida so'z yuritiladi. Ayni lirik tasvir asosida falsafiy xulosa yurgiziladi. Tomas Greyning "Qishloq qabristoniga marsiya" she'rida esa hayotini dehqonchilik bilan o'tkazgan, xalq rizqiro'ziga sababchi bo'lgan dehqon qabri marsiyaviya usulda she'rga solinadi. Uning orzu-armonlari, muhabbati, nafrati, jamiyat kiborlarining dehqonlarga bepisand munosabatlari muhokama qilanadi. Dehqon kasbining ulug'ligi, qalbining kengligi boshqalarga ibrat qilib ko'rsatiladi. Nizomiy, Rumi, Firdavsiy, Lutfiy, Navoiylar she'riyatida biz bunday motivlarni istagancha uchratishimiz mumkinki, bu dalil sentimental adabiyotning Sharq-islom she'riyati uchun ham begona emasligini ko'rsatadi.

Romantizm adabiyoti ham o'z xarakteriga ko'ra Sharq G'arbga birdek tegishlidir. Bunday o'xshashlikning bosh sababi har qanday inson uchun romantik kayfiyat, orzu va xayolotning xosligi bo'lsa, yana bir

sababi odamizot hayot yo'lida uchratishi muhaqqaq bo'lgan shaxsiy, maishiy, ijtimoiy vaziyatlarning mavjudligidir.

Haqiqatan ham, romantika mana shunday vaziyatlar ichida tug'iladigan psixologik jarayondir. Inson o'z orzularini real hayotda amalga oshira olmagan holatda xayolotga, romantikaga beriladi. O'zidagi botiniy iztirob va ziddiyatlarni shu yo'l bilan yengadi. Xayolotida orzu-istaklarini amalga oshiradi. Romantizm psixologiyasining yana bir jihati "barbod bo'lgan ideallar" bilan bog'liq. Odam bolasi bu hayotda o'z idealini topa olmaydi. Ayni paytda, ideal haqida orzu qilishdan ham o'zini to'xtatishga qodir emas. Mana shu botiniy jarayon insonning faol hayoti va izlanishlariga asos bo'ladi. Uni xuddi Don kixot singari o'z ideali safarga chiqishga undaydi. Ammo ideallar har safar real hayot qoidalari, ijtimoiy talablar tufayli yo'qqa chiqaveradi. Haqiqiy romantik mana shunday inkorlar, yengilishlar oldida taslim bo'lmaydigan odamdır. Ammo insonning real turmush tashvishlari oldida yengilishga mahkumlighi romantizmga xos fojiaiylikni keltirib chiqaradi. Zotan, har qanday yengilmas odam ham o'lim qismatiga bo'ysunishga majbur. Don Kixot hayotining so'nggi lavhasi aynan shunga ishora.

Bashariy tabiatga xos romantikaning romantizmga aylanishi ijtimoiy, falsafiy, psixologik, badiiy vaziyatlar bilan bog'liq. XIX asrga kelib, Yevropa madaniy muhitida shunday ehtiyoj maydonga keldi. Natijada romantizm degan ijtimoiy-falsafiy, badiiy-estetik hodisa shakllandi. Bu davrda Yevropa jamiyatining eng muhim ijtimoiy dardi shaxs va shaxs erki masalasiga aylandi.

Romantizm falsafasi ostida nemis faylasuflari I.Kant va Fixtelarning "transendental estetika"ga oid, F.Shleglning ijtimoiy-falsafiy qarashlari turadi. Shuningdek Gyote va Shiller tomonidan Germaniyada tashkil etilgan "bo'ron va tazyiq" ijtimoiy harakati ham romantizm falsafasi va amalyotining ijtimoiy ko'rinishi edi. Russo estetikasi, gotik romanlarida ham romantizm falsafasining poetik namoyon bo'lganini kuzatish mumkin. Romantizm falsafasi va adabiyotida inson idealining xalqona (ertak, afsonalarga xos), diniy-ma'rifiy (ilohiy kitoblarga oid), shaxsiy-ijtimoiy (muayyan shaxslar ijtimoiy hayoti, biografiyasi bilan bog'liq) shakllari mavjud.

Romantizm faqat falsafiy, ijtimoiy yoki badiiy hodisa emas. XIX asrda maydonga kelgan romantizm falsafasi va ijtimoiy harakatchiligi madaniyatning barcha sohaları, va ko'plab xalqlar madaniy hayotiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Masalan, musiqa sohasida F.Shubert, R.Shuman,

F.Shopen, F.List, F.Mendelson singari "romantizm kompozitorlari" paydo bo'ldi. Badiiy adabiyotda esa Ernst Teodor Amadey Goffman (Germaniya), Jorj Gordon Bayron, Persi Bishi Shelli, Valter-Skott (Angliya), Viktor Gyugo, Jorj Sand (Fransiya), Fenemor Kuper (Amerika), Aleksandr Sergeyevich Pushkin (Rossiya) singari qator vakillariga ega.

Romantizm adabiyoti va uning spesifikasi haqida ko'p gapirish mumkin. U o'zining tarixiy taraqqiyoti, ichki ko'rinishlari, har bir millat, davr va adabiy muhit bilan bog'liq o'zgarishlariga ko'ra keng jamrovli hodisa. Sharq romantizmi esa, bu hodisaga tamomila o'zgacha nezonlar bilan yondashishni talab etadi. Sharq islom adabiy-tarixiy arayoniga xos romantik talqinlarning yetakchi bir xususiyati shuki, unda Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning real shaxsiyatlari, hayot yo'llariga tomon xolis intilayotgan "komil inson" obrazi bu adabiyotning oliy idealini tashkil etadi.

Realizm va naturalizm bir-biri bilan uzviy bog'liq, biri-birini o'ldiruvchi, hayot voqeligi va uning ratsional-mantiqiy talqiniga soslanuvchi egiz adabiy metodlardir. Garchi, realizm metod sifatida qadimiyroq bo'lsa ham, naturalizm u bilan yondosh holda yashab kelgan. Jahon adabiyotshunoslari har bir davr, har bir adabiy-estetik osqichning o'ziga xos realizmi mavjudligi haqida hali-hanuz munozara iladilar. Shunga ko'ra, ilmiy adabiyotlarda "sodda realizm", "qadimgi avr realizmi", "o'rta asr realizmi", "uyg'onish realizmi" singari stilohlarni ko'p uchratamiz. "Real" so'zining lug'aviy ma'nosi lotincha realis – haqiqiy, moddiy deganidir. Shundan kelib chiqqanimizda ham realizmning tub ildizlari juda uzoq zamonlarga borib taqalishiga amin o'lamiz. Chunki inson tabiatan haqiqat va haqqoniylikka moyil, uni iqtat shugina to'g'ri yo'lga boshlashi, xato yo'ldan qaytarishi mumkin. Ayni paytda, odam badiiy adabiyotda ham o'zi ko'rgan-bilgan voqealarni uchratsa, asar qahramonlarini "tanisa"gina undan zavq oladi, unga ishonadi. Uzoq tarixda yashagan ajdodlarimiz ko'rgan narsa-voqeasalarini suvratlarda muhrlaganlar, turli usullar bilan yozib qoldirganlar. Bashariy tamaddunning to'ng'ich vakillaridan bo'lmish humer "sopolkitob" (klenopis)lari orqali bizgacha yetib kelgan ilk badiiy manbalardan biri "Inannaning yor tanlashi" deb nomlanadi. Unda allada tipidagi mazkur asar syujeti ilohiy kitoblarda ko'p takrorlangan, undan mifologik hikoyalar, folklor manbalari va yozma adabiyotga o'tib intilayotgan mashhur "Hobil va Qobil" voqeasining aynan o'zi. Og'a-ini rtasida bir qizning talash bo'lishi, ayni vaziyat muhokamasi, munozara

va yechim...bularning barcha-barchasi muqoyasa jarayonida kishida e'tiroz tug'dirmaydi. Demak, ma'lum bo'lyaptiki, ilk odam (Odam alayhissalom) oilasida, uning farzandlari o'rtasida bo'lib o'tgan real voqea keyingi avlodlar tomonidan so'z vositasida tarix sahifalariga muhrlab qoldirilgan. Qadimdan kelayotgan badiiy, yarim badiiy, folklorga oid va h.k. manbalarining istalgan bittasi ustida jiddiy tadqiqot olib borilsa va ular mavjud grafik, arxeologik, tekstologik manbalar bilan xolis solishtirilsa, har birining real asosi borligiga amin bo'lamiz. Bundan realizm yoki realistik talqindagi adabiyotning azaliyligi va abadiyligi ma'lum bo'ladi

Mutaxassislar realizmning konkret adabiy metod sifatida namoyon bo'lish vaqtini XIX asr deb ko'rsatadilar. Haqiqatan ham, shu davrga kelib, Yevropada yetilgan ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat realizmning adabiy oqim va ijodiy metodlar ichidan oldingi safga chiqishiga olib keldi. Turmush yo'llarida ro'y berayotgan tengsizlik, adolatsizlik, ichki va tashqi kelishmovchiliklar ilg'or fikrli shaxslar, ijtimoiy guruhlarda bu holatga nisbatan tanqidiy munosabatni yuzaga keltirdi. Shaxslarning ijtimoiylashgan fikrida g'alaba qilgan bunday o'zgarishlar sekin-asta reallashdi, moddiy kuch, amaliy faoliyatga aylandi. Moddiylashgan fikr esa, yangi ijtimoiy qarash, falsafa, fan, badiiy adabiyot namunasi o'laroq namoyon bo'ldi. Tanqidiy realizmga oid adabiyot namunalarida munosabat, baho va yechim izlash bosqichlari real syujet, real qahramonlar tasviri orqali aks ettirildi. Tanqidiy realizmning qay darajada namoyon bo'lishi, qanday badiiy namunalar berganligi, vakillari soni va sifati muayyan millat, mamlakat ijtimoiy-siyosiy, maishiy-psixologik vaziyat bilan uzviy bog'liq.

Fransuz adabiyotida Beranje, Stendal, Balzak, Merime, ingliz adabiyotida Dikkens, Tokkeriy, nemis adabiyotida Geyne, amerika adabiyotida Bitcher-Stou asarlarida tanqidiy realizmga xos mezonlar o'z aksini topgan.

Realizmning yana bir shakli sobiq sovet ittifoqining mafkuraviy asosi bo'lgan marksizm-leninizm g'oyalariga tayanadi. K.Marksning shogirdi, sotsialistik g'oyalarning yana bir nazariyotchisi F.Engelsning "tipik xarakterlarni tipik sharoitlarda tasvirlash" degan ta'rifi sotsialistik realizmning bosh belgisi hisoblanadi. 1917 yili Rossiyada oktabr to'ntarishi ro'y bergandan keyin bu g'oya sovet ittifoqining adabiy siyosati, mafkurasining asosiga aylantirildi. Kommunistik partiyaning har bitta syezdida bu g'oya davlat miqyosida mustahkamlab borildi. Ijodkorlarga kim haqda, nimani va qanday yozish belgilab berildi.

Sinflararo kurash, bir sinf tomonidan boshqa sinfning ezilishi, mazlum infning kurashi va shu kurash jarayonlari sosrealizmning yetakchi navzusiga aylandi. Garchi, tipik sharoitlarda, tipik xarakterlarni asvirlash sosrealizmning asosiy prinsipi sifatida hamma joyda takrorlab urilgan bo'lsa-da, Marks, Engels, Lenin, Stalin kabi kommunistlar ohiylarinig obrazlari maksimal darajada ideallashtirildi. Faqat va faqat alq manfaati uchun yashagan, yuksak darajadagi altruist sifatida dabiyotga kirib keldi va yashadi. Ayni paytda, sovet adabiyotida ommunist obrazi har qanday badiiy asarda bosh qahramon qilib linishi, asardagi barcha voqealarning markazida turishi va boshqarishi zim edi.

To'g'ri, bunday vulgar sotsiologizm jarayoni XX asrning 60-illaridan e'tiboran bir oz bo'shashdi. Go'yoki adabiyot erkin nafas lgandek bo'ldi. Aslida esa, kompartiya endilikda o'ta makkorona rategiyani qo'llayotgan, kommunistik g'oyalarning ochiq-oydin rg'ibidan murakkab, yumshatilgan, ammo ta'sirchan usuliga o'tgan li. Sovet ittifoqi tarkibida yashagan barcha respublikalar aholisi, qaysi illatga mansub bo'lishlaridan qat'i nazar, mana shu adabiy siyosatni ibul qilishga majbur edilar. Xususan, o'zbek adabiyotining ham qariyb tmish yillik umri mana shu siyosat tazyiqida o'tdi. Iste'dodli yuzuvchilar ta'qib qilindi, iste'dodsiz, o'rtamiyona ijodkorlardan xalq yuzuvchilari, shoirlari yasaldi.

Agar biz realizmning oliy ko'rinishini islom asosida shakllangan umtoz lirikamiz va epik asarlarida ko'rsak, tanqidiy realizmga xos surlar jadid adabiyoti vakillari ijodida namoyon bo'ladi. Rost so'z va qiqatni yozish tamoyili Yusuf xos Hojibdan boshlab, Ahmad ignakiy, Ahmad Yassaviy, Atoyi, Lutfiy, Sakkokiy, Xorazmiy, Sayfi royi, Navoiy, Bobur, Mashrab, Turdi, Ogahiy, Feruz, Muqimiy, rqatlar ijodiga qadar davom ettirildi. Bu tamoyil Mahmudxo'ja hbudiy, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, duldhamid Cho'lpon singari jadidlar tomonidan ijtimoiy holatlarning qqoniy talqini o'laroq namoyon bo'ladi. XX asrning 30-yillaridan shlab esa milliy adabiyotimiz sosrealizm tazyiqi ostida kun chirishga majbur bo'ldi. Ammo shunga qaramasdan, Oybek, G'ulom, A.Qahhor, H.Olimjon, Mirtemir, M.Shayxzoda, Yoqubov, A.Oripov, E.Vohidov, R.Parfi, O.Matjon, Xudoyberdiyeva, Sh.Rahmon singari ijodkorlarimiz asarlarida milliy, uminsoniy konsepsiyalar va insonning sof individual holatlari aks an asarlarni istagancha uchratishimiz mumkin.

Demak, realizm insoniyat badiiy tafakkurining barcha bosqichlari uchun xos bo'lgan umumestetik hodisadir. Realizm turmush haqiqatini haqqoniy aks ettiribgina qolmaydi. Unga real munosabat bildiradi va baho beradi. Realizm adabiyoti vakillarining badiiyat maydoniga kirib kelishi ijodkor shaxsining voqelikka, o'z-o'ziga optimistik yondashuv tamoyillari bilan ham bog'liqlik, Sharq va G'arb adabiyoti realizmida fikrimizga dalil bo'ladigan asarlar son-sanoqsiz.

Naturalizm ham xuddi realizm kabi konkret hayot voqeligiga tayanadi. Ammo bu ikki adabiy metod o'rtasidagi jiddiy farq shuki, Realizm realizm voqelik va real odam obrazini tipiklashtirib tasvirlasa, naturalizm maksimal darajada individuallashtiradi. Har ikki adabiy metod o'z poetik tamoyillarini mana shu aso-kategoriyalar ustiga quradi. Tarixiy jihatdan naturalizm bashariyat badiiy tafakkurining barcha bosqichlari, eng muhim nuqtalarida namoyon bo'ladi. Naturalistik unsurlarni biz mif, epos, ertaklar, xalq qissa va hikoyalari, yozma adabiyotga doir barcha janrlarda uchratishimiz mumkin. Ayni holatning yuzaga kelishi bevosita inson tabiati bilan bog'liq. Qayerdagi ijodkor inson o'z badiiy obyektini borligicha, tabiiy holatida, aniq va detallashtirib tasvirlashga ehtiyoj sezsa, shu joyda naturalistik unsurlar maydonga kelgan. Bundan keyin ham bu jarayon to'xtamaydi.

Naturalizm istilohi ostida lotincha "natura" – tabiat degan so'z turadi. Naturalistik tafakkurning sistemalashuvi, mustaqil ijtimoiy-falsafiy qarashga aylanishi XIX asrning 70-yillariga to'g'ri keladi. Bu davrda Yevropada kuzatiladigan tabiiy bilimlar taraqqiyoti, ayniqsa, Ch.Darvin nazariyasining revolyutsion tarzda yuzaga qalqib chiqishi naturalizm fasafasi va adabiyotining maydonga kelishiga zamin bo'ldi. Tabiiy fanlarning inson fenomeniga nisbatan individum tarzida yondashuvi, tabiat hodisalarining fiziologik, zoologik, biologik va botanik asoslari kashf etilishi natijalaridan falsafa va adabiyot ham ilhomlandi. Naturalizm konsepsiyasining ilk vatani Frasiya hisoblanadi.

Faylasuf Ippolit Tenning "Ingliz adabiyoi tarixi" (1863) kitobiga yozgan so'zboshisi naturalizm adabiyotiga estetik asos bo'lib xizmat qildi. O.Kont, G.Spenser, K.Bernarlar pozitivistik falsafasiga xos ilmiy tadqiqot va tabiiy fanlar yutuqlarini gumanitar soha bilan sintezlash g'oyasi naturalizm adabiyotining yetakchi prinsipiga aylandi.

Naturalizm adabiyotining ilk mashhur vakillari fransuz yozuvchilari E.Zolya, O.Mirbo, L.Dekab, og'a-ini Gonkurlar hisoblanadi. Xususan, E.Zolya o'z naturalistik qarashlarini badiiy adabiyotga tatbiq etishda Balzak, Flober, Stendal adabiy tajribalaridan

ilhomlandi va unumli foydalanishga urindi. Zolyaning "Tereza Raken" (1867) romaniga yozgan so'zboshisi, shuningdek, "Eksperimental roman" (1880), "Romanistlar-naturalistlar" (1881) singari maqolalar to'plamlarida naturalizmning adabiy-nazariy kriteriylari bayon qilingan. Bunga ko'ra, inson va u mansub tarixiy voqelikni naturalistik tasvir etish uchun odamni fiziologik individ o'laroq tadqiq etish, genetik asoslariga yetib borish muhimdir. Insonning ijtimoiy voqelik doirasidagi faoliyati – xarakteri, dunyoqarashi, psixologik holatlari – uning fiziologik, genetik asosi va holatlari bilan bog'liq. Yozuvchi o'zining "Hamal", "Jonivor-dam" romanlarida ayni qarashlarini badiiy qahramon tasviriga singdirishga uringan. Ayniqsa, yigirma romandan iborat "Rugon-Makkarlar" epopeyasida adabiyot va genetikaning istisnosiz tarzda bir-birini taqozo etuvchi hodisalar ekani namoyon bo'lgan. Og'a-ini Jonkurlarning "Jermini Losert" romanida esa bosh qahramon erminining o'limi jarayoni biologik nuqtai nazardan detallashtirib asvirlanar ekan, tanatologiya sohasi bilan badiiy talqin sintezining agona doiraga jamlaganini ko'ramiz.

Naturalizm nainki epik idod, ayni paytda dramatik asarlarga ham uayyan ta'sirini o'tkazdi. Shevesiyalik A.Strindbergning "Ota" (1887), i.Gaupmanning "Kun chiqish oldidan" (1889), "To'quvchilar" (1892) ramalari mohiyat e'tibori bilan naturalistik metod imkoniyatlarini amoyon qiladi. Agar naturalistik nasr o'zining eng xarakterli amunalari natijasida adabiyotga "ilmiy roman" shaklini olib kirgan bo'lsa, bu kabi dramatik asarlar asosida jahon damaturgiyasi naturalistik teatr" degan yangi yo'nalishni kashf etdi.

Albatta, naturalizm tabiiylik, amaliy tadqiqotlar va tajribaviylik, voqea-hodisalarga intellektual munosabat tamoyilini ilgari surishi bilan uayyan yutuqlarga erishdi. Mazkur falsafa va adabiyot vositasida lamning fiziologik imkoniyatlari, harakat va holatlariga xos biologik nillar, genetik sabab va oqibatlar kashf etildi. Inson fiziologik latining sira ham jo'n emasligi, murakkab bir sistema ekani ma'lum bo'ldi. Inson, tabiat va jamiyatga xos hodisalarining fotografik tasviriga shish jarayonida, ularning aniq tizimlilik va uzviylikdagina mavjud bo'lishi haqidagi falsafiy-badiiy to'xtamlarga kelindi. Inson fiziologik tensialining cheksizligi anglashildi. Naturalizm adabiyotining otasi Zolyaning "Naturalistik roman – real qahramonlarning real muhitdagi faoliyatidir" degan so'zlari mana shunday izlanish, tajriba ayonlarining xulosasidir.

To'g'ri, inson fiziologiyasi, tabiatning asl qiyofasi o'ta murakkab, takrorlab bo'lmaydigan mukammal tizim. Chunki bularning barchasi olamlar ijodkori – Xoliqi mutlaqning san'atidir. Ilm-fan, falsafa, adabiyot qanday yuqori cho'qqiga ko'tarilmasin, uning ayniyatini yarata olmaydi. Zotan, inson yaratilmish, illo, yaratguvchi emas. Shu sababdan inson faqat bu san'atga taqlid qilishi, aks ettirishga urinishi mumkin, xolos. Naturalizm falsafasini va adabiyotining bora-bora boshi berk ko'chaga kirib qolgani, fan va adabiyot yo'llarida adashib ketganining universal sababi, aslida, shu. Naturalizm tanqidchilari bu adabiyotning zerikarliligi, haddan ortiq detallashib ketgani, hissiyot va poetik ruhiyatdan yiroqligini ta'kidlaydilar. O'ta chuqurlashib ketilgan holatlarda na fan, na adabiyot qiyofasiga ega bo'lmagan no'noqlarcha taqlid namunasi o'laroq baholaydilarki, bularning barchasi Yaratgan san'atining takrorlanmasligi haqidagi mutlaq haqiqatni anglashimizga turtki beradi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, naturalizm unsurlari har qanday millat, har qanday davr adabiyotida uchrashi tabiiy. Jumladan, Qadim, mumtoz va zamonaviy Sharq adabiyoti ham naturalistik unsurlardan holi emas. Biz uni istalgan Sharq ijodkori asarlarida uchratishimiz mumkin. Birgina Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar" romanidagi interyer (hovli, o'rda, saroy interyeri) tasvirining o'ziyoq fikrimizga yaqqol dalil. Yozuvchi, ayniqsa, Kumush portretini chizishda naturalistik tasvir tamoyillaridan unumli foydalangan. Biroq shuni qayd etish joizki, naturalizm Sharq-islom muhitida mustaqil adabiy metod yoki falsafiy qarash o'laroq shakllangan, faoliyat ko'rsatgan emas.

Umuman, ushbu mavzu doirasida o'rganganimiz to'rt adabiy yo'nalish jahon adabiyoti tarixida sezilarli iz qoldirgan, adabiyot taraqqiyotiga xizmat qilgan, bashariyat turmush tarzi, inson va tabiat, inson va ijtimoiy voqelik mohiyatini anglatishga xizmat qiladigan o'ziga xos estetik hodisalardir. Sentimentalizm, romantizm, realizm va naturalizmga oid estetik tamoyillari, ayni yo'nalishlar tajribasini qiyosiy o'rganish, zamonaviy adabiyotning yangi-yangi badiiy talqin qirralarini kashf etishiga omil bo'ladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Sentimentalizm va sentimental adabiyot haqida nima bilasiz?
2. G'arb sentimentalizmining Sharq adabiyoti bilan munosabati masalasi.

3. Romantizm va uning vakillari haqida soʻzlang.
4. Realizm adabiyoti qanday tarixiy yoʻlni bosib oʻtgan?
5. Naturalizm adabiyoti qanday oʻziga xosliklarga ega?
6. Mavzu doirasida soʻz yuritilgan sentimentalizm, romantizm, realizm, naturalizm adabiyotining oʻzaro bogʻliq va farqli jihatlarini nimalardan iborat?

Asosiy adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)
2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ивожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг устаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.
3. Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик, 2-жилд, — Т.: «Маънавият», 1998,2 8 8 -бет.
4. Азизов Қ, Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи (XVIII – XX асрлар), Тошкент: Ўқитувчи, 1979.
5. Артаманов С.Д. История зарубежной литературы XVII-VIII вв.. –М.,1988.
6. Гаспирли И. Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош. имфиро пол,1898-й., 4-бет.
7. Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. – Тошкент: Университет, 2004.
8. Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006.
9. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.: Гафурлом, 2015.
10. Проблема просвещения в мировой литературе эпохи просвещения. –М.: 1958.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1-жилд. – «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2000.
12. A History of Esthetics revised and enlarged by Katharine Everett Herbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.
13. Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. Илк ўрта асрлар, қониш даври ва XVII аср ғарбий Европа адабиёти). – Т.: итувчи, 1973.
14. Ҳамдамов У, Қосимов А. Жаҳон адабиёти. (Ўқув қўлланма). .: Баркамол файз медиа, 2017.

www.edu.uz

[www.o'zbek adabiyoti.com](http://www.o'zbek-adabiyoti.com).

Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

[http// dic / akademik / ru/ dic.nsf /](http://dic.akademik.ru/dic.nsf/)

[http// diction. chat/ ru /](http://diction.chat.ru/)

[http// top/ mail. ru/ jimp](http://top.mail.ru/jimp). Fromq1551453

[www. Lib.ru](http://www.Lib.ru).

www.litera.ru.

XIX-XX ASRLAR YEVIROPA ROMANCHILIGI VA SHARQ ZAMONAVIY NASRI

REJA:

1. Yevropa zamonaviy romanchiligi tarixidan.
2. Roman janrining takomil bosqichlari.
3. Ijodiy metodlar, adabiy oqimlar va roman janri munosabati.
4. Zamonaviy Sharq adabiyotida roman janrining o'rnini.
5. Dunyo romanchiligi va o'zbek romani.

Tayanch so'z va tushunchalar: *Roman janri, sentimental roman, ma'rifatchilik romani, romantizm, naturalistik roman, realistik roman, roman syujeti, roman kompozitsiyasi, roman qahramoni.*

Zamonaviy Yevropa romani va Sharq romanchiligi masalasi xususida so'z yuritishdan oldin ushbu janrning shakllanish tarixi, taraqqiyot tarzi masalalariga to'xtalib o'tish lozim bo'ladi. Chunki bu qadimiy janr Yevropa zamonaviy romani shakliga yetib kelguniga qadar bir nechta muhim bosqichlarni bosib o'tgan. Janrning zamonaviy Sharq prozaik tafakkuriga kirib kelishi ham bevosita shu jarayonlar bilan bog'liq. Qolaversa, roman janrining tub vatani Yevropa ekani bahs-munozaraga o'rin qoldirmaydigan haqiqatdir.

"Roman" istilohining paydo bo'lishi XII asrga to'g'ri keladi. Ushbu istiloh ilk bor yepiskop Yue tomonidan antik yunonda maydonga kelgan, keyinchalik rus olimi M.Baxtin tomonidan "sinovga qurilgan avantyur romanlar" deb nomlangan nasriy asarlarga nisbatan qo'llangan. Ammo bu istiloh Yevropada haligacha turli-tuman o'zgarishlarga uchrab keladi. Bu holat "roman" istilohi tarixan murakkab yo'lni bosib o'tayotganidan dalolat beradi.

Istiloh ilk bor qo'llanganidan so'ng XII asr Yevropa ritsar nasri, she'riy shakldagi sarguzasht asarlar ham "roman" termini ostida yuritila boshlagan. Bu jarayon dastlab Fransiyada boshlangan bo'lib, istilohning asosini qadim yunoncha "romanse" so'zi tashkil etgan. Bu so'zning lug'aviy ma'nosi "roman xalqi tilida aytilgan hikoya" ma'nosini beradi. Shu so'z negizida ayni ma'noni ifodalovchi qadim fransuzcha "romanz" so'zi istiloh sifatida qo'llana boshlagan. Dastlabki paytlarda bu tip asarlarning lotin modeliga o'xshash shakllariga nisbatangina "roman" istilohi qo'llangan: "Rnar haqida roman", "Roza haqida roman" singari... Shu bois bu istiloh XII – XIII asrlar oralig'ida "estore" atamasi

bilan parallel qo'llab kelingan. Shuningdek, mazmunan sevgi qissalarini anglatadigan, ammo she'riy usulda yozilgan Ariasto, Edmund Spenser poemalariga nisbatan ham roman istilohi qo'llanavergan. Bunday turlanish XIII asr oxirlariga qadar davom etgan. Asr oxirlariga kelib "sevgi hikoyasi" ma'nosida holatda Yevropa xalqlari tafakkurida sobitlashgan. Ayni ma'no rezonansi hatto XIX asrlargacha aks-sado berib, romantizm adabiy metodi istilohining yuzaga kelishiga ham ta'sir ko'rsatgan. Yunon avantyur romani an'analari zaiflashib, o'z o'rnini "realistik", "psixologik" romanlarga bo'shatib bergan XVII – XVIII asrlarga qadar istiloh ayni ma'nosini saqlab qolgan. XVII asr ingliz adabiy muhitida an'anaviy romanlar "romanse" (roman), yangi romanlar esa novel(italyancha "novella"dan) deb yuritilgan. Ispaniyada esa barcha roman shakllari birgina istiloh-novella so'zida o'z ifodasini topgan.

Roman millatlari orasidan xalq tilidan so'zlangan hikoya ma'nosida qo'llangan roman dastlabki shaklida inson hayotini his-hayajonlari, ijtimoiy ziddiyatlar, kurashlar ichida tasvirlash, qahramon intilayotgan ideal g'oyasini mazmun markaziga ifodalash vazifasini bajargan. Janrning ilk ko'rinishlaridanoq markazida qahramon turadigan voqelikni keng bayonlash va tasvir etish prinsipi yetakchi mavqeda turgan. Boshida bu jihat fabulaviy omillar hisobidan kuch olgan bo'lsa, keyinchalik ijtimoiy voqelik, psixologizm, botin ziddiyatlari hisobidan boyigan. Qahramon biografiyasi yoki hayotining solnomasi tarzida yuritilgan ilk romanlarga xos hikoyalashda inson turmush tarzi, shaxs takomili, umr yo'lidagi inqiroz yoki nostandrt vaziyatlarlar talqini yetakchi o'rinda turgan. O'rta asrlarda hukmdorlar, ritsarlar hayoti sarguzashtlari roman janrining yetakchi mavzusi bo'lgan. "Qirol Artur", "Tristan va Izolda", "Lanselot", "Amadis Galskiy" singari Yevropa ritsar romanlari shu ruhni ifodalaydi. Keyinchalik bunday romanlar bilan parallel tarzda turmush yo'lidagi notekisliklar, murakkabliklar oqibati o'laroq tug'ilgan "ayyorona romanlar", "qaroqchi romanlari" paydo bo'ldi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, garchi bu borada maxsus tadqiqotlar yurgizilmagan, arziqli fikrlar aytilmagan bo'lsa ham, Sharq adabiyotidagi xalqona usulda yozilgan, an'ana tarzida davom etgan "qissalar"ning qadim yunon avantyur romanlari, Yevropa ritsar romanlaridan u qadar katta farqi yo'q (mas., "Ibrohim Adham", "Abu Muslim Xurosoniy" tipidagi qissalar). "Ayyorona va qaroqchi" romanlari esa hatto islomgacha Sharq og'zaki va yozma ijodida mavjud bo'lgan "Sinbadnoma", "Ming bir kecha" turkumidagi nasriy asarlarni yodga soladi. Bu o'rinda hal etilmagan masala nasrning ushbu faol

haklining eng arxaik varianti qaysi hududda paydo bo'ldi degan masaladir. Shunda roman genezisi va adabiy ta'sir masalasiga ham ydinlik kiritiladi. Mavjud izlanish va tadqiqotlarda esa, afsuski, yevropasentrik" (jahon madaniyati markaziga Yevropani qo'yish) uqtai nazar yetakchilik qiladi. Toki qadim Yunon avantyur romanlari va Yevropa ritsar romanlarining roman janri uchun asos ekani haqidagi o'xtamlar qat'iy ekan, ularning analogik shakli bo'lgan Sharq nasri amunalarining ham bu an'anaga bevosita aloqasi bor. Shu bois har bir utb nasriga oid xronologik chegaralar real dalillar asosida xolis elgilansa, masala oydinlashadi. Bunda, albatta, xronologik jihatdan avvalroq bo'lgan hudud roman genezisiga doyalik qilgani oydinlashadi.

Yevropa romani tarixidagi keyingi bosqich Fransua Rable (Fransiya), Migel de Servantes romanlari bilan boshlangan. O'rta asr ritsar romanlaridan farq qilaroq bu romanlarda uch jihatning yetakchiligi izatiladi. Birinchi jihat, muallif masalasining qat'iylashuvi va individual talqin, ikkinchi jihat, romanning yozuvchi zamonidagi uammolar bilan metaforik uyg'unlikka ega ekani, uchinchi jihat, imoiy hayot va fikr tarzi bilan bog'liq holda roman tarkibiga noyaviy-satirik unsurlarning kirib kelishi. Bu holatni biz Sharq yig'onish adabiyotining cho'qqisi Navoiy ijodida ham kuzatishimiz imkin. "Xamsa" dostonlaridagi davlat, jamiyat, shaxs talqinidagi real virlar, universal inson obrazi ifodasi ushbu fikrimizga yorqin dalil. Alaversa, Navoiy salaflari bo'lgan arab, fors va boshqa turkiy xalqlar abiyotida ham bunday talqinlar kuzatiladi.

Yevropa klassitsizmi ko'proq dramatik va lirik janrlar rivoji bilan xarakterlanadi. Shu sababdan mutaxassislar Yevropada roman janri aqqiyotining navbatdagi bosqichi sifatida sentimental va 'rifatchilik romanlarini ko'rsatadilar. Romanning bu ikki shakli ham bor Angliyada ko'zga tashlanadi. Lorens Stern, og'a-ini Gonkurlar, niel Defo, Semyuel Richardson, Jonatan Svift, Genri Filding, Robert ns romanlari ayni bosqichga asos bo'lgan. Tarixiy, huquqiy va xologik romanlar ham xuddi shu muhitda maydonga keldi. Agar rifatchilik romanidan so'ng "tarixiy romanning otasi" ataladigan shhur Valter Skott tarixiy roman an'anasini boshlab bergan bo'lsa, arlz Dikens va Uilyam Tekkereylar ijodi misolida psixologik roman t oldi. Sentimental va ma'rifatchilik nasri an'analari Fransuz biyotida Mari Arue Volter, Jan Jak Russo, Karon Bomarshe, Nemis biyotida Gothold Efraym Lessing, Fridrix Shiller, Iogann Volfgang otelar ijodida davom etdi. Yevropa, xususan, fransuz

ma'rifatchilarining ijtimoiy va shaxs ma'rifatiga doir konsepsiyalari jadid mutafakkirlari Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abudurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon kabi qator adiblarning lirik, dramatik va epik asarlarida o'z aksini topdi. Holbuki, rusiya hududidagi turkiy jadidchilik harakatining otasi Ismoilbek Gaspirali ikki yil Fransiyada yashab, yangilanayotgan fransuz jamiyati, ma'rifatchilik harakati, bu harakatga mansub ijodkorlar asarlaridan jiddiy ta'sirlangan, shu asosda badiiy-publitsistik ruhdagi asarlar yozgan edi. "Valter-skotcha" tarixiy roman an'anasi esa arab yozuvchisi Jurji Zaydon, asli Jazoida tug'ilgan, millati fransuz Ferdinand Dyushen, o'zbek adabiyotida esa Abdulla Qodiriy ijodida kuzatiladi. Biroq Yevropa nasri an'analarning Sharq dunyosida namoyon bo'lishi degan masalani sira ham jo'n qabul qilmasligimiz lozim. Chunki jadid ma'rifiy, tarixiy adabiyotining negizida, birinchi navbatda, islom ma'rifati va Sharq mumtoz adabiyoti an'analari turadi. Bunda jadidlar Yevropa ma'rifatchiligining industriyaga tegishli, zamonaviy shaxs, huquq bilan bog'liq zohiriy jihatlaridan ta'sirlanganlar, xolos.

XIX asrda Fransiyada romanchilikning yana bir ko'rinishi – naturalistik roman maydonga keldi. Asl tabiat, jamodot, hayvonot dunyosi, real inson va real ijtimoiy turmush voqeligini tasvirlashga qaratilgan romanning ayni shakli dastlab O.de Balzak romanlarida, keyinroq F.Stendal, G.Flober, Gi de Mopassanlar ijodida ko'zga tashlangan bo'lsa, E.Zolya, og'a-ini Gonkurlar ijodida o'zining yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Ayni paytda, romantik va psixologik romanchilik ham rivojlandi. XIX asr Yevropa romantizmi nasri, psixologik romanchiligi deyilganda, asosan, uchta nom tilga olinadi: V.Gyugo, J.Sand, P.Burje. Xuddi shu davrda yetishib chiqqan nemis va italyan romannavislari fransuz epik poeziyasi an'analoriga ergashdilar. XX asr arafasi va shu asr romanchiligi esa an'analari ichida tamomila yangicha roman shakllarini kashf etdi. Xususan, Bergson, Ionas Li, Strendberg romanlarida individual psixologizm taraqqiyotini kuzatsak, L.Tolstoy ijodida tarixiy, psixologik roman an'analari sintezining mukammal ko'rinishiga duch kelamiz. F.Dostoyevskiy esa fenomenal romannavis o'laroq "polifonik roman"ga asos soldi. Mutaxassislar e'tirofiga ko'ra, keyingi davr Sharq va G'arb romanchiligi taraqqiyoti yuqoridagi to'rt yozuvchi asarlari bilan bog'liq.

Roman taraqqiyotida realizm hayot voqeligini tipik syujet, tipik motivlar, tipik obrazlar vositasida kompleks tasvirlab, badiiy jihatdan oliy maqomga ko'tarilgan bo'lsa, realizmning qonuniy bir bosqichi

o'lgan tanqidiy realizm ham madaniyatlar tarixida o'ziga xos vazifani ajardi. Tanqidiy realizm vakillari sof realistik prinsiplar asosida ijimoiy ayot mohiyatiga chuqurroq kirib bordi. Jamiyat ichidagi odam syujetini urli makon va zamonlar sathida badiiy aks ettirdi. Badiiy adabiyotni bir z yerlashtirish hisobiga dolzarb ijtimoiy muammolar mohiyatini iantiqiy, psixologik, estetik nuqtai nazardan yoritib berdi. Ijtimoiy rmush jabhalariga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Tanqidiy pozitsiyasini umoyon etaroq biyo'la ham badiiy, ham publitsistik vazifa bajardi. evropa tanqidiy realizmi adabiyot tarixiga qator adabiy figuralarni qdim etdi. Beranje, Stendal, Balzak, Merime, Flober (Fransiya), ikkens, Tekkeriy (Angliya), Geyne (Germaniya), Bitcher-Stou .QSH)lar romanlarida ayni jihatlar mukammal darajada o'z aksini o'di. XIX asr oxiri XX asr boshlariga kelib, Ejen Pote, Emil Zolya, opassan, Anatol Frans, Romen Rollan (Fransiya), Gerxardt Gaupman, mas Mann, Genrix Mann, Anna Ziggers (Germaniya), Bernard Shou, j Uells, Jems Oldrij (Angliya), Mark Tven, Jek London, Teodor ayzer, Ernst Hemenguey (AQSH), Pablo Neruda, Jorji Amadey, briel Garsio Markes (Lotin Amerikasi)lar ijodida realizm va tanqidiy lizm o'zining biografik, ijtimoiy-psixologik, mifologik, psixoanalitik oniyatlarini namoyon etdi. Shafqatsiz realizm singari yangi alarini ko'rsatdi. Bularga parallel ravishda Marsel Prust, Uilyam kner, Jems Joys, Alber Kamyu, Frans Kafka singari modernistik an namoyondalari paydo bo'ldi. Olam va odamni o'zgacha ursdan kuzatish, yangi g'oya, yangi kompozitsiya va moderncha ibda bayonlash modernizm romanlariga xos tamoyil edi.

O'zbek romani Yevropa romanchiligida kuzatilgan barcha qichlarni bosib o'tgan emas. Sharqqa xos tafakkur tarzi, islom muhiti ning aniq badiiy qonuniyatlari, estetik mezonlariga ega bo'lib, XIX ing oxirlariga qadar Yevropa romani an'alarini qabul qilgan emas. no bu degani milliy epik tafakkurimiz tarixi birinchi o'zbek aniga qadar qip-qizil sahrodan iborat bo'lgan degani emas. O'zbek og'zaki poetik ijodiyoti tarixida "xalq kitoblari" deb yuritiladigan riy, she'riy-nasriy, sof nasriy uslubda kitobat etilgan qissalar opa romanining XVIII asrgacha mavjud bo'lgan "roman"lari bilan ihatdan bo'ylasha oladi. Hatto voqealar, obrazlar tasviridagi lirim, ologizm, qamrovdorlik va aniqlik jihatidan ustun ham turadi. Xalq onlari, yozma mumtoz dostonlarda ham an'anaviy romanlar azida turuvchi oshiq-ma'shuqa-raqib obrazlari uchligi yetakchilik i. Barcha syujet chiziqlari shu uchlik atrofida kechadi. XX asr

boshlarida esa jadid adabiyotida ijtimoiy-maishiy nasr namunalari maydonga keldi. Muayyan voqea, shaxs yoki ijtimoiy muammo atrofiga shakllangan bunday nasr namunalarini jadidlarning o'zlari "milliy ro'mon" deb atadilar. Albatta, ma'lum ijtimoiy muammolar tanqidiy nuqtai nazarda bayon etilgani, voqealar, qahramonlarning real asosga egaligiga qaramasdan "milliy ro'mon"lar Yevropa yangi romanchiligi mezonlari bilan qaraganda ijtimoiy-badiiy ruhdagi sodda hikoyalardan boshqa narsa emas edi. Faqat Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar"iga kelib, O'rta Osiyo (Turkiston) hududida yashovchi turkiy xalqlar adabiyotida tom ma'nodagi roman janriga asos solindi. Shundan so'ng o'zbek romani Yevropa, rus, arab, Amerika adabiyoti ta'sirida, roman mezoniga mos asarlar bilan boyish pallasiga kirdi. Cho'lpon, Oybek, Abdulla Qahhor, O.Yoqubov, O'.Hoshim, Muhammad Do'st, N.Eshonqul romanlari paydo bo'ldi. Ayni yozuvchilar romanlarida realizm, tanqidiy realizm, modernizmga xos roman unsurlari kuzatiladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, yuz yillik tarixga ega o'zbek romani jahon adabiyoti an'analariidan bahramand bo'lishi bilan birga, xalq nasri, mumtoz epik tafakkur tamoyillarini ham davom ettirdi. Zotan, bunday o'ziga xos roman tafakkuri birinchi o'zbek romanidayoq mukammal darajada ko'ringan edi.

Haqiqatan ham, XX asr o'zbek o'quvchisi tom ma'nodagi roman ma'rifatini Qodiriyda, xususan, "O'tkan kunlar"da topdi. Adibning "O'tkan kunlar"iga qadar, o'zbek adabiyoti tarixida, aynan roman janri talabiga javob beradigan asar yo'q edi. Qodiriyning ba'zi zamondoshlari tomonidan "milliy ro'mon" o'laroq taqdim etilgan bitiklarni esa, boshqa har qanday janr qatoriga kiritish mumkin bo'lsa ham, roman deya olmaymiz. Bu birinchidan. Ikkinchidan, Qodiriy mansub milliy adabiyot an'analariida aynan roman janri tajribasi bo'lmagan. Uchinchidan, ba'zi tadqiqotchilar Qodiriy romanchiligining sharqona manbai o'laroq qarashga moyil, arab yozuvchisi Jo'rji Zaydon romanlari o'zining xronikal tabiati, janr jihatidan qissaga yaqinligi bilan Qodiriy romani uchun asos bo'la olmaydi. To'rtinchidan, roman boshidagi "Yozg'uchidan" degan muxtasar so'z boshida Abdulla Qodiriyning o'zi sanab o'tgan "Tohir-Zuhra", "Chor darvesh", "Farhod-Shirin", "Bahromgo'r" singari asarlarda xalq ijodiyoti an'analari yetakchilik qiladi. Ular roman uchun elementar darajada ahamiyatli bo'lsa ham, mutloq estetik zamin vazifasini bajara olmaydi. Beshinchidan, Qodiriygacha bo'lgan "Layli va Majnun", "Farhod va Shirin", "Yusuf va Zulayho", "Bahrom va Dilorom", "Gul va Navro'z" singari klassik

lostonlar shakl va mazmun kanonlariga ko'ra tamomila o'zgacha modisalar bo'lgan. Oltinchidan, Abdulla Qodiriy o'z romanini "Ovro'po o'monchiligi yo'lida" yozishni maqsad qilganini ta'kidlagan edi. Ammo Yevropa romanchiligi an'analari Qodiriy zamonidan 1500 – 700 yil narida bo'lgan qadim Yunon romaniga borib bog'lanadi. Sharq dunyosida poeziya naqadar izchillik va nazokat bilan rivojlangan bo'lsa, Yevropa romani ham XX asrgacha taxminan shunga yaqin yo'lni bosib o'tgan. Qodiriy davriga kelib, Yevropa romani o'zining eng mukammal asari xilma-xil namunalarini ijod etib bo'lgan, roman dunyosida etakchilik maqomini qo'lga olgan realizm(shuningdek, boshqa ko'plab roman an'analari)dan chekinib, dekadent adabiyot timsolida inqiroz allaqachon boshidan kechirayotgan edi. Shunday ekan, Yevropa romanchiligi ham Qodiriy uchun tayyor qolip bo'lishi mumkin emas edi. Shunday qilib, haqiqatan ham, birinchi o'zbek romani yevropacha romanchilik rayoniga aloqador bo'lsa, Pushkin, Tolstoy, Stendal, Balzak, ostoyevskiylar timsolidagi realistik romanchilik an'analari qolib, roman yangi, ayni paytda sharqona ma'naviyat, islom ma'rifati asoslangan "O'tkan kunlar"ni yoza olmas edi. Sakkizinchidan, Yevropa romanchiligi yozgan romanlar ichida o'zining syujeti va qahramonlari jihatidan Qodiriyga bir muncha yaqinroq, o'zbek o'quvchisiga yaqinroq "Amilla", "Qamar" singari asarlari bilan tanish Ferdinand Dyushen asarida esa tor maishiy talqin yetakchilik qiladi. Qolaversa, mazkur asar "O'tkan kunlar"dan keyinroq yozilgan.

Xo'sh, unda "O'tkan kunlar" an'anaviymi yoki yangi romanmi? Bu roman barcha adabiyot namunalarida barqaror yashab kelayotgan klassitsizm tamoyillarini qay darajada aks ettirgan? "O'tkan kunlar" klassitsizm namunasimi, yoki klassik asarmi?

Ushbu savollarga javob berish uchun, birinchi navbatda, roman rini belgilovchi muhim badiiy komponent – syujetdan kelib chiqish usuliga muvofiq. Negaki, romanning kompozitsiya, portret, xarakter, uslub singari boshqa komponentlari ko'proq ijodkor, makon va zamon individualligi bilan bog'liq bo'ladi. Shuningdek, bu komponentlarni shakllantirishda muallif subyektivligi, badiiy mahorat hamda joriy estetik iyojning ta'siri bo'lmasligi mumkin emas. Faqat syujet va obraz, badiiy asar qaysi makon, qaysi zamon va qaysi ijodkor tomonidan yaratilgan bo'lmasin, shartli ravishda tipologik, an'anaviydir. An'anaviylik degani esa, mohiyat e'tibori bilan, klassitsizm⁹⁰ tamoyili

90-sonda "классицизм" термини кенг маънода қўллаяпмиз. Буни XVII аср Европа адабий-маданий муҳитида майдонга келган, борлиқ, воқелик ва инсон феноменига

hisoblanadi. Shu ma'noda, dunyoda biror asar yo'qki, klassitsizm tamoyilidan xoli bo'lsin. Bu shunchaki tamoyil ham emas, balki adabiyotning temir qonuniyati hamdir. Faqat joriy estetik qonuniyatlar doirasida qolib ketgan asar klassistik(namunaning o'xshashi), uni samoviy, umuminsoniy ideallar asosida yangilagan asar esa klassik, ya'ni "namuna"ning o'zi bo'ladi.

Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani, birinchi milliy romanimiz, hatto eng sevimli asarimiz bo'lgani uchun emas, balki o'z-o'zicha klassik asardirki, bu fazilat undagi syujetning ilk sistematik tahlilidayoq ko'rinadi.

Bu fikrni asoslash uchun, eng avval, "*ilk syujet*" tushunchasi, uning nima ekani, roman janrini o'rganishdagi o'rni, jahon va o'zbek romani takomili uchun nima bergani xususida muxtasar to'xtalish lozim.

"Ilk syujet" istilohi adabiyotshunoslikda aynan shu tarzda qo'llanmasa-da, barcha qadimiy janrlar, xususan, roman syujeti asosini ham, ayni umumbashariy tushuncha tashkil etadi. Qayd etish joizki, Yevropa va rus adabiyotshunoslari tarixiy poetika negizida "bobo syujet", "bobo obraz" istilohlarini qo'llaydilar. Ammo bu istilohlar ham biz nazarda tutayotgan universal hodisa mohiyatini to'la ifodalashga ojizlik qiladi. Qolaversa, Yevropa va rus adabiyotshunoslari ushbu istilohni badiiy asar namunalariga tatbiq etishar ekan, aynan biz ko'zda tutayotgan hodisani asos o'laroq qabul qilmaydilar. Balki bu istilohlar ostida mif, folklor va yozma adabiyot tarkibida shakllangan, tayyor badiiy syujet va obrazlarni tushunadilar. Biz nazarda tutayotgan "ilk syujet" tushunchasi esa faqat badiiy, ijtimoiy, madaniy qamrov bilan cheklanmaydi. Balki bashariyat hayotining ilk davri, ilk bor zaminda ibtido topgan real turmushi bilan tutashadi.

"Ilk syujet" deganda biz ilohiy kitoblar, xususan, "Qur'oni karim"da kelgan ilk odam - Odam alayhissalom to'g'risidagi ilohiy axborotni nazarda tutamiz. Xabarda kelishicha, Olloh taolo Odam alayhissalomni

рационал ёндашув тамойилини илгари сурадиган классицизм билан айнан тушунмаслик лозим. Кенг маънодаги классицизм деганда биз диний, фалсафий, маданий, ижтимоий анъаналарнинг қонунийлигини, одамзот табиатиға хос "намуна"(классик)ға интилиш, ундан таъсирланиш, улғу олишни назарда тутамиз. Адабиёт ва бошқа санъат турларидаги классицизм, бундай асарларнинг умуминсонийлик даражаси мана шу "намуна"нинг нима ва қайси даражада экани билан белгиланади. Агар Европа адабиётининг турли даврлари(хусусан, Уйғониш, классицизм)да антик Юнон санъати "намуна" вазифасини ўтаган бўлса, бошқа халқларда бу вазифани ўзгачароқ объектлар бажарган. Шарқ-ислом дунёси учун эса "Қуръони карим" ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳадислари энг олий "намуна" мақомида турган. Шу боис ҳам ислом шарқи бир неча юз йилликлар давомида дунёға машҳур мутафаккирлар, ўлмас сўз соҳибларини майдонға чиқара олган(- У.Ж.).

yaratgandan so'ng unga "barcha narsalarning ismlarini o'rgatdi", uni O'z ma'rifatidan bahramand qildi. Odam alayhissalom, aynan, ma'rifati - Ollohgga yaqinligi, Uni tanigani bois barcha maxluqotdan, hatto farishtalardan ham ustun bo'ldi. "Baqara" surasida bayon qilinishiga ko'ra, mana shundan keyin, Olloh farishtalarga hukm qildi: "...Biz farishtalarga Odamga ta'zim qiling deyishimiz bilan sajdaga egildilar. Faqat Iblis kibr va or qilib - kofirlardan bo'ldi"(34-oyat)⁹¹. Shu joyda Odamning butun maxluqot aro maqomi aniq bo'ldi. U barcha yaratilmishlardan aziz va mukarram qilindi. Shu lahzadan e'tiboran ma'rifat va jaholat, ezgulik va yovuzlik, imon va kufrning chegarasi belgilandi. Olloh Odam hamda O'zining Azozil atalmish bir ulug' farishtasi misolida ma'rifat va jaholat orasini ajratdi. Jaholati - g'ayratsizligi, kibri va isyoni bois farishtalar mudarrisi bo'lgan Azozil adabiy la'nat tamg'asi urilgan Iblisga aylandi. Ma'rifati tufayli Odam va uning juftiga ilk oliy mukofot berildi. "Va aytdik: "Ey Odam, siz o'zingiz bilan jannatni maskan tuting va undan xohlagan joylaringizda malol taomlaning. Faqat mana bu daraxtga yaqinlashmangki, u holda sizlimlardan bo'lib qolasiz"(Baqara, 35). Bu insoniyat o'z tarixi davomida guvoh bo'lgan eng saodatli onlar edi. Jannat saodati oliy bir darajaga ko'tarilgan bo'lsa, visol farog'ati shu taxt sohibiga kiydirilgan bebaho toj ediki, insoniyat o'zining butun tarixi davomida shu baxtni sog'inib yashaydi. Adabiyot esa, tom ma'noda, mana shu sog'inch izhoridir. Mumtoz shayx Jaloliddin Rumiyning:

Tinglagil, nay ne hikoyatlar qilur,

Ayriqliqlardin shikoyatlar qilur...

Adabiyat an misralari ushbu abadiy sog'inchning o'ta muxtasar, ammo aniq ifodalangan on etilgan lirik ifodasidir.

Adabiy-tarixiy jarayonda ishtirok etayotgan har bir adabiy tur va janr o'zining oliy sog'inchni o'z yo'li, o'z tili bilan izhor etadi. Lirikada bu insoniyatning oliy lahzasi, dramada harakatning betimsol maromi sifatida namoyon etiladi. Eposning esa bu boradagi yo'li tamomila o'ziga xos. U, tabiatiga ko'ra, bu sog'inchni ulkan epik qamrov doirasida, o'z otlari bilan ifodalar ekan, ilk syujet tarkibidagi Odam(a.s.) va uning o'ziga doir birlamchi ilohiy axborotni "uchrashuv" motivi tarzida, syujetning muhim, jamlovchi bir bo'lagi sifatida talqin qiladi. In shu jihati bilan epik tur, xususan, roman janri xalq eposi

91. Бони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Э.-Тошкент: "Чўлпон" нашриёти, 1992("Қуръони карим"га доир барча иктибослар жадан олинади - У.Ж.).

an'analari bilan tutashadi. Chunki barcha adabiy tur va janrlarning poydevori bo'lgan xalq epos(doston)laridagi uchrashuv motivining asosi ham ilk syujetda kelgan mana shu axborot asosiga qurilgan. Ularda Payg'ambarlar hayotiga doir ilohiy xabarlar syujet tarkibidagi alohida motivlar tizimi sifatida aks etadi. Demak, aytish mumkinki, har uchala adabiy turni syujet tipologiyasi jihatidan bog'lab turuvchi asos-unsur mana shu ilk syujet – Odam(a.s.) va uning jufti haqidagi ilohiy axborotdir.

Ushbu axborot bashariyat tarixining ilk lahzalaridan e'tiboran Odam(a.s.) va uning avlodlariga ma'lum edi. U dastlab Odam(a.s.) tomonidan o'zining yaqin avlodlariga og'zaki tarzda naql qilingan bo'lsa, keyinroq har bir Payg'ambarga yuborilgan vahiyalar, sahifalar va kitoblarda qayta-qayta takrorlanib turgan. Insoniyat o'z Payg'ambarlari, ularga kelgan asl ilohiy axborotlarni unutgan ma'naviy inqiroz – johiliya davrlarida(zotan, bunday inqiroz va yangilanish jarayonlari bashariyat tarixida juda ko'p bor takrorlangan) esa, ayni axborotlar turli darajalarda buzilib, mifga aylantirilgan. Ammo u har safar xabarlar, kitoblar vositasida qayta yangilanavergan. Bu axborot bizga ma'lum ilohiy kitoblar "Zabur", "Tavrot", "Injil"da dastlab aniq bayon etilgan bo'lsa, keyinchalik ularning miflashgan, buzilgan variantlarini "Qur'oni karim"dagi sahii xabarlar so'nggi bor yangiladiki, shuning uchun ilk syujet haqidagi qarashlarimizda ayni manbaga tayanish, har jihatdan zarurdir.

Qayd etganimizdek, Odam(a.s.) va Havvo onamiz haqidagi yuqorida keltirilgan axborot jahon adabiyotining deyarli barcha namunalarida ko'chib yuradi, u yoki bu darajada badiiy talqin etiladi. Yevropa adabiyotshunosligi esa uni, umumiy tarzda, "uchrashuv motivi" deb nomlagan.

Alalxusus, Odam(a.s.) va Havvo onamiz haqida yuqorida keltirilgan Qur'oniy axborotga ko'ra, ularning jannatda birga bo'lishi ilk uchrashuv, undan keyin keladigan – bashariyat hayoti uchun muhim uchrashuvning debochasi edi. Bu o'ta noyob hodisa bo'lib, insoniyat o'z tarixi davomida, faqat Odam alayhissalom va Havvo onamiz erishgan, ilk uchrashuv maqomiga qaytib erisha olgan emas(erishishi mumkin ham emas). Bundan keyin adabiy, ma'rifiy, ijtimoiy jihatdan talqin etilgan barcha katta va kichik uchrashuvlar shu uchrashuvga taqlid va havas, xolos. Holbuki, ular ushbu yagona(insoniyat tarixidagi birinchi va so'nggi), ulug'vor (Olloh huzuridagi), farahbaxsh (jannatdagi) uchrashuvvana mazmun, na zamon va na makon nuqtai nazaridan

tenglasha oladi. Aniqroq aytganda, bundan keyingi barcha uchrashuvlar yerda, ijtimoiy turmush doirasida sodir bo'lgan va bu jarayon qiyomatgacha davom etadi.

Birinchi o'zbek romani – "O'tkan kunlar" syujeti voqealari ham xuddi shu ilk uchrashuv motivi asosiga quriladi. Marg'ilonga tijorat maqsadida kelgan Otabek "ariq bo'yida" Kumushni uchratadi va bir ko'rishdayoq sevib qoladi. Roman syujetining barcha keyingi komponentlari shu motiv bilan shakl va mazmun jihatidan matashib, uzviylashib ketadi. Ammo Qodiriy romanini Yevropa romanchiligi an'analaridan keskin farqlaydigan, uning originalligi va sharqonaligini ta'min etadigan tomoni ham ayni motiv bilan bog'liq. Avvalo, Otabek va Kumushning "ariq bo'yi"dagi uchrashuvlari an'anaviy Yevropa romanidagi ilk uchrashuv motivi bilan bevosita tarkibdosh emas. Ya'ni "O'tkan kunlar"dagi bu uchrashuv romandagi ilk uchrashuv motivining aynan o'zi emas. Qodiriy roman syujetining ma'lum nuqtasiga qadar bu uchrashuv tafsilotlarini bekorga yashirmaydi. Bekorga roman syujetining ilk uchrashuvigacha bo'lgan voqeligini Sharq adabiyotida n'ana bo'lgan g'oyibona ishq motiviga o'xshatib qurmaydi. Romanni birinchi bor o'qiyotgan o'quvchi bu uchrashuvga doir muallif izohi bilan anishguniga qadar barcha voqealar bayoni va bosh qahramon Otabekning psixologik tasvirlarida g'oyibona ishq ta'mini his etadi. Shu tariqa, romanda oshiq-ma'shuqa o'rtasida kechgan bu holat, muallif muayyan monidan ularning ilk uchrashuvlariga taqdir ishorati sifatida talqin tiladi. "O'tkan kunlar" syujetining Yevropa an'anaviy romani syujetidagi ilk uchrashuv motividan keskin farqi ham aynan shu nuqtada o'zga tashlanadi. Yevropa romani syujet qolipida qahramonlar hech bir horatsiz, ilohiy, ijtimoiy, maishiy asoslarsiz, faqat "*tasodif*" uyilguvchi mantiqsiz voqelik vositasida uchrashib qoladilar. Roman syujetining keyingi komponentlari ham shunga(mantiqsiz tasodif uydevoriga) bog'liq ravishda shakllantiriladi. Qodiriy romanidagi "ariq bo'yi" uchrashuvining esa tasodifga mutlaqo aloqasi yo'q. Aksincha, uyuvchi bu uchrashuvni romanning bir necha o'rnida(dastlab irzakarim qutidor mehmonxonasida Ziyo shohichi tilidan, so'ngra qutidor va Oftoboyim o'rtasidagi muloqotda, uchinchi marta idoyorxon saroyida, Musulmonqul va Otabek o'rtasida kechgan antiq mubohasasida) "taqdir shamoli" deya tilga oladi va buni chuqur diqqat bilan mantiq bilan asoslaydi.

Xususan, romanning "Bek oshiq", "Marg'ilon havosi yoqmad", "utlug' bo'lsin" deb nomlangan bo'limlarida Otabekda ro'y

berayotgan g'ayritabiiy holatlar uning xizmatkori va ma'naviy otasi Hasanali tomonidan kuzatiladi. O'z kuzatuvlari natijasida bir to'xtamga kelgan Hasanali Otabek dardiga shifo istab, Ziy o shohichi eshigiga bosh uradi. Masala mohiyati aniq bo'lgach, ular sovchilikka borishga qaror qiladilar. Romanning mana shu nuqtasida, Mirzakarim qutidor uyiga sovchi bo'lib borgan Ziy o shohichi tilidan, ilk bor "taqdir shamoli" kalimasi o'rta ga tashlanadi: "Shari'at ishiga sharm yo'q, deydilar o'rtoq, agarchi siz bilan menga birmuncha og'irroq bo'lsa ham, yana so'zlab o'tishga hojat bor: kunlardan bir kun *taqdir shamoli* yuradir-da bir kishining iffat pardasi ostida o'lturgan qizining yuzidagi niqobini ko'tarib, ikkinchi tomondan bizning Otabekni shu afifaga ro'baro' qiladir. Shu daqiqadan boshlab bekda u afifaga qarshi bir ishq, ham chin bir ishq tug'iladir..."(ta'kid bizniki – U.J.).⁹² Faqat shundan so'nggina "O'tkan kunlar"dagi ilk uchrashuv motivi tomon yo'l ochiladi. Oshiq-ma'shuqaning ilk uchrashuviga shar'iy nikoh orqali tamal toshi qo'yiladi va Kumushning Otabekka qarata aytgan "siz o'shami" kalimasidan boshlab, ilk uchrashuv motivi ishga tushadi. Yevropa romanida esa ilk uchrashuvdan nikohgacha allaqancha voqealar sodir bo'ladi. Ya'ni: "kelinning to'y arafasida o'g'irlanishi, ota – onaning rozilik bermasligi, sevishganlarning boshqa biro v bilan avvaldan unashtirib qo'yilganligi, sevishganlarning qochib ketishi, ularning safarlari, dengiz to'foni, kemaning g'arq bo'lishi, mo'jizaviy omon qolish, qaroqchilar hujumi, asrlik, qamoq" va h.k.lardan keyingina "romanlar sevishganlarning qovushuvi bilan ijobiy yakun topadi".⁹³ Ko'rinadiki, bu romanlarda oshiq va ma'shuqa to'ygacha o'z tug'ilgan makonlarini tashlab qochib ketishadi, birgalikda ko'p voqealarni boshdan kechirishadi(Zamonaviy Yevropa romanlarida birga yashab, bir-ikki farzandlik ham bo'lishadi). Roman syujetining finishi esa nikoh bo'ladi. Demak, Yevropa romani qahramonlari hayoti, ularning umr yo'llarida muhim rol o'ynaydigan ilk uchrashuv ham taqdir emas, tasodif tufayli maydonga keladi, degan qarash markaziy poetik konsepsiyani tashkil etadiki, uning biz nazarda tutayotgan samoviy ideallardan, xususan, Qodiriy romani markaziy konsepsiyasidan keskin farqi shunda.

Qodiriy romani xuddi shu ilk uchrashuv motividanoq biz yuqorida keltirgan "Qur'oni karim" mazmuniga, demakki, samoviy haqiqatlarga

⁹² Қодирий А. Ўткан кунлар. Ўзбеклар турмушидан тарихий рўмон.-Тошкент: "Янги аср авлоди", 2011, 49-50-бет(Roman tahliliga doir barcha iqtibodlar shu manbadan olinadi – U.J.).

⁹³Бахтин М. Кўрсатилган китоб, стр. 238.

to'la mos tushadi. Darhaqiqat, Odam(a.s.)ning yaratilishi, unga ma'rifat ato etilishi, shu bois uning farishtalardan-da ustun qilinishi, nihoyat, unga atab pokiza bir juft – momo Havvoning yaratilishi sira ham tasodif emas, balki azaldan "Lavhul mahfuz"da bitilmish taqdir edi. Ularni tasodif emas taqdir qovushtirgandi. Xuddi shu Qur'oniy haqiqatdan kelib chiqib yondashganimizda, Kumushbibining Otabekka aytgan "siz o'shami" so'rog'i "ariq bo'yida" uchratilgan yigitga emas, balki o'ziga taqdir bitgan oshiqqa qarata aytilgan umumbashariy, hatto samoviy(zotan, har bir oshiq yoki ma'shuqa faqat o'z taqdiriga bitilmish yorga duch keladi) kalima ekani ma'lum bo'ladi. Shu bois, biz ilk uchrashuv motivi tarkibiga kiritmagan, "ariq bo'yi"dagi uchrashuvning real syujetiga bevosita aloqasi yo'q(u syujet tarkibidan tushirib qoldirilganda ham roman yutqizmaydi). Ayni holatning muallif omonidan dastlab yashirilishi, keyinchalik, real o'quvchining real alablarini hisobga olib, izoh tarzida berilishi ham shundan.

Shar'iy nikoh va baxtiyor ma'shuqaning "siz o'shami" kalimasidan o'ng "O'tkan kunlar" qahramonlarining chin ma'nodagi "ilk uchrashuv"i, saodatli kunlari boshlanadi. Bu go'yoki Odam ato va momo Havvo jannatda topgan saodatning yerdagi soyasiga, ilmiy til bilan aytganda, badiiy modeliga o'xshaydi. Zotan, bunda oshiq ham, ma'shuqa ham(xuddi jannatdagi Odam ato va momo Havvo singari) irdek baxtiyor edilar. Ular uchun bundan ortiq saodat yo'q edi. Ammo u baxtiyor kunlar uzoqqa cho'zilmadi. Oshiq-ma'shuqa o'rtasiga ertan oraladi...

"Bas, ularni shayton yo'ldan ozdirib, maskanlaridan chiqardi va tiddik: "Tushingiz(jannatdan yerga)! Sizlar bir-biringizga dushmansiz. Endi ma'lum vaqtgacha(ajallaringiz yetguncha) Yerdan maskan tutib olishaysiz"(Baqara, 36). Ilk odamning jannatdagi hayoti osuda davom etar edi. Bu esa odam tufayli la'natlangan shaytoning hasadini qo'zg'ar, shuning Odam(a.s.) va juftidan qanday o'ch olishni o'ylab halovati bo'lgandi. Kunlardan bir kuni la'natlangan shayton o'z maqsadiga erishdi. Ularni Ollohning "Faqat mana bu daraxtga yaqinlashmangki, unda zolimlardan bo'lib qolasiz" degan hukmiga xilof yo'l tutishlariga erishdi. Ana shundan so'ng "TUSHINGIZ!" hukmi yangradi. Mana shu ushingiz" hukmi bilan Odam oyog'i yerga tegdi. Ayni lahzadan shariyat karvoni Yer atalmish ulovga o'tirgancha, o'z taqdiri tomon yo'lga tushdi. Bashariyatning zamindagi tarixi shu nuqtadan boshlandi. Mana shu nuqtadan Odam(a.s.) va Havvo onamiz(va ularning avlodlari) matning shafqatsiz sinovlariga ro'para kela boshladilar. Rivoyat

qilinishicha, mana shu voqeadan keyin Odam alayhissalom va Havvo onamiz yer sharining ikki tomoniga tushirilganlar. Ular toki bir-birlarini topgunlariga qadar ikki yuz yil(ba'zi rivoyatlarda uch yuz yil) muddat o'tgan. Odam (a.s.) va Havvo onamiz o'rtasidagi hijron, ayriliq shu qadar uzoq davom etgan. Nihoyat, Makkada ayriliqning uzun yo'llari tutashgan, ziminiy visol amalga oshgan. Shundan so'ng odamzotning keyingi avlodlari dunyoga kelgan. Bashariy jamiyat paydo bo'lgan. Taqdirning bunday sermashaqqat sinovlari Odam (a.s.) va Havvo onamizdan keyin ularning avlodlariga meros bo'lib qoldi. Bu haqdagi ilohiy axborotlar esa adabiyot, xususan, roman syujetidagi "ilk uchrashuv" – "ayriliq" – "visol" motivlari uchun asos bo'ldi.

"O'tkan kunlar" syujetidagi "ayriliq" motivi oshiq va ma'shuqaning so'ngsiz iztiroblari, ijtimoy-maishiy turmush fojiasi sifatida beriladi. Ular o'rtasidagi pokiza muhabbat asosida bunyod bo'lgan nikoh rishtalari, oila qo'rg'onini buzishga chog'langan kuch, yozuvchi tomonidan, "shaytanat" deya nomlanadi. Shaytanat – Iblis, shaytoni lay'inning ko'pligi, boshqacharoq aytganda, shayton bolalarining qilmishi degan ma'noni bildiradi. Roman syujetida mana shu shaytanat saltanatining maxsus manzillari, vakillari, harakat doiralari va usullari, hatto til va ifoda uslublari gacha individuallashtirilgan. Xuddi Iblis Odam(a.s.)ga hasad qilib, uning jannatdagi saodatli hayotiga rahna solganidek, "O'tkan kunlar"dagi shaytanat ham Otabek va Kumushning shar'iy turmushini buzishga jahd qiladi. Bunga ma'lum muddatga erishadi ham. Mana shu muddat roman syujetidagi "ayriliq motivi" hisoblanadi. Bu motiv roman xronotopida ikki yil davom etadi. Otabekning mana shu ikki yil oraliq'idagi umri shaytanat bilan kurashda o'tadi. Bu o'rtada Otabek usta Alim bilan uchrashadi. Uning yuksak romantika va sentimental holatlar bilan bog'liq hikoyasini qayta-qayta tinglaydi. Undan o'z muhabbati yo'lida ideal qidiradi. Goh bu idealni topgan, goh yo'qotgandek bo'ladi. Hijron iztirobi, botinidagi shaytanat zug'umidan forig' bo'lish maqsadida yer osti dunyosining ramziy modeli "Xo'ja ma'oz" qabristonida tunaydi. Natijada barcha ko'rgiliklar taqdirda bitilishi, undan qochib bo'lmasligi, Olloh yozig'ining haqligi, mo'minning baxti jaholat va g'azabda emas, chiroyli sabrda, visolda emas, hijronda ekani haqidagi samoviy xulosaga keladi. Shaytanat qutqulari aro yo'qolayozgan iymonini, tom ma'nodagi o'zligini topadi (go'yo qayta tug'iladi). Mana shu islomiy xulosadan so'nggina, oshiqning taqdir so'qmog'ida o'zgarish bo'lishi haqida, ilohiy ishoratlar ko'rina boshlaydi. Avvaliga oshiq taqdir yo'liqtirgan usta Parfining sof

realistik hikoyasi, detektiv mantiq bilan qorishib ketgan mulohazalaridan abardor bo'ladi. O'z dushmanlarini – shaytanat saltanati fuqarolarini uniydi. Ular bilan murosasiz jangga kirishgan daqiqadan boshlab, shiqona sarguzasht (avantiyura) ishtirokchisiga aylanadi. Uch mal'un qibga qarshi yakkama-yakka jang qilib, ma'shuqasini qutqazadi. zobli hijron kunlariga yakun yasaydi. Yor visoliga vosil bo'ladi.

Roman syujet tizimida Otabek va shaytanat aro kurash uch *sathda* achadi. *Bularning birinchisi* Otabek va ijtimoiy (milliy) shaytanat sathi rtasidagi kurash bo'lib, bunga romanning boshidayoq muayyan horalar beriladi. Ziyo shohichi mehmonxonasidagi ziyofatda Otabek zining ma'rifati, dunyo ko'rgan ilg'or fikrli shaxsligi bilan kimda vas, kimda hasad uyg'otadi. Siyosiy iyerarxiya (Xudoyorxon, usulmonqul, Azizbek) haqida bildirgan haqqoniy fikrlari bois majlis li (jamoat xulosasi Akrom hoji tilidan bayon qilinadi) tomonidan: yigitlarimiz ichida eng aqlig'i ekan... Agarda xon ko'tarish manim 'limda bo'lsa edi, xon qilib Otabekni ko'tarar edim"⁹⁴ tarzidagi qtovg'a loyiq topiladi. Ayni paytda, bunday havas qilgulik fazilatleri, an fikrlari bilan shaytanat vakillari (xususan, uni dor ostiga taklagan Homid) qo'liga qurol ham tutqazadi. *Ikkinchi sath* maishiy mush voqeligi bilan bog'liq. Roman syujetining boshidan oxirigacha ang tortilgan maishiy shaytanat muammolari, o'z mohiyatiga ko'ra moiyy shaytanatdan ortiq bo'lsa oriqli, sira ham kam emas. Bu qatlam i darajada mukammal berilganki, u alal oqibat, oshiq-ma'shuqa otiga ham, roman syujetiga ham xotima qo'yishgacha borib yetadi. *hinch* *sathni* roman syujetida u qadar ham ochiq ko'rinmaydigan, mo roman voqeligi va qahramonlar hayotida muhim o'rin tutadigan in shaytanati tashkil etadi. U birgina Otabek timsolidayoq (sabrsizlik, cilik, g'azab singari) turli qiyofalarda namoyon bo'ladi. Faqat asar h qahramoni bashariy hayot mohiyatini to'g'ri va chuqur lagandagina (Otabekning "Xo'ja ma'oz" mozorida tunashi) botin ytanatining dami qirqiladi, qahramon ko'ngil halovatiga erishadi. ndan so'ng roman voqeligida ham, qahramonlar taqdirida ham cin burilish ro'y beradi.

To'g'ri, asardagi "visol" motivi u qadar ko'p davom etmaydi. Roman ggida oshiq ham, ma'shuqa ham halok bo'lishadi. Ammo shu o'tgan a vaqt yangi hayotning barpo bo'lishi (Yodgorbekning tug'ilishi), q-ma'shuqa avlodlarining davomiyligi (Roman so'nggidagi zg'uchidan" deb nomlangan izohda Yodgorbekdan "ikki o'g'ul"

qolgani aytiladi) uchun kifoya qiladi. Oshiq-ma'shuqaning chin muhabbati zamin aro izziz yo'qolmaydi. Eng muhimi, har ikki qahramon ham, islom shariatiga ko'ra, dunyoni shahid maqomida tark etadi. Otabek jaholat va kufri qarshi jangda, Kumush esa farzandini dunyoga keltirgandan keyin zaharlab o'ldiriladiki, bunday o'lim topgan mo'min banda, albatta, Haq visoliga erishishi islom manbalarida qayd etilgan. Roman syujetining bu tarzda tugashi birinchidan, uning "Qur'oni karim"da kelgan ilk syujet voqeligi bilan hamohangligini ko'rsatsa, ikkinchidan, roman syujetining tom ma'noda sharqona, aynan sharqonaligi bois, jahon romanchiligi doirasida original badiiy voqelik ekanini ham urg'ulaydi.

Inkor qilmaymiz, Qodiriy davrida ham, undan oldin, undan keyin ham jahon romanchiligi o'z o'quvchilariga qator original syujetlarni taqdim etdi. Yevropa, Amerika, rus, ukrain, turk, arab, eron, ozarbayjon, arman, gruzin, qozoq, qirg'iz va boshqa xalqlar romanchiligida jahon adabiyotshunoslari tomonidan yuksak baholangan, hisobsiz o'quvchilariga ega bo'lgan, asrlar osha yashab kelayotgan romanlar oz emas. Ammo bularning birortasi, biz ilgari surgan samoviy, umumbashariy mezonlar bilan o'lchanganda, Qodiriy romaniga tenglasha olmaydi. Zotan, bunday original syujet asosida ming yillik sharq-islom madaniyati an'analari, xususan, o'zbek xalqining teran ildizlarga ega ma'naviy zahiralari turadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Yevropa romanchiligi tarixi haqida so'zlab bering.
2. "Roman" deganda nimani tushunasiz?
3. Sentimental va ma'rifiy romanlarning umumiy va farqli jihatlari.
4. Romantizm, realizm, tanqidiy realizm metodlari va roman janri.
5. O'zbek romanining tarixiy ildizlari va Yevropa romanlari bilan munosabati.

Asosiy adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)
2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш — халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.

3. Артаманов С.Д. История зарубежной литературы XVII-XVIII вв. – М., 1988.

4. Жўракулов У. Худудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006.

5. Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: F.Фуллом, 2015.

6. Жўракулов У. Ўзбек олим негара "огма"? // ЎзАС., 2001, 6 апрел.

7. Ҳамдамов У, Қосимов А. Жаҳон адабиёти. (Ўқув қўлланма). – Т.: Баркамол фойз медиа, 2017.

8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1-жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2000.

9. Азизов Қ, Қайумов О. Чет эл адабиёти тарихи. (V-XVIII) «Ўқитувчи», 1979.

10. A. History of Esthetics revised and enlarged by Katharine Evertt Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012. P. 144.

11. Проблема просвещения в мировой литературе эпохи Просвещения. – М.: 1958.

12. Гаспирли И. Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош. Симферопол, 1898-й., 4-бет.

13. Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик, 2-жилд, — Т.: «Маънавият», 1998, 288 -бет.

14. Бахтин М. Форма времени и хронотопа в романе / в кн.: Вопросы литературы и эстетики. – Москва: “Художественная литература”, 1975, стр. 237-23.

15. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: “Чўлпон” “нашриёти, 1992.

16. Ҳамдамов У, Қосимов А. Жаҳон адабиёти. (Ўқув қўлланма). – Т.: Баркамол фойз медиа, 2017.

17. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Т.: «Маънавият», 2004.

www.edu.uz

www.ozbekadabiyoti.com.

Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012. P. 144.

<http://dic/akademik/ru/dic.nsf/>

<http://diction.chat/ru/>

<http://top/mail.ru/jimp.Fromq1551453>

www.Lib.ru.

www.litera.ru.

www.Philologs.narod.ru.

YEVROPA MODERNIZMI VA XX ASR YANGI O'ZBEK ADABIYOTI

REJA:

1. *Modernizm tarixi, ijtimoiy, falsafiy, psixologik omillari.*
2. *Modernistik yo'nalish va oqimlar.*
3. *Modernistik adabiyot vakillari.*
4. *Modern nasr, modern she'riyat, "absurd drama".*
5. *Yevropa modernizmi va yangi o'zbek she'riyati masalsi.*

Tayanch so'z va tushunchalar: *Modernizm, fururizm, impressionizm, ekspressionizm, ekzistensializm, "absurd drama", "absurd qahramon", xaotizm, dadaizm, modernistik ramz, ma'nisizlik, yolg'izlik, "o'zbek modern adabiyoti", postmodern.*

Modernizm istilohi ostida o'zbek tilida "yangi" ma'nosini ifodalovchi fransuzcha moderne so'zi turadi. Ammo modernizm tushunchasi bilan "modern" so'zi beradigan "yangi" ma'nosini aynan tushunmaslik lozim. Chunki bu so'z ilmiy terminga aylanguniga qadar bir nechta bosqichlarni bosib o'tgan. Odatda an'anaviylikka mos kelmaydigan voqelikning har qanday ko'rinishiga nisbatan "yangi" so'zi ishlatilaveradi: "yangi ko'cha", "yangi jamiyat", "yangi davr" singari. Muayyan so'z, istiloh, atamaning ortidan "izm" qo'shimchasi qo'shilganda esa, u endi g'oyaga, falsafaga, yo'nalish yoki oqimga aylanadi.

Hozirgi adabiy jarayonda mana shunday jiddiy tafovutni to'g'ri tushunmaslik, "modern" va "modernizm" istilohlarini qorishtirib yuborish, sinonim o'laroq ishlatish hollari kuzatiladi. Bu holat nainki oddiy o'quvchilar ommasi orasida, hatto adabiyotshunos-mutaxassislar orasida ham uchraydi. Shuning uchun, muhtaram talabalar, ayni mavzuni o'rganishga kirishishdan oldin masalaning mana shunday nozik jihatlarini anglab olishingiz lozim.

Faqat Yevropa adabiyotida emas, balki Sharq muhitida ham bevosita adabiy hodisalarga nisbatan "yangi" so'zi qo'llab kelinadi. Buning yorqin misoli asli arabcha bo'lgan, o'zbekchada aynan "yangi" ma'nosini beruvchi "jadid" so'zidir. Bu tushuncha XX asr Sharq dunyosida maydonga kelgan jadidchilik harakati boshlanmasdan oldin ham mavjud edi. Diniy-ma'rifiy, ijtimoiy-adabiy sohalarda an'anaga mos kelmaydigan fikr-qarashlarga nisbatan "mujaddidlik" istilohi

qo'llangan. Bu istiloh yangi fikr, dunyoqarashga ega kishilarga nisbatan ham ishlatilgan. "Jadid" so'zi ham shu tushunchaning xususiylashgan bir shakli. "Jadidchilik" yoki "jadidizm" istilohi esa shu yangi fikrli kishilar faoliyatining ma'lum tizimga tushgani, miqyosga ega bo'lgani, harakatga aylanganini bildiradi. Arabiston, Eron, Turkiya, Turkiston hududlarida keng miqyos olgan, madaniy, ijtimoiy sathlardan adabiy sathga ko'chgan bu hodisa umumiy qarashda Yevropadagi modernizm hodisasiga o'xshab ketadi. Ammo, ta'kidlash joizki, "modernizm" va "jadidizm" hodisalari maqsad-mohiyatiga ko'ra tubdan farq qiladi.

Jadidchilik, professor Begali Qosimov ta'biri bilan aytganda, ijtimoiy, ma'rifiy, adabiy harakat edi. Uning tub mohiyatida Sharq xalqlari ijtimoiy hayotida paydo bo'lgan turg'unlikni anglatish va unga chek qo'yish maqsadi yotardi. Fan, texnika, indsturiya sohalarida Yevropaga nisbatan ortda qolgan Sharq dunyosidagi ilg'or fikrli ziyolilar yangicha iqtisod, siyosat, maorif, matbuot targ'ibi bilan chiqdilar. Bu fikr tarafdorlari esa "jadid" nomi bilan ataldilar. Jadidchilik harakati, asosan, milliy uyg'onish g'oyasini ko'tarib chiqqani bois bu nom muayyan xalq nomi bilan qo'shib ishlatila boshladi. Masalan, "Turkiya jadidchiligi", "Turkiston jadidchiligi", "Arab jadidchiligi", "Eron jadidchiligi" tarzida. Jadidchilikning adabiyotdagi ko'rinishi unga xos bitta xususiyat – millatning real holatini badiiy so'zda ifodalash, adabiyotning ijtimoiylashuvi bilan belgilanadi. Jadidchilik xuddi shu jihati bilan Yevropa modernizmidan farqlanadiki, quyidagi Yevropa modernizmiga doir fikr-xulosa va ma'lumotlarni yaxshi o'zlashtirsangiz, bunga to'la amin bo'lasiz.

Yevropa modernizmining ildizlari uch jihat bilan chambarchas bog'liq. Avvalo, modernizm individual odam tabiatida mavjud bo'lgan irratsional, anormal holatlar natijasidir. Ya'ni borliq, jamiyat, inson fenomenini idroklash va individual talqin qilishda subyektivlikning yetakchi maqomga ko'tarilishi, madaniy an'analar, ijtimoiy normalarning inkor etilishi oqibatida paydo bo'ladigan yangicha g'oya, dunyoqarash modernizmga olib kelgan ilk omildir. Ikkinchidan, azaldan mavjud, irratsionallikka asoslanuvchi san'at hodisalari (xususan, sentimentalizm, barokko, romantizm) modernizm uchun etik-estetik manba vazifasini o'tagan. Uchinchidan, bashariyat tarixida ro'y bergan favqulodda hodisalar – jahon urushlari, ocharchilik, ommaviy qirg'inlar – ma'naviy-ruhiy jihatdan zaif kishilarda (bularning orasida iste'dodli san'atkorlar ham bor edi) mavjudlik, ijtimoiy hayot va o'z-o'ziga nisbatan nigilistik kayfiyatning paydo bo'lishiga olib keldi. Tushkunlik

va yolg'izlik g'oyasining qat'iylashuviga sabab bo'ldi. Shu bois Yevropa modernizmining ilk nomlanishi "dekadans", ya'ni tushkunlik istilohi bilan ifodalanadi.

Dekadans fransuzcha *decadence* so'zidan olingan. O'zbekchada "tushkunlik", "inqiroz", "tanazzul" ma'nolariga to'g'ri keladi. Ushbu istiloh faqat badiiy adabiyotga tegishli emas. San'atning barcha sohaları, falsafa, estetikadagi g'ayrirealistik oqim va yo'nalishlarni ham qamrab oladi. Xronologik jihatdan XIX asr so'nggi XX asr boshlaridan paydo bo'lgan. Terminning yuzaga kelishi fransiyalik simvolist shoirlar to'garagi faoliyati bilan bog'liq. Bu to'garak 1886 yilda "*Decadence*" nomli jurnal chop etib, ilk modernistik asarlar, modernizm adabiy oqimiga doir esselar, ilmiy tadqiqotlar va ommabop maqolalar chop eta boshlaganlar. Dekadans ma'lum muddat simvolizm tushunchasi bilan parallel ravishda qo'llangan. Garchi, simvolizm tom ma'noda modernizm mezonlariga mos tushmasa-da, ilk simvolistlar asarlari ham asta-sekinlik bilan dekadans adabiyoti namunasi sifatida qarala boshlagan. Adabiyotshunoslikda ilk simvolist shoirlar o'laroq A.Rembo, P.Verlin, S.Mallarme (Fransiya), E.Verxari, M.Meterlink (Belgiya), S.George (Germaniya), R.Rilke (Avstrya), F.Sologub, Z.Gippius, D.Merejkovskiy, A.Belyy (Rossiya)lar tilga olinadi. XX asrning 20-yillariga kelib, dekadans adabiyoti tarkibiga unanizm, futurizm, ekspressionizm, imanizm, akmeizm singari yangi oqimlar kirib keldi. Shu yillardan e'tiboran uni modernizm, ya'ni zamonaviy dunyoqarash, nuqtai nazar yoki san'at yo'nalishi deya atay boshladilar. Modernizm o'z falsafiy va estetik poydevorini nemis faylasufi F.Nisse individualistik qarashlari, Z.Freyd psixozanaliziga oid pragmatik xulosalar, ilmiy tushunchalar bilan mustahkamladi. Inson va jamiyat inqirozi, shaxs tanazzuli natijasi o'laroq modernizm falsafasi hamda estetikasida "isyon", "inkor", "yolg'izlik", "umidsizlik", "tushkunlik", "absurd", "ekzistensiya", "dehumanizasiya", "begonalik" konsepsiyalari ilgari surila boshladi. Bunday konsepsiyalar bora-bora san'atning barcha turlari, xususan, so'z san'atini ham egalladi. Ayni nuqtai nazar ratsionalistik falsafa, estetiklik tamoyili va realistlik yo'ldagi adabiy qarashlarga zid tarzda davom etdi.

Ba'zi mutaxassislar modernizmning ilk shakli sifatida qaraydigan simvolizm XIX asrning 70-yillarida Fransiya maydonga kelgan. Simvolizm nemis faylasuflari, neokantchilik qarashlariga moyil A.Shopengauer, E.Maxlarning inson tafakkuriga shubha bildirish, reallik va jamiyatdan qochish, pessimizm singari falsafalariga tayanadi. Ilk bor

imvolizmni termin sifatida Fransuz shoiri Jon Mersas (1856 - 1910) o'lgan. Insonning real aqliy imkoniyatlaridan tashqarida turuvchi ratsional ong talqini (dualizm) simvolistik san'atning asl maqsadidir. imvolistlarga ko'ra, irratsional voqelik so'z, mantiq, aql vositasida ifodalash mumkin bo'lmagan fenomen. Shu sababdan uni faqat timsol (simvol)lar vositasidagina ifodalash lozim. Simvolizm adabiyoti uslubi ana konsepsiya asosida shakllangan. Simvolizm adabiyotidagi ma'no tasvirning ko'pqatlamliliigi aynan shundan kelib chiqadi. Simvolistik atnda har bir tovush, harf, so'z yoki jumla ko'pqatlamli bo'ladi. Masalan, franyuz dramaturgi Miterxoldning "Basirlar" dramasida o'lboshlovchisini yo'qotgan ko'r yo'lovchilar haqida hikoya qilinadi. Ilohiyatan bu drama to'g'ri yo'ldan ozib, muqarrar jarlik tomon harakatlangan bo'lgan. Arayotgan bashariyatni ifodalaydi. Ammo ramz va timsollar asosida voqelik, fikr, inson obrazini badiiy ifodalash an'anasi qadim Sharq adabiyotining ilk davrlaridan beri mavjud. Xususan, qadim hindlarning "Rasankara", "rasa", "daxvani" deb nomlangan so'z san'ati nazariyasiga ko'ra yo'nalishlarida "ma'noni yashirin ifodalash" asosiy tamoyil qabul qilinadi. Ilohiy davri arab g'azaliyotida, keyinchalik islom Sharqi adabiyatida bu usul yetakchi mavqeni egallagan. G'arbda paydo bo'lgan imvolizm qisman o'sha davrda yashagan ijodkorlarning dunyoqarashi, imoiy, individual hayot tarzi, psixologiyasi, antik adabiyotda mavjud bo'lgan etik an'analari bilan bog'liq bo'lsa ham, asosan, Yevropa adabiyotiga xos imvolistik adabiyoti vositasida Sharq-islom mumtoz adabiyotiga xos imvolistikaga kelib taqaladi.

XX asr boshlari (1909)da paydo bo'lgan modernistik yo'nalishlardan yana biri futurizm deb nomlanadi. Futurizm asoschisi Italiyalik Marinetti hisoblanadi. Futuristlar o'zlarini "yangi zamon shaharlari" deb ataganlar. Yangi, sanoatlashayotgan, texnik taraqqiyotiga ega bo'lgan, tobora mashinalashayotgan zamon ritmini she'rga solish futurizmning asosiy maqsadi bo'lgan. Hissiyot, madaniy an'ana va diniy qadriyatlar futuristlar tomonidan keskin inkor etilgan. Futurizm istilohi lotincha futurum so'zidan olingan bo'lib, "kelajak" degan ma'noni bildiradi. Faqat kelajakni tan olish, o'tmishdan esa qochish loqvoz kechish g'oyasi futurizmning bosh belgisidir. Bu oqim XX asrning 10-yillarida Rossiyada rivojlandi. Dastlab V.Xlebnikov, Kamenskiy, og'a-ini Burlyukovlar tomonidan nashr etilgan "Futuristik asmlar bog'chasi" almanaxi futurizm g'oyalarini targ'ib etdi. 1913 da esa "Ijtimoiy didga tarsaki" nomli almanaxda futurizm manifesti eълan qilindi. Keyinchalik Rossiya futurizmi I.Severyanin

boshchiligidagi egofuturistlar va “Sentrafuga” nashriyoti atrofida to‘plangan shoirlar – B.Pasternak, N.Aseyevlar yetakchiligidagi kubofuturistlardan iborat ikki yo‘nalishda faoliyat ko‘rsatdi. Agar egofuturizm mohiyatan shaklbozlik va individualizmni targ‘ib etgan bo‘lsa, kubofuturizmning asosiy ijod prinsipi yangi so‘zlar yasash, yangilanayotgan texnik vositalar, zavod, fabrikalarga oid terminlar, ularning ishlash ritmlarini she‘riyatga olib kirish bo‘lgan. Mana shunday yangilanish, industrial o‘zgarishlar yaqqolroq ko‘zga tashlangan sovetlar tuzumining ilk davrlarida bu g‘oya juda qo‘l kelgan. Qator proletariyat shoirlari, hatto, V.Mayakovskiydek o‘tkir iste’dod egalari ham ma’lum muddat futurizm ta’siriga berilganlar. O‘zbek she‘riyatida ham futurizmning bir qadar ijtimoiylashgan, sodda ko‘rinishlari kuzatiladi. O‘tgan asrning 20-yillarida ijod qilgan shoirlar Oltoy va Botular ijodida shu xarakterdagi she‘rlar uchraydi.

Dadaizm oqimi 1916 yilda Shvesariyada paydo bo‘lgan. Fransuzcha dada – cho‘p ot so‘zi ushbu istiloh uchun lug‘aviy asos bo‘lib xizmat qilgan. Dadaizmning asl mohiyati tabiiy, ijtimoiy, maishiy yoki subyektiv voqelikni bola mantiqi bilan kuzatish va shu mantiq asosida so‘zga ko‘chirishdir. Dadaizm g‘oyasining asoschilari Shvesariyalik shoirlar Sara va Sunolar hisoblanib, umuman, adabiy vorisiylik, ayniqsa, klassitsizm an‘analari inkor etish ularning yetakchi tamoyili edi.

Syurrealizm o‘tgan asrning 20-yillarida maydonga kelgan modernistik oqim. Uning vakillari sifatida A.Breton, J.Kokto, M.Ernst, qisman L.Aragon va P.Elyuarlar e’tirof etiladi. Syurrealizm reallizm va umuman, reallikni inkor etish g‘oyasiga asoslanadi. Ushbu oqimning falsafiy manbalari va psixologik zamini bo‘lib, Shopengauer, Bergson va Freyd qarashlari xizmat qilgan. Syurrealizm tush ko‘rish, golyusinasiya, ong ostidagi shahvoniy mayllarni badiiy idjodning muhim omillari o‘laroq talqin etadi. Ijodkorning aql va mantiqdan uzilishi, barcha mavjud an‘ana va qadriyatlardan mutloq ozodligi g‘oyasini ilgari suradi. O‘zaro bog‘lanmaydigan assotsiativ holatlar, hislar yig‘indisi syurrealistik adabiyotning ijodi materiali hisoblanadi.

Ekzistensializm istilohi lotincha *existential* so‘zidan olingan. Ushbu so‘z o‘zbekchaga o‘girilganda “mavjudlik” degan ma’noni bildiradi. Ekzistensializmning falsafiy jihatlari hali o‘n to‘qqizinchi asrdayoq S.Kerkegor (1813 - 1855) qarashlarigda kuzatilgan edi. Ekzistensializm faqat o‘tgan asrning 20-30-yillariga kelib, Germaniyada alohida adabiy oqim sifatida namoyon bo‘ldi. Kerkegorning ekzistensiya haqidagi boshlang‘ich tezislari XX asrda nemis faylasuflari M.Xaydegger (1889),

K.Yaspers (1883 - 1969)lar tomonidan rivojlantirildi. Ekzistensializmning badiiy adabiyotga kirib kelishi fransuz yozuvchilari G.Marsel (1889), A.Kamyu (1913 - 1960), J.-P.Sartr (1905)lar ijodi bilan bog'liq. Ekzistensializm inson mavjudligi va faoliyatini absurd g'oyasi bilan asoslashga urinadi. Chunki jamiyat ichra o'z mavjudligini isbotlashga urinayotgan, aslida esa Xudo tomonidan "o'z holiga tashlab qo'yilgan", "unutilgan", mutlaq "yolg'iz" insonning kelajagi absurd, ya'ni na'nisizlikdan iborat degan ateistik xulosa ekzistensializmning tub asosini tashkil etadi. Ekzistensialistlar hayotning absurdligi haqidagi g'oyalarini turli ramzlar vositasida badiiy aks ettiradilar. Ayniqsa, bu ihat J.Joysning "Yosh san'atkorning suvrati", "Uliss", "Feneganing ra'rakasi", F.Kafkaning "Jarayon", "Qal'a", A.Kamyuning "O'lat", "Begona", S.Bekketning "Godoni kutish" asarlarida yaqqol namoyon o'ladi. Yevropa ekzistensialistik adabiyotiga xos qorong'i va tushkin umzlar, ifoda uslubidagi g'ayrioddiylik rus, yapon, Boltiq bo'yi alqlari, turk, eron adabiyotiga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Bunday 'sirdan o'zbek adabiyoti ham mustasno emas. Xususan, Nazar shonqulning "Go'ro'g'li"va qator hikoyalari, Shodiqul Hamroning "Ko'kko'l", "Qora kun", To'xtamurod Rustamning "Kapalaklar o'yini", lug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" asarlari ayni ta'sirning yaqqol lilidir.

Modernizm o'ta sertarmoq oqim. Uning yuqorida sanab ilganlardan tashqari akmeizm, ekspressionizm, impressionizm, bizm, tashizm, xaotizm qator tarmoqlari bor. Ularning hammasini yektivizm va an'analarni inkor etish g'oyasi birlashtirib turadi.

rol va topshiriqlar:

Modernizm tarixi, adabiy oqimlari, vakillari haqida ma'lumot bering.

Modern nasr va dramasiyning asosiy xususiyatlari.

imvolizm va modernizm.

Ekzistensializm va absurd masalasi.

Modernizm va zamonaviy Sharq badiiy tafakkuri masalasi.

siy adabiyotlar:

. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича амаллар стратегияси тўғрисида"ги Фармони./ Халқ сўзи. 2017 8 февраль. №28 (6722)

2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир //Халқ сўзи, 2017. 4 авг.

3. Акбарова М. Янги давр араб адабиёти: XIX-XX асрлар. Дарслик.– Т., 2009.

4. Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006.

5. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.: F.Фулом, 2015.

6. Жўраев Т. Онг оқими. Модерн.-Фарғона, 2009.

7. Затонский Д.В. Франц Кафка и проблемы модернизма.- М.:Высшая школа, 1965.

8. Зарубежная литература XX века.-М., 2000.

9. Мели С. Сўзу сўз. – Т.: Шарқ, 2020.

10. Норматова Ш. Жаҳон адабиёти.– Т.:Чўлпон, 2008.

11. Саидов У. Шарқ ва Ғарб:маданиятлар туташган манзиллар.– Т.:Янги аср авлоди, 2009.

12. Хўжаева Р. Янги давр араб адабиёти.– Т., 2004.

13. Эшонкул Н. “Мен”дан “мен”гача. – Т., 2018.

14. Эшонкул Н. Адабиёт (Ijod) фалсафаси. – Т., 2019.

15. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1-жилд. –Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»,2000.

16. Қосимов А. Типологик ўхшашликлар ва ўзаро таъсирнинг назарий муаммолари (А. де Сент-Экзюпери ва А.Камю ижоди мисолида). Докторлик дисс. авт.– Т., 2007.

17. Ҳамдамов У, Қосимов А. Жаҳон адабиёти. (Ўқув қўлланма). – Т.: Баркамол фойз медиа, 2017.

18. AHistoryof Esthetics revised and enlarged by Katharine Evertt Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

www.edu.uz

www.o‘zbekadabiyoti.com.

Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.P.144.

[http// dic / akademik / ru/ dic.nsf/](http://dic/akademik/ru/dic.nsf/)

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Қарарлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. / Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль. №28 (6722)
2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустақкам пойдеворидир // Халқ сўзи, 2017. 4 авг.

II. Darslik, o'quv qo'llanma va ilmiy adabiyotlar:

1. Алимӯхамедов А.Антик адабиёт тарихи.–Т.:Ўқитувчи, 1975.
2. Аристотель. Поэтика. Ахлоқи кабир. – Тошкент: Янги аср влоди, 2004.
3. Алексеев М.П. и др. История зарубежной литературы. Средние века и возрождение) Москва: «Высшая школа»,1987.
4. Азизов Қ., Қаюмов А. Чет эл адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўқитувчи, 1987.
5. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – Москва: Наука, 1985.
6. Алишер Навоий «Хамса»си (Мақолалар тўплами): Таълиқотлар. – Тошкент: Фан, 1970.
7. Араслы Н.Г. Низами ва турк эдебияти. – Баку: Элм, 1980.
8. Аристотель. Поэтика. Русчадан М.Маҳмудов, У.Тўйчиевлар таржимаси. –Тошкент: Гафур Ғулум номидаги адабиёт ва санъат таърифи, 1980.
9. Афансьев А.Н. Дерево жизни. – М.:1982.
- 10.Балухатый С.Д. Вопросы поэтики. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1990.
- 11.Бартольд В.В. Мир Алишер и политическая жизнь. Сочинения. IX томах. – Москва: Наука, 1964, Т. II. Ч. 2.
- 12.Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Советский писатель, 1963.
- 13.Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература,1975.
- 14.Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. –

Таржимон, сўзбоши, шарҳ ва изоҳлар муаллифи У.Жўракулов. – Тошкент: Akademnashr, 2015.

15.Бертельс Е.Э. История персидско-Таджикской литературы. Москва: Издательство «Наука» главная редакция восточной литературы, 1960.

16.Бертельс Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана. – Москва: Издательство «Наука» главная редакция восточной литературы, 1988.

17.Борев Ю. Эстетика. – Москва: Издательство политической литературы, 1981.

18.Болтабоев Ҳ. Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. (1 жилд: Қадимгидавр). – Тошкент: «МУМТОЗ СЎЗ», 2015.

19. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослигитарихи. Тошкент: Ўзбекистон, 1993.

20.Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро: Бухоро нашриёти, 1994.

21.Веселовский А.Н. Историческая поэтика. –М.: 1989.

22.Голосовкер Я. Логика мифа. – М, 1987.

23.Долинина А.А. Очерки истории арабской литературинового времени. – Москва: 1983.

24.Жалилов С. Бобур ва Юлий Цезарь. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2001.

25. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. – Ленинград: 1979

26. Жўраев М. Ўзбек халқ эртақларида сеҳрли рақамлар. – Тошкент: Фан, 1991.

27.Жўракулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати.–Т.: Университет, 2003.

28.Жўракулов У. Худудсиз жилва.–Тошкент: Фан, 2006.

29.Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015.

31. История зарубежной литературы XX века. (1917–1945) Москва. «Высшая школа», 1980.

32.Йўлдошев Саъдулла ва бош. Қадимги ва ўрта асрлар Ғарбий Европа фалсафаси – Тошкент, 2003.

33.Йўлдошев С. ва бош. Янги ва энг Янги давр Ғарбий Европа фалсафаси. – Тошкент, 2002.

34.Комилов Н.– Тасаввуф. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2009. 448 б.

35. Комилов Н. –Тафаккур карвонлари. – Тошкент,1999.
36. Конрад Н.И. Запад и восток(статья). – Москва: Восточная литература, 1972.
37. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. – Москва: Наука, 1991.
38. Кун Н.А. Легенды и миф и древней Греции. – Москва, 1955.
39. Конфуцианство в Китае. – Москва, 1982.
40. Китайская классическая драма (Автор книги: В.Ф.Сорокин) – Москва,1979.
41. Культура эпохи Возрождения Сб.статей. – Ленинград., 1986.
42. Кирквуд К. Ренессанс в Японии. –Москва,1988.
43. Мелетинский Е.М. историческая поэтика новеллы. – Москва: наука,1990.
44. Мифы древней Индии. – Москва, 1975.
45. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – Москва,1976.
46. Мифологии древнего мира. –Москва, 1977.
48. Махмудов М. Хайрат ва тафаккур. – Т., 1990.
49. Низамова М.Н., Маматова Н.Р. Литература Великобритании. Тошкент, 2007.
50. Норматова Ш. Жаҳон адабиёти. –Тошкент, «Маънавият», 2008.
51. Очерки истории первобытной культуры. – Москва: Наука, 2003.
51. Рифтин Б.Л. От мифа к роману. – М, 1979.
53. Савченко Т.А. Хрестоматия по зарубежной литературы. – Москва, 1980.
54. Саидов У. Европа маърифатчилиги ва миллий уйғониш. – Тошкент: «Академия», 2004.
55. Сулаймонова Ф. Шекспир Ўзбекистонда. –Тошкент, 1978.
56. Саидов У. Шарқ ва Ғарб: маданиятлар туташган манзиллар. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2009.
7. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
8. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-логик, текстологик таҳлили. –Тошкент: Akademnashr, 2011.
9. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг афий сарчашмалари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011.-326 б.
10. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005.-100 б.

61. Турдимов Ш. Этнос ва эпос. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012.
62. Турдимов Ш. “Тўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий боскичлари. – Тошкент: Фан, 2011.
- Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. Перевод с английского под редакцией и с предисловием О.Ф. Акимовской. – Москва: Наука, 1989.
63. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Нашрга тайёрловчи Ҳ. Болтабоев. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
64. Фольклор. Проблемы историзма. – Москва: Наука, 1988.
65. Ҳамроев К. Ҳикоя композицияси. Монография. – Тошкент: Nurafshon business, 2020.
66. Ҳўжаева Р.У. Янги давр араб адабиёти тарихи. (Ўқув қўлланма) I қисм. – Тошкент, 2004.
67. Ҳасанов С. Роман о Бахраме. Поэма “Сем скитальцев” Алишера Навоив сравнительно-филологическим освещением. – Ташкент: Издательство литературы искусства имени Гафура Гуляма, 1988.
68. Шарипов Ш. Алишер Навоий “Лисонут- Тайр” дostonининг генезиси ва ғоявий-бадий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1982.
69. Шарқ мумтоз поэтикаси: Манба ва талқинлар/Нашрга тайёрловчи, талқин ва шарҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2006.
70. Шукурова З. Рабғузий ва фольклор. – Тошкент: TAMADDUN, 2015.
71. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. Алишер Навоий даври. – Тошкент: Akademnashr, 2011.
72. Хайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1996.
73. Курунов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Т., 2008.
74. Ярхо В.Н. Античная драма. Технология. Мастерство. – М.: «Высшая школа», 1990.
75. Ярхо В.Н. Трагедия Софокла «Антигона». – М.: «Высшая школа», 1986.
76. Курунов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: “Фан”, 2008.
77. Курунов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Фан, 2007.
78. Қамбарова Д. Қуръон бахш этган илҳом (Пушкин ижодида

бон оҳанглари). –Тошкент: “Тошкент ислом университети”
риёт-матбаа бирлашмаси, 2009.

9.Қодиров М., Ўзбек театри тарихи, –Тошкент, 2003

0.Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи.
) й

1. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, 1981.

II. Tavsiya etilgan badiiy adabiyotlar:

.Алпомиш.Т., “Шарқ”, 1998.

. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тузувчи:
аҳмудов.Тошкент:АбдуллаҚодирий номидаги халқ мероси
иёти, 1993.

Абдурауф Фитрат.Танланган асарлар. 4-жилд. –Тошкент:
авият, 2006.

Амир Хусрау Дихлави. Хамса. Критический текст. Первая
а. Матла’ ал-анвар. Составление текста и предисловие Тахира
д-оглы Магеррамова, вступительная статья Г.Ю.Алиева. -
тва: Наука, 1975.

Амир ХусрауДихлави. Маджнун и Лайли. Критический текст
дисловиеТ.А.Магеррамова.-Москва: Наука, 1964.

Амир Хусрау Дихлави. Хашт бихишт. Составление текста и
исловие Джафара Эфтихара.-Москва: Наука, 1972.

Бобур Заҳириддин. Бобурнома. Тошкент, 1998.

Булгаков М. Уста ва Маргарита. Тошкент, Шарқ. 2008.

Байрон Ж.Г. Сайланма. Тошкент, 1974.

.Бальзак.О. Горио ота. Тошкент: 1968.

.Воҳидов Э. Сўз латофати. –Тошкент: O’zbekiston, 2014.

.Гомер. Илиада. Т., 1988.

.Гўрўғли. Халқ достони. Тошкент, “Шарқ”, 1998

.Гёте И.В. Фауст. Тошкент, 1974.

.Данте Алигъери. Илохий комедия. Тошкент, 1975.

.Дўстмуҳаммад Хуршид. Донишманд Сизиф. Тошкент: 2017.

.Достоевский Ф.Жиноят ва жазо.–Тошкент: 1977.

Жомий Абдурахмон. Лайли ва Мажнун. Саломон ва Абсол.
9.

Жойс Ж. Навқирон санъаткорнинг сийрати. ЖА журнали,
ил, 3-4-сон.

Золя Э. Ҳамал. Тошкент, 1982.

21. Калила ва Димна. Тошкент “Чўлпон”, 2006.
22. Камю А. Бегона. Тошкент: 1995.
23. Кафка Ф. Жараён. («Жаҳон адабиёти» журнали, 2003 йил 9-11-сонлар)– Тошкент: 2006.
24. Кайковус. Қобуснома. Форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси. Тўлдирилган иккинчи нашри. Тошкент: Истиқлол, 1994.
25. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Учтомлик. I том. Тошкент: Фан, 1960.
26. Мериме П. Карл IX салтанатининг йилномаси. Тошкент: 1978.
27. Мопассан Г. Ҳаёт Азизим. Новелалар. Тошкент: 1987.
28. Маркес Р.Р. Бузрукнинг кўзи. ЖА. 2005, 6-7-8-сонлар.
29. Моэм С. “Ой ва сариқ чақа”. ЖА. 2006, 1-2-сонлар.
30. Маҳфуз Н. Раққоса Родопис. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2008.
31. Маркес Г.Г. Ошкора қотиллик қиссаси. Юз йил танҳоликда. Тошкент: 1990.
32. Муҳаммад Дўстмурод. Галатепага қайтиш. Тошкент: 2009.
33. Муҳаммад Дўстмурод. Лолазор. Тошкент: 2009.
34. Навоий Алишер. Ҳайратул-аброр. МАТ. 20 жилдлик.– Тошкент: Фан, 1991.
35. Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 20 жилдлик.– Тошкент: Фан, 1991.
36. Навоий Алишер. Лайли ва Мажнун. МАТ. 20 жилдлик.– Тошкент: Фан, 1992.
37. Навоий Алишер. Сабъаи сайёр. МАТ. 20 жилдлик.–Тошкент: Фан, 1992.
38. Навоий Алишер. Садди исқандарий. МАТ. 20 жилдлик.– Тошкент: Фан, 1993.
39. Навоий Алишер. Лисонут-Тайр. МАТ. 20 жилдлик.– Тошкент: Фан, 1996.
40. Навоий Алишер. Маҳбубул-қулуб, Муншаот, Вақфия. МАТ. 20 жилдлик.– Тошкент: Фан, 1998.
41. Навоий Алишер. Муҳокаматул-луғатайн. Мезонул-авзон. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Тарихи мулуки Ажам. Арбаъин. Сироҷул-муслимин. Муноҷот. Рисолаи тийран доҳтан. МАТ. 20 жилдлик.– Тошкент: Фан, 2000.
42. Навоий Алишер. Мажолисун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик.– Тошкент: Фан, 1997.

43. Носируддин Бурхониддин Рабғузӣй. Қиссаси Рабғузӣй. иринчи китоб. Нашрга тайёрловчилар Э.Фозилов, А.Юнусов, Дадабоев.— Тошкент: Ёзувчи, 1990.
44. Ойбек. Қутлуг қон. Ўн томлик. 10—Том. Тошкент: Ғ.Ғулом омидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969.
45. Пушкин А.С. Евгений Онегин.— Тошкент: 1988.
46. Панчатантра...— Тошкент: “Тошкент”, 1993.
47. Рамаёна Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.
48. Распутин В. Ёнгин.— Тошкент: “Ёш гвардия”, 1989.
49. Рауф Парфи. Сўнгги видо.—Тошкент: Алишер Навоий омидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.
50. Свифт Ж. Гулливернинг сайёҳатлари. Тошкент: 1985.
51. Софокл. Шоҳ Эдип. Тошкент: 1979.
52. Стендаль. Қизил ва қора. Тошкент: 1986.
53. Толстой Л. Ҳожимурод. 5 томлик, 1—Том,— Тошкент: 1978.
54. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. —Тошкент: Шарқ, 994.
55. Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом. —Тошкент: Шарқ, 1995.
56. Фирдавсий А. Шоҳнома.— Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.
57. Флобер Г. Боварихоним. Тошкент: 1976.
58. Фирдавсий А. Шоҳнома.— Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.
59. Қодирий.А. Мехробдан чаён: роман /А.Қодирий.—Қайта нашр. —Тошкент: Янги аср авлоди, 2017.
60. Қодирий.А. Ўткан кунлар: тарихий роман /А.Қодирий; муҳаррир Г.Ҳайтова.— Тошкент: Шарқ, 2009.
61. Қосимов А. СИРЛАР (Озод этилган Прометей) //Эй, сароқўзим.— Тошкент: “ТАФАККУР”, 2011,
62. Қаҳҳор А. Асарлар. Беш жилдлик. 5-жилд. —Тошкент, 1989.
63. Машраб. Қиссаи Машраб.Т., 1992.
64. Ғулом.Ғ. Танланган асарлар. —Тошкент, 2003.
65. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. 2-том.— Тошкент:Фан, 1988.
66. Ҳамид Олимжон. Мукамал асарлар тўплами. Ўн томлик. 6-том.— Тошкент, 1982.
67. Ҳейне Ҳ. Германия қиш эртаги. Тошкент: 1984.
68. Ҳейне Ҳ. Ёшлик изтироблари. Тошкент: 1997.
69. Хемингуэй Э. Чол ва денгиз. Тошкент: 1963.

70. Хессе Херман. Чўл бўриси. Тошкент: “Шарқ”, 2006.
71. Шекспир Вильям. «Хамлет». Тошкент: 1991.
72. Шекспир, Вильям. Сонетлар. Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2009.
73. Шекспир Вильям. Сайланма. Уч жилдлик. – Тошкент: “Фан”, 2007.
74. Чўлпон А.С. Асарлар. Тўрт жилдли. 1-жилд. –Тошкент: Akademnashr, 2016.
75. Чўлпон А.С. Асарлар. Тўрт жилдли. 3-жилд. –Тошкент: Akademnashr, 2016.
76. Эйнштейн билан иблисвачча. Рус тилидан У.Жўракулов таржимаси. – Тошкент: Зиё-нашр, 2020.
77. Эсхил. Занжирбанд Прометей. Тошкент: 1978.
78. Эврипид. Медея. Тошкент:, 1985.
79. Юзини йўқотган одам. Япон новеллалари. Рус тилидан Узок Жўракулов таржимаси. – Тошкент: Муҳаррир, 2008.
80. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати Қ.Каримов. – Тошкент: Фан, 1971.

MUNDARIJA

Kirish	3
Qiyosiy adabiyotshunoslikda sinkretizm masalasi.....	7
Ilohiy kitoblar va mifologik tafakkur masalasi	18
Sharq va G'arb eposi tipologiyasi	26
Eng qadimgi drama qiyosiy adabiyotshunoslik kontekstida	34
Qadimgi davr jahon lirikasining tipologik xususiyatlari.....	49
Platon, Aristotel, Farobiy va Ibn Sinolarning adabiy-estetik qarashlari.....	67
Sharq va G'arb adabiyotida O'rta asrlar masalasi.....	83
Sharq va G'arb Renessans adabiyotini qiyosiy o'rganish	92
Uyg'onish davri badiiy tafakkuri tipologiyasi	98
Sharq va G'arb klassitsizmi: umumiylik va xususiylik.....	111
Sharq va G'arb ma'rifatchiligi tipologiyasi: fransuz va jadid ma'rifatchiligi.....	119
Sharq va G'arb badiiy tafakkurida sentimentalizm, romantizm, naturalizm, realizm.....	131
XIX-XX asrlar Yevropa romanchiligi va Sharq zamonaviy nasri	145
Yevropa modernizmi va XX asr yangi o'zbek adabiyoti.....	162
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	174

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	3
Вопрос синкретизма в сравнительном литературоведении.....	7
Вопрос священных книг и мифологического мышления	18
Типология эпосов Востока и Запада	26
Античная драма в контексте сравнительного литературоведения....	34
Типологические особенности лирики Древнего мира	49
Литературно-эстетические взгляды Платона, Аристотеля, Фароби и Ибн Сины	67
Средневековая литература Востока и Запада	83
Сравнительное изучение литературы эпохи Возрождения Востока и Запада	92
Типология художественного мышления эпохи Возрождения.....	98
Восточный и западный классицизм: общность и специфика.....	111
Типология просветительства Востока и Запада: французское просвещение и джадидизм.....	119
Сентиментализм, романтизм, натурализм, реализм в художественном мышлении Востока и Запада.....	131
Европейский роман XIX-XX веков и современная проза Востока ..	145
Европейский модернизм и новая узбекская литература XX века	162
Список использованной литературы.....	174

CONTENTS

Introduction	3
The issue of syncretism in comparative literary criticism.....	7
The issue of sacred books and mythological thinking	18
Typology of the epics of the East and West	26
Ancient drama in the context of comparative literary criticism	34
Typological features of lyrics of the Ancient World	49
Literary and aesthetic views of Plato, Aristotle, Farabi and Ibn Sina	67
Medieval literature of the East and West	83
Comparative study of the literature of the Renaissance of the East and the West	92
Typology of artistic thinking of the Renaissance	98
Eastern and Western Classicism: Commonality and Specificity	111
Typology of Eastern and Western Enlightenment: French Enlightenment and Jadidism	119
Sentimentalism, romanticism, naturalism, realism in the artistic thinking of the East and West	131
European novel of the 19 th and 20 th centuries and modern prose of the East	145
European modernism and new Uzbek literature of the 20 th century	162
Bibliography	174

UZOQ JO'RAQULOV

KOMILJON HAMROYEV

QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan*

Muharrir M.Talipova
Tex. muharrir N.Niyazova
Sahifalovchi B.Haydarov

Bosishga ruxsat etildi 09.12.2021.
Qog'oz bichimi 60x84^{1/16}. TIMES garniturası,
Shartli bosma tabog'i 11,75. Nashr tabog'i 10,9
Adadi 500. Buyurtma № 15-11

«LESSON PRESS» MCHJ nashriyoti
100071, Toshkent sh., Komolon, Erkin tor ko'chasi, 13

«IMPRESS MEDIA» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent sh. Qushbegi ko'chasi, 6-uy.

ISBN 978-9943-7710-8-6

9 789943 771086